

GİRİŞ

Edilgen çatı, öznesi belli olmayan, eylemin gösterdiği bir işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş olan çatıdır. Etken eylemlerden $\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ eylemcil biçim birimleri ile kurulan eylemlerin oluşturduğu çatı türüdür. Türk dili, edilgenliğin ifadesinde eylemlerin üzerine getirilebilen çeşitli eylemcil biçim birimler kullanır ve bu biçim birimleri kullanırken özne-yüklem; nesne-yüklem bağlantılarını da söz dizimsel olarak değiştirebilir. Türk dili tarihine ait bazı metinler incelendiğinde Türk dilinin edilgenlik ifadesinin verilmesinde farklı biçimsel olanaklara ve stratejilere sahip olduğu da anlaşılır.

Edilgen çatılı yapılar dil bilimsel olarak incelendiğinde ise, etken çatıdan edilgen çatıya geçilirken nesne konumundaki bir ögenin, cümledeki ikinci önemli ögesi olan özne konumuna yükseltilebildiği açıkça görülür. Bu işleme ögelerde değer kayması adı verilir. Bir cümlede önemli olarak vurgulanan öge, bizim için bir odak noktası oluşturur. Odak noktası ise bizim belli bir içeriğe, nereden ve nasıl bakmamız, bu içeriği nasıl yorumlamamız gerektiğini gösterir. Edilgen çatılı kuruluşlarda da sözcüklerin önem sırasıyla oynayarak bir odak noktası oluşturmak esastır.

Türk dilindeki edilgenlik ele alındığında dikkati çeken ilk özellik, Türk dilinin edilgenlik ifadesini sağlamada $\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ eylemcil biçim birimlerini sistematik olarak kullanmasıdır.

(1)

(a) Çiçek-ler su-la-**n**-dı (Edilgen).

(b) Duvar-lar yık-**ıl**-dı (Edilgen).

Türk dilinde $\{-(I)n/- (U)n-\}$ eylemcil biçim birimi, sadece edilgen yapının oluşumu için kullanılmaz. Bu biçim birim, aynı zamanda Türk dilinde dönüşlü yapıların oluşturulmasında da kullanılır. Bunun nedeni $\{-(I)n/- (U)n-\}$ eylemcil biçim

biriminin, aslında dönüşlü yapıların oluşturulmasında kullanılan asıl eylemcil biçim birim olmasıdır. Türk dili edilgen yapıların oluşturulmasında olduğu gibi dönüşlü yapıların oluşturulmasında da zengin olanaklara ve stratejilere sahiptir.

Araştırmanın amacı, edilgen ve dönüşlü yapıları karşılaştırmak değil, Türk dili tarihi içerisinde edilgen yapının genel bir tarihi seyrini gösterebilmek ve bu tarihi seyir içerisinden seçilen örnek metinler üzerinden edilgen yapının Türk dilindeki kullanım işlevselliğini, edilgen yapı türlerini, stratejilerini ve yer yer de dil bilimsel bağlantılarını ortaya koyabilmektir.

Tez öncesinde yapılan bilimsel konu taramalarında ‘edilgen çatının tarihi bir incelemesinin’ yapılmadığı görülmüştür. Türk dili gramerlerinde edilgen çatı konusundaki belirlemelerin edilgen çatının işlevsel yönünü ve tarihsel gelişimini açıklamada yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Türk dili gramerlerinde edilgen çatı konusunun genellikle sözcük türetme boyutunda ele alındığı görülmüş ve edilgen çatı kavramının tarihsel boyutuna; söz dizimsel bağıntıları ile ilgili çözümlemelerine fazlaca yer verilmediği tespit edilmiştir. Son yıllarda ‘Üretici-Dönüşümsel’ dil bilim çalışmalarının ülkemizde tanınmaya başlamasıyla edilgen çatı ve edilgen çatının, söz dizimsel olarak cümle yapısını ve cümlelerin anlamını nasıl değiştirdiği ile ilgili çalışmalara çeşitli yayınlarda yer vermeye başlanmıştır. Dil bilimle uğraşan araştırmacılarımız da daha çok edilgen yapının cümledeki işlevselliği ve söz dizim üzerindeki etkileri üzerinde durmuşlardır. Bu yönüyle, bu çalışma Türk dili tarihi gramer çalışmalarına ve gramerlerinin hazırlanmasına katkılarda bulunabilecektir.

GENEL AMAÇLAR

Türk dili sessel, anlamsal ve şekilsel değişimini günümüze kadar doğal olarak sürdürerek gelmiştir ve gelişimini de yaşadığı sürece devam ettirecektir. Çalışmanın genel amacı; Türk dilinde edilgen çatılı yapıların Türk dili tarihinin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu VII-VIII. yüzyıllardan günümüze kadar dil tarihi seyri içerisinde nasıl bir gelişme gösterdiğini genel hatlarıyla, art zamanlı olarak açıklayabilmektir. Ayrıca tez çalışması; ‘edilgen yapıların Türk diline ait tarihi

metinlerde işlevsel olarak nasıl kullanıldığını Türk dili tarihinden seçilen örnek cümlelerle araştırmacıların dikkatine ve bilgisine sunmayı da amaçlıyor. Bunun için de ilk olarak araştırmanın temel taşlarından birini oluşturan incelenecek metinlerin listesi verildikten sonra çatının ve edilgenliğin evrensel bakış açısından nasıl görüldüğü ve değerlendirildiği açıklanacaktır. Evrensel bakış açısı, çatı kavramına genel olarak işlevsel açıdan yaklaştığı için ilk bölüm içerisinde evrensel bakış açısından çatı ve edilgen çatının işlevselliği üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ise orta ve modern dönem Türk dili gramerlerinde çatı ve edilgen çatı konusunun nasıl ele alındığı verilecektir. Bu bölümde ağırlıklı olarak Günümüz Türk dili gramerlerinde çatı, edilgen çatı ve edilgen eylemler üzerinde durulacaktır. Bu bölümün asıl yapı taşı edilgen çatı türü oluşturmaktadır. Tezin asıl kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise Türk dili tarihinin genel seyri içerisinde seçilen örnek cümleler üzerinden edilgen çatılı kuruluşlar incelenilerek edilgen çatılı kuruluşların anlamsal ve söz dizimsel mantığının açıklanılmasına çalışılacaktır. Yapılan bu açıklamalar sırasında Türk dili tarihi içerisinde ‘edilgen çatılı kuruluşların’ günümüze kadar izlediği tarihi gelişme çizgisinin de verilmesi amaçlanmıştır.

BÜTÜNCE

Türk dilinin takip edilebilen yazılı metinlerinin bütünüyle taranmasının çok uzun bir süre alacak olmasından dolayı tez çalışması için incelenecek metinlerin seçimine sınırlılık getirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Araştırma için her yüz yıldan yer yer farklı dinî çevrelere ve yer yer de Türk dilinin kullanıldığı farklı coğrafyalara ait örnek metinler seçilerek metin sınırlandırılması yapılmıştır.

Edilgen çatı ve edilgen yapıların kullanımı Türk dili tarihinin başlangıcı diyebileceğimiz Türk runik harfli metinlerden günümüze kadar geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Türk dili tarihi boyunca edilgen yapının gelişimini somut bir şekilde ortaya koyabilmek için önce Türk dili tarihini oluşturan hangi metinlerin taranacağı (malzeme külliyatı) tespit edilmiş, tespit edilen metinler daha sonra kendi aralarında çeşitli ölçütler (coğrafya, dönem, din vb.) gözetilerek tekrar gruplandırılmıştır. Gruplandırma sonucu ortaya çıkan örnek cümleler fazla olmasına rağmen tez

çalışması içerisinde, ancak çok az bir kısmı değerlendirmeye alınabilmiştir. Gruplandırma sonucu ortaya çıkan örnekler, dil bilimden yararlanılarak yorumlanmış ve çeşitli sonuçların araştırmacıların dikkatine sunulmasına çalışılmıştır. Araştırma süresince incelenen metinlerin listesi aşağıya çıkartılmıştır; ancak incelenen her eserde araştırmanın konusunu oluşturan edilgenlikle ilgili örneklere rastlanmamıştır. Özellikle Türk runik harfli metinlerde ‘edilgen yapılı’ örnek cümlelere çok sınırlı sayıda rastlanmıştır. Olanaklar dahilinde ulaşılabilen Türk runik harfli metinler gözden geçirilmiştir. Diğer tarihî Türk dili metinleri için ise genel olarak kronolojik bir sıra takip edilmiş ve Türk dili tarihine ait çeşitli örnek eserler tespit edilerek ‘edilgen çatılı yapıların’ incelenmesine çalışılmıştır.

I. Türk runik harfli metinler

Türk runik harfli metinlerin büyük bir kısmı ‘Eski Türk Yazıtları’ adlı eserden alınmıştır (Orkun, H.Namık, (1994), Eski Türk Yazıtları, TDK, Ankara)

1. E 10 Elegest
2. E 13 Çaa-Xöl I
3. E 46 Telee
4. E 11 Berge
5. E 44 Kızıl-Çıraa II
6. E 52 Elegest II
7. E 59 Xerbis-Baarı
8. E 70 Elegest IV (‘İr-Xol’)
9. E 65 Kara-Bulun I
10. E 50 Tuva ‘B’ Stelası (‘Tuva’dan ikinci kitabe)
11. E 92 Demir-Sug
12. Talas yazıtları
13. E 5 Barık I
14. E 136 Mujur-Sargol
15. E 25 Oznaçennoe
16. E 48 Abakan nehrinden kitabe
17. E 45 Köjeelig-Xovu
18. Irq Bitig

19. E 68 El-Baji ters tarafı
20. Edegey I
21. E 109 Uyük Oorzak II
22. E 6 Barık II
23. E 7 Barık III
24. E 79 Kara-Sug
25. Ongin
26. Orhun Abideleri
27. Şine-Uşu

II. Budist çevreye ait metinler:

1. Coq, A.v.Le, (1911), Huastuanift, (Türkçeye tercümesi: S.Himran), TDK, Ankara.
2. Hamilton, James Russell, (1971), İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (Türkçeye tercümesi Vedat Köken), TDK, Ankara, (1998).
3. Zieme, P., (1975b), “Zur budistischen stabreim dichtung der alten uiguren” AOH, Tomus XXIX (2), pp. 187-211.
4. Tekin, Şinasi, (1976), Uygurca Metinler II Maytrisimit, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
5. Arat, Reşit Rahmeti, (1991), Eski Türk Şiiri (Budist çevreye ait çeşitli şiirler), TDK, Ankara.
5. Ölmez, Mehmet, (1994), Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü, VI. Bölüm, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Doktora Tezi, Ankara.
6. Kaya, Ceval, (1994), Uygurca Altun Yaruk, TDK, Ankara.
7. Röhrborn, Klaus, (1996), Die Alttürkische Xuanzang-Biographie-Kapitel VIII, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
8. Özönder, F.Sema Barutçu, (1998), Üç İtigsizler, TDK, Ankara.

III. Maniheizt çevreye ait metinler:

1. Arat, Reşit Rahmeti, (1991), Eski Türk Şiiri (Maniheizt çevreye ait çeşitli şiirler), TDK, Ankara.

IV. Sivil Uygur:

1. Arat, Reşit Rahmeti, (1991), Eski Türk Şiiri (Fal Kitabı Parçaları 35. Bölüm), TDK, Ankara.

V. İlk İslamî (Karahanlı sahası) metinler:

1. Arat, Reşit Rahmeti, (1991), Kutadgu Bilig-I-Metin, TDK, Ankara.
2. Arat, Reşid Rahmeti, (1992), Atabetü'l-Hakâyık, TDK, Ankara.
3. Atalay, Besim, (1998), Dîvânü Lûgati't-Türk, TDK, Ankara.

VI. Harezmi sahası metinleri:

1. Yüce, Nuri, (1993), Mukadimetü'l-Edep, TDK, Ankara.
2. Eckmann, Janos, Nehcü'l-Ferâdis (Tamamlayanlar: Hamza Zülfikar- Semih Tezcan -1995-TDK-Ankara).
3. Ata, Aysu, (1997), Kısasü'l-Enbiyâ-I (Rabgûzî-Peygamber Kıssaları) (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), TDK, Ankara.

VII. Kıpçak sahası metinleri:

1. Atalay, Besim, (1945), Et-tuhfetü'z-Zekiye fi'l-lugati't türkiye, TDK, Ankara.
2. Çağatay, Sadet, (1963), Türk Lehçeleri Örnekleri (Codex Cumanicus Metin Parçaları), TTK, Ankara.
3. Hacıminoğlu Necmettin, (1988), Hüsrev ü Şîrîn, TDK, Ankara.
4. Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1989), Gülistan Tercümesi (Seyf-i Sarâyî), TDK, Ankara.
5. Toparlı, Recep, (1992), İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn, TDK, Ankara.

VIII. Çağatayca Metinler

1. Çağatay, Saadet, (1963), Türk Lehçeleri Örnekleri (Babur-Nâme Metin Parçaları), TTK, Ankara.
2. Alpay, Gönül, (1994), Alî-Şîr Nevâyî-Ferhâd ü Şîrîn, TDK, Ankara.
3. Çelik, Ülkü, (1996), Alî-Şîr Nevâyî Leyli vü Mecnûn, TDK, Ankara.
4. Özönder, F.Sema Barutçu, (1996), Alî Şîr Nevâyî-Muhâkemetü'l-Lugateyn, TDK, Ankara.
5. Karaağaç, Günay, (1997), Lutfî Dîvânı, TDK, Ankara.

6. Eraslan, Kemal, (2001), Alî Şîr Nevâyî'nin Nesâyimü'l Mahabbe min Şemaimi'l Fütüvve, TDK, Ankara.
7. Tören, Hatice, (2001), Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî, TDK, Ankara.
8. Eraslan, Kemal, (2001), Alî-Şîr Nevâyî-Mecâlisü'n-Nefâyis, TDK, Ankara.
9. Seyhan, Tanju Oral, (2004), Mübeyyen Der Fıkh, Çağrı Yayınları, İstanbul.

IX. Anadolu Sahası Metinleri (XI-XVIII. yüzyıl) :

1. Kürkcüoğlu, Kemal Edip, (1951), Tercüme-i Hadis-i Erbain (Fuzuli), MEB, İstanbul.
2. Çağatay, Saadet, (1963), Türk Lehçeleri Örnekleri (Tevârih-İ Âl-İ Osman Metin Parçaları), TTK, Ankara.
3. Çağatay, Saadet, (1963), Türk Lehçeleri Örnekleri (Kelile Ve Dimne Metin Parçaları), TTK, Ankara.
4. Tulum, Mertol, (1971), Tazarrunâme (Sinan Paşa), MEB, İstanbul.
5. Mazioğlu, Hasibe, (1974), Kitâb u Evsâfi Mesâcidî's Şerîfe (Ahmet Fakih), TDK, Ankara.
6. Güzel, Abdurrahman, (1983), Kaygusuz Abdal'ın Budalanamesi, Kültür Turizm Bakanlığı Y., Ankara.
7. Yavuz, Orhan, (1988), Anonim Tezkiretü'l Evliya, Kültür Turizm Bak.Y., Ankara.
8. Özkan, Mustafa, (1993), Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs'ın Gülistan Tercümesi, TDK, Ankara.
9. Karahan, Leyla, (1994), Erzurumlu Darir-Kıssa-i Yûsuf, TDK, Ankara.
10. Karahan, Leyla, (1994), Yusuf u Züleyha (Erzurumlu Kadı Dariri), TDK, Ankara.
11. İlgürel, Mücteba, (1994), Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, TTK, Ankara.
12. Canpolat, Mustafa, (1995), Mecmûatü'n-Nezâir, TDK, Ankara.
13. Bilgin, A. Azmi, (1996), Nazmü'l Hilafiyat Tercümesi, TDK, Ankara.
14. İlgürel, Sevim, (1998), Telhîsü'l-Beyân F'i Kavânîn-i âl-i Osmân, TTK, Ankara.
15. Aykut, Nezihi Şevki, (2002), Hasan Beyzâde Ahmet Paşa-Hasan Bey-Zâde Târîhi (1595-1634/Cilt III), TTK, Ankara.
16. Öztürk, Necdet, (2001), Selâtîn-Nâme, TTK, Ankara.
17. Şentürk, Hüdai, (2003), Künhü'l-Ahbâr, TTK, Ankara.

Günümüz Çağdaş Türk lehçelerinden hiç örnek metin taranmamış; sadece Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yazılan gramer kitaplarının ya da tez çalışmalarının ‘edilgenlik’le ilgili bölümlerinden yararlanılarak Çağdaş Türk lehçelerindeki edilgenlikle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

BÖLÜM 1 EVRENSEL BAKIŞ AÇISINDAN ÇATI VE EDİLGEN ÇATILAR

1.1. Giriş

Düşünce ve sözcük; düşünce ve sözcüklerin cümle içindeki yerleşim konumları daha iyi açıklanabildiği sürece dillerin işleyiş sistemleri ve mantığıyla ilgili bir çok soruya yanıt verebilmek daha kolay olacaktır. Günümüzde dillerdeki sözcüklerin cümlede yerleşim düzenleriyle düşünce arasındaki işlevsel ilişkilerin aydınlatılmasına bu nedenden dolayı ağırlık ve önem verilmeye başlanmıştır. Hatta son yıllarda özellikle karşılaştırmalı dil çalışmaları dil bilim, toplum bilim, felsefe, mantık, psikoloji gibi alanlardan da yer yer yararlanma yoluna gitmektedir. Günümüzde evrensel bakış açısından çatının incelenmesi denilince akla ilk olarak çatıların işlevsel ve mantıkî açıdan nasıl kullanıldığı gelmektedir. Dil bilim kitaplarında çatılara ayrılan bölümlere bakıldığında genellikle edilgen çatılı kuruluşlar üzerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Bundan dolayı, bu bölümde dil bilimcilerin çatı ve edilgen çatı konusuna nasıl yaklaştıkları ve bu iki kavramı nasıl değerlendirdikleri açıklanacaktır. Konunun daha iyi kavranabilmesi için öncelikle evrensel bakış açısından çatı kavramı değerlendirilecek, daha sonra ayrı bir konu başlığı altında evrensel bakış açısından ‘*edilgen çatı*’ kavramı açıklanacaktır.

1.2. Evrensel Bakış Açısından Çatı

Dil bilimciler çatı kavramıyla ilgili bir tanım yapmaktan kaçınmışlardır; sadece geleneksel dil bilgisi kitaplarındaki tanımlamalara yer vermişlerdir. Demircan, dil bilimsel açıdan çatının “eyleme katılanlardan *yapan / etkilenen / yaptıran* ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenme ya da eklemlenme ilişkisi” olarak görüldüğünü söylemektedir (2003: 11). Aslında yukarıdaki ifade ile *yapan / etkilenen / yaptıran* terimlerinin dil bilimsel olarak karşılıkları vardır. Dil bilimciler bu tanımları açıklamak için *yapan, etkilenen, yararlanan, araç, ettiren, aracı-ettiren, dışlanan, gizil unsurlar* gibi kavramlar ortaya atarak aslında bu bölümde üzerinde ayrıntılı olarak durulacak olunan çatının işlevselliği konusuna ağırlık verdiklerini göstermişlerdir. Dil bilimcilerin bu yaklaşımı çatıların ya da bazı çatı türlerinin özel

bir söz dizimi olup olmadığı sorusunu hemen akla getirmektedir. Dil bilimciler eylemlerin çatı değiştirme nedenleri ve amaçları üzerinde dururken söz dizimi içerisinde yer alan cümle öğelerinin konumsal değişimleri üzerinde ağırlıklı olarak durmuşlardır. Dil bilimcilere göre, öğelerin söz dizimsel sırasıyla oynayarak öğelerin vurgu ve önem sırasını, konuşma amacımıza uygun bir şekilde istediğimiz gibi değiştirebilmemiz mümkündür. Bu işlevselliği gerçekleştirmenin temel yollarından biri cümlelerin çatısal kuruluşuyla oynamaktır. Evrensel bakış açısından çatının bir başka boyutu da çatı değişimlerinde ortaya çıkan anlamsal değişimlerdir. Dil bilimsel açıdan çatılar incelendiğinde derin yapıdan yüzey yapıya çıkan çatısal kuruluşların belli bir mantık ve belirli bir anlamsal amaç doğrultusunda oluşturulduğu görülmektedir.

1.3. Evrensel Bakış Açısından Edilgen Çatı

Bu bölümde dil bilimden yararlanarak edilgen cümlelerin işlevsel kullanımlarının ve edilgen çatıya dönüşümlerin dile ne tür olanaklar sağladıkları açıklanacaktır; çünkü dil bilim kitapları incelendiğinde edilgen çatı konusunun ne olduğunun değil, ne işe yaradığının üzerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Dil bilimciler tarafından edilgen çatının işlevselliğini açıklamada en çok başvurulan strateji; ‘üretici-dönüşümsel’ dil bilim stratejisi olmuştur. Bu nedenden araştırmamızın bu bölümünde ‘üretici-dönüşümsel dil bilim’ stratejisinin ışığı altında etken çatıdan edilgen çatıya geçişin söz dizimsel ve anlamsal açımları üzerinde durulacaktır. Konuyu daha iyi kavrayabilmek için öncelikle üretimci-dönüşümsel dil bilim yöntemi hakkında kısa bir tanımlama, açıklama yapılacaktır ve daha sonra ise edilgen yapı ve edilgen yapıların işlevselliğiyle birlikte çatı değiştirme konusuna girilecektir.

1.3.1. Semantik (Anlamsal) Yönden Edilgen Çatının İşlevselliği

Dil bilimle uğraşan araştırmacıların edilgen çatılarla ilgili olarak uğraştıkları bir alan da edilgen yapıli kuruluşlardaki anlam ilişkilerinin söz dizimi içerisindeki işlevi

nedir sorusudur. Başka bir ifadeyle konuşmacı nasıl bir söyleme ihtiyaç duyduğunda edilgen yapıli kuruluşları ve cümleleri derin yapıdan yüzey yapıya aktarmaktadır? Edilgen yapıli kuruluşlar konuşma dilinde mi yoksa yazı dilinde mi karşımıza daha çok çıkmaktadır? Edilgen yapıların asıl kullanım alanı yazı dilidir; konuşma dilinde edilgen yapıli kuruluşlara daha az rastlanılır. Bu nedenden dolayı edilgen yapıların anlamsal bakımdan işlevselliğini, kullanılmak istenen metinlerin hangi amaçla yazıldığı belirler. Edim bilimsel bir yaklaşımla edilgen yapıların yer aldığı metinler incelendiğinde edilgen yapının bazı metin türlerinde özellikle daha çok tercih edildiğı görülmüştür. Bu metin türlerinin aşağıya genel bir listesi çıkartılmıştır:

I. Bilimsel içerikli makaleler

II. Bilimsel tezler

III. Bilimsel inceleme ve araştırma kitapları

IV. Teknolojiyle ilgili metinler ve teknolojik alanlar

V. Ders kitapları

Yukarıdaki listeyi uzatmak mümkündür; ancak listeden de anlaşılacağı gibi edilgen yapıli kuruluşlar, genellikle bilimsel ve teknolojik alanları içeren yazılı metinlerde kullanılmaktadır. Bunun nedeni bilimsel içerikli metinleri oluşturan araştırmacı ya da araştırmacıların (metni gerçekleştiren öznenin / edicinin / failin) kendilerini metinden soyutlama ve dışlama çabalarıdır. Edilgen yapılarda da özneyi cümleden dışlamak ya da öznenin cümledeki önemseli işlevini azaltmak esastır. Öznenin dışlanması ve öznenin cümledeki işlevselliğinin azaltılması yönüyle bilimsel metinlerde anlamsal içeriğı oluşturmak için edilgen yapıların tercih edilmesi anlaşılabilir ve kaçınılmaz bir durumdur. Bilimsel metinlerin eleştiri, yorumlama ve kanıtlanabilirlik yönlerinden hâlâ sorgulanabilir bir niteliğinin olması da edilgen yapıların kullanılmasında etkili olmaktadır.

(2)

“Bilinç, olgunlaşan toplumsallaşmış düşünce, sözlü düşünce düzeyinde benmerkezciliğın kalıntılarına artık yer bırakmadığı zaman elde ed-il-mektedir.” (Vygotsky 1998: 133).

(2) no’lu cümlelerin alındığı eserin 117. sayfasında bulunan edilgen yapıları kuruluşların sayısı sadece bu sayfada 13 tane. Yukarıdaki cümle dil bilimi ile ilgili bir araştırma ve inceleme kitabından alınmıştır. (2) no’lu cümlede bilimsel tespiti yapan araştırmacı, ‘bilince kimlerin ulaştığını değil; nasıl ulaşıldığını ön plâna çıkartmak istediğinden’ edilgen yapıları bir cümle kurmayı tercih etmiştir. Başka bir ifadeyle araştırmacı, yaptığı araştırma sonucu ortaya çıkardığı bilimsel tespiti ön plâna çıkartmak ve okuyucuların dikkatine sunabilmek için edilgen yapıları bir kuruluş tercih etmiştir.

(3)

“Oysa Türkçede, özne ve tümleç yerine kullanılan yan tümcelerde, fiilin ada dönüşmesi çok açık bir biçimde gör-ül-ür.” (Erkman-Akerson 2000: 79).

Yukarıdaki (3) no’lu cümle de dil bilimi ile ilgili bir araştırma kitabından alınmıştır. Yazar, Türkçedeki yan tümcelerin ad ya da ad gruplarına dönüşebilme özelliğini vurgulamak ve ön plâna çıkartmak için edilgen yapıları bir cümle kullanmıştır. (2) no’lu cümlede olduğu gibi bu cümlede de bilimsel bir tespit yapıldığı için edilgen çatılı bir cümle kullanılmıştır.

1.3.2. Söz dizimsel Bakımdan Edilgen Çatının İşlevselliği

Dil bilgisinin uğraştığı alanlardan biri de ‘söz dizim’dir. Söz dizim, dil bilimciler tarafından yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren üzerinde en çok çalışılan dil bilgisi alanı olmuştur, denilebilir. Söz dizim, sözcüklerin birbirine eklenmesiyle cümlelerin nasıl oluştuğunu araştırır. Söz dizim, sözcüklerin birbirine hangi mantık ve kurallarla bağlandığını araştırır. Söz dizim alanında çalışan en önemli araştırmacılardan biri Noam Chomsky’dir. “Chomsky ve onun yolunu izleyenler ‘üretici-dönüşümsel’ dil bilgisi yöntemini kurup geliştirerek sözcükler arasındaki hiyerarşik düzenin ve bağlantıların cümle kuruluşlarında nasıl bir yol izlediklerini açıklamaya çalışmışlardır.” (Erkman-Akerson 2000: 51). Edilgen yapıları bir çatı değiştirme işlemidir ve bu çatı değiştirme işlemi, temel olarak cümlelerin söz dizimsel

yapısıyla oynanması ve cümlede yer alan öğelerin değer niteliklerin değiştirilmesi ile ilgili bir durumdur. Bunun için edilgen yapıların söz dizimsel işlevselliğinin belirlenmesinde üretici-dönüşümsel dil bilgisi ve onun temel olarak üzerinde çalıştığı söz dizimsel bağlantılar önemli bir rol oynamaktadır. Edilgen yapıların en karakteristik özelliği, söz diziminde yer alan nesne ve öznenin değer niteliklerini değiştirmesidir. Bu öğelerdeki değer niteliği değiştikten sonra çatı değiştirme işlemi gerçekleşmiş olmakta ve edilgen yapıya geçilmektedir. Sayılan bu nedenlerden dolayı araştırma çalışması içerisinde edilgen yapıların söz dizimsel işlevsel zenginliğine de Türk dili tarihinden seçilen örnek metinler üzerinde cümle analizleri yapılırken yer yer değinilecektir.

1.3.2.1. Çatı Değiştirme

Erkman-Akerson çatı değiştirme konusuna şu soruları sorarak yaklaşıyor: “Çatı (voice), dil bilgisinde eylemin çeşitli ekler kullanılarak biçim değiştirmesi olarak tanımlanır. Niçin çatı değiştiririz? Çatı değiştirmenin amacı nedir? Çatı değiştirirken aslında öğelere verdiğimiz değeri mi değiştiriyoruz; yoksa öğelerin işlevlerini mi değiştiriyoruz?” (2000: 133).

Dilimizde zorunlu beş öge vardır:

I. Yüklem

II. Özne

III. Belirtili ya da belirtisiz nesne

IV. Yer tamlayıcısı

V. Zarf tümleci

Cümle içinde yukarıdaki öğelerin sırasıyla oynayarak konuşma amacına uygun biçimde istenen öğelerin vurgu (odak noktası) ve önem sırası değiştirilebilir; ancak Türkçede asıl ön plâna çıkan iki ana öge; özne ve yüklem. Bu nedenden özne ve yüklem üzerinde yapılacak değişiklikler (çatı değiştirme) konuşma amacına uygun olarak daha belirgin işlevsel değişikliklerin gerçekleştirebilmesine olanak sağlar.

Konuya dil bilimsel açıdan yaklaşan Erkman-Akerson (2000: 132), “cümle içindeki her ögenin, hem işlevsel hem de konuşma amacına uygun olarak cümle içinde bir değere sahip olduğunu” belirtmektedir. Ögelerin değerleri, işlevsel amaçlara uygun olarak ögeler arasında birbirine aktarılabilir ve kaydırılabilir. Bu işlem Türkçede genellikle iki yolla yapılır:

I. Çatı değiştirme.

II. Cümlede ögelerin sırasını değiştirme.

1.3.2.1.1. Edilgen Çatıya Geçiş

Nesne konumundaki bir ögenin önem sırasının değiştirilerek baş köşeye oturtulmasıyla gerçekleştirilebilir. Bu olayı basamak basamak örneklerle açıklamak mümkündür:

1.basamak:

(4)

a) Polisler kapı-y-ı açtı.

açtı: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öge

polisler: özne, 2. sırada önemli öge

kapıyı: belirtili nesne, 3. sırada önemli öge

Yukarıdaki cümlede, nesne yükleme yakın öge gibi dursa da burada özne önem sırasına göre nesneden önce geliyor.

2.basamak:

b) Birileri kapıyı açtı.

açtı: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öge

birileri: özne, 2. sırada önemli öge

kapıyı: belirtili nesne, 3. sırada önemli öge

Yukarıdaki örnekte, özne yine ikinci sırada önemli öge olmasına rağmen ilk cümleye göre önem sırası biraz azalmıştır; çünkü artık bu cümlede kapıyı kimin açtığı dil bilimsel açıdan pek önemli değildir. ‘Birileri’ açmıştır ve bu ‘birileri’ artık çok önemli değildir. Önem sırası ve vurgu yavaş yavaş nesnenin üzerine kaymaya başlamıştır. Artık önemli olan kapıyı kimin açtığı değil kapının açılmış olmasıdır.

3.basamak:

c) Kapıyı açtılar.

açtılar: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öge

kapıyı: belirtili nesne, 2. sırada önemli öge

onlar: gizli özne, 3. sırada önemli öge

Bu cümlede ise özne hem anlamsal hem de gramatikal açıdan önemini yitirmiştir. Yalnızca cümlenin sonundaki {-lAr} biçim biriminden dolayı belli belirsiz bir çoğul özneye gönderme yapılıyor. Bu şekilde kapının kimler tarafından açıldığının pek de önemli olmadığı anlaşılabilir. Kapıyı kimlerin açtığının konuşmacı tarafından pek dikkate alınmadığı, önemsenmediği bu şekilde rahatlıkla düşünülebilir.

4. basamak:

d) Kapı açıldı.

açıldı: yüklem, edilgen-geçişsiz çatılı, 1. sıradan önemli öge

kapı: sözde-gramatikal-dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

Bu son cümlede ise, çatıyla oynayarak dilsel yapı tamamen değiştirilmiştir. **Artık ‘kapı’, nesne konumundan daha önemli bir öge olan özne konumuna yükseltilmiştir.** Elbette ki ‘kapı’ dil bilgisel açıdan öznedir; ama gerçekte eylemin başkaları tarafından yapıldığı yüklem üzerindeki çatı eylemcil biçim biriminden anlaşılabilir. Buna göre, dil bilimsel açıdan şu yorum yapılabilir: Eylemi

gerçekleştirmedikleri halde, sırf kendilerine önem verildiği için bazı öğelerin dil bilgisel açıdan özne konumuna yükseltilebilmesi ve bazı öğelerin de cümleden silinebilmesi mümkündür.

Görüldüğü gibi etken çatıdan edilgen çatıya geçiş bir çatı değiştirme işlemidir ve nesne konumundaki bir ögenin çatı değiştirme yoluyla çok önemli bir öğe olan özne konumuna yükseltilebilmesinin bir kanıtıdır. Erkman-Akerson bu işleme “öğelerde değer kayması adını” vermiştir (2000: 134).

Bir cümlede, önem verilen, vurgulanan öğe vardır ve bu da o cümlenin odak noktasını oluşturur. Odak noktası, bizim belli bir içeriğe nereden baktığımızı, bu içeriği nasıl yorumladığımızı gösterir. Amaç, bir öğeye verdiğimiz değeri ortaya koymaktır. İşte, çatı değişimleri, bu amaçtaki farklılaşmalara yönelik dilsel işlemlerdir. Üstelik olağandan farklı bir bakış açısının olduğunu da üstüne basa basa gösterirler.

Bir anlatımda eylemi gerçekleştiren öznenen ziyade olay (eylem) ön plâna çıkartılmak istenirse edilgen yapıların söz dizimsel bakımdan işlevsel olarak kullanımı karşımıza çıkar. Eğer bir cümlede olay ya da eylem ön plâna çıkartılmak istenirse edilgen yapı cümleler tercih edilir.

BÖLÜM 2 ORTA VE MODERN DÖNEM TÜRK DİLİ GRAMERLERİNDE ÇATI VE TÜRK DİLİNDE EDİLGEN ÇATILI KURULUŞLAR

2.1. Giriş

Bu bölümde ilk olarak on birinci yüzyılla yirminci yüzyıl arasında Türk dili ile ilgili bazı gramer kitaplarında çatı ve edilgen çatıyla ilgili ne gibi açıklamaların yapıldığına değinilecektir. İkinci olarak ise Modern dönem Türkçe gramerlerinde *çatı ve edilgen çatı* konusunun araştırmacılar tarafından nasıl ele alındığı verilecektir. Modern dönem Türk dili gramerlerinin çok sayıda olması nedeniyle tek tek gramer kitaplarında ‘çatı ve edilgen çatı’ konusunun nasıl işlendiği üzerinde durulmayacak araştırmacıların genel yaklaşımları verilecektir.

2.2. Orta Dönem Türk Dili Gramerlerinde Çatı Ve Edilgen Çatılı Kuruluşlar

Türk diline ait gramer kitapları göz önünde bulundurulduğunda karşımıza ilk olarak Kaşgarlı Mahmut’un bugüne kadar bulunamayan ‘Cevahir-ün nahv fi Lüğati’t Türkî’ isimli eseri çıkar. Kaşgarlı Mahmut’un ‘Dîvânü Lûgat-İt-Türk’ adlı sözlük niteliğinde olan bir eseri daha vardır. Bu eser her ne kadar sözlük niteliğinde olsa da verdiği gramer bilgileri ve örnekler ile Türk dili grameri açısından çok önemli bilgiler içermektedir. Bu eserde çatı kavramına değinilmemekte; ancak bir çatı türü olan edilgenlik kavramı üzerinde meçhûllük terimi kullanılarak durulmaktadır. ‘Dîvânü Lûgat-İt-Türk’te Türk dilinin edilgenlik yapmada kullandığı biçim birimlerle meçhûllük kavramıyla ilgili çeşitli açıklamalar getirilmiştir. Kaşgarlı “böz tokıdı cümlesi böz tokıldı” şeklinde meçhûl yapılır diyerek Türk dilinin edilgenlik yapmada kullandığı biçim birimler ve meçhûllük kavramıyla ilgili açıklamalarını aynı zamanda örneklere dayandırır (DLT I: 21). Bu eserin II. cildinde ise Türkçede edilgenliğin (l ve n) biçim birimleriyle yapıldığı anlatılıyor. Kaşgarlı, (n) biçim birimi için “meçhûl fiilin belgesi” olur ifadesini kullanarak “tügün yazlındı / düğüm çözüldü” örneğini vermiştir (DLT III: 112). Kaşgarlı’nın “bitik bitildi / bitik bitindi / kitap yazıldı” şeklinde verdiği örnekten (l ve n) biçim birimlerinin on birinci yüzyıl

ve öncesi Türk dilinde de bazı örneklerde birbirlerinin yerlerine rahatlıkla kullanılabildiği anlaşıyor.

Osmanlı Türkçesinin ilk gramer çalışması olarak bilinen Bergamalı Kadri'nin 'Müeyyessiretü'l-Ulûm' adlı eserinde ise, edilgenliğin hangi biçim birimlerle yapıldığıyla ilgili olarak "Fi'l-i mazi-i meçhûlün alameti oldur ki fi'l-i mazi-i ma'lum sıgasın bulup esrelü dal'inün mâ kablinde ya bir dutarlu nun ya bir dutarlu lam ziyade eyleriz" diyerek "bilindi, yazıldı" örneklerini veriyor (MU 2002, 21/2-10-12). Türk diline ait bu iki önemli dil kitabımızdan da anlaşıldığı gibi dille uğraşan eski araştırmacılarımız doğal olarak Arap gramerciliğinin etkisinde kalmışlardır. Nitekim Cumhuriyet dönemine kadar yazılan dille ilgili çalışmalarda Arap gramerciliğinin etkisi devam etmiş (Ettuhfe-üz-Zekiyye fîl-lûgat-it-Türkiye 1945; El-Kavanin el-küllîye li zabtu'llugati't-Türkiye 1928; El-Kavânînu'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiye 1999) ve bu eserlerde 'edilgen çatı' kavramı yerine 'meçhûl' kavramı kullanılmıştır. Bu meçhûllük ifadesi de 'faili bilinmeyen yapı' olarak tanıtarak bu yapıyla ilgili örnekler verilmiştir. Bu meçhûllük / bilinmeyen kavramı, ancak Cumhuriyetten sonra yazılan Modern dönem Türkçe gramerlerinde ayrı bir çatı başlığı altında meçhûl / öznesi bilinmeyen çatı olarak ele alınmaya başlanmıştır (Gencan 1978; Banguoğlu 1995; Gülensoy 2000; Korkmaz 2003).

2.3. Modern Dönem Türk Dili Gramerlerinde Çatı ve Edilgen Çatılı Kuruluşlar

Türkçedeki eylem çatıları, bilim adamlarınca gerek dil bilimsel, gerekse dil bilimsel açıdan tanımlama, sınıflandırma, işlevsellik ve örneklendirme açısından çeşitli biçimlerde değerlendirilmiştir. Bu bölümün amacı, bu farklılıkları göstermeye çalışarak, Türkçede çatı konusunu biraz daha aydınlatabilmektir. Çalışma için gerekli veriler, son elli yılın Türkiye Türkçesi gramerleri ile dil bilim kitaplarından toplanmıştır. Çatı kavramıyla ilgili olarak, bu gramer ve dil bilim kitaplarının farklı yaklaşımları ortaya konularak bu konudaki genel kabuller tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çatı konusunu araştırırken incelenen eserlerin bazılarında çatı için ayrı bir başlık açılmışken (Gülensoy 2000; Korkmaz 2003), bazılarında yapım ekleri kategorisinde

(Ergin 1992) bir değerlendirme ve açıklama yapıldığı görülür. Örneğin, M. Ergin çatı konusuna, “Filden Fiil Yapan Ekler” bölümünde çatı terimini hiç kullanmadan değinmiştir (1992: 202-207). Z.Korkmaz ise, “Çatıları Bakımından Fiiller” başlığı altında konuyu iki ana gruba ayırarak oldukça ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir” (2003: 538-566).

Eylemlerde çatı konusunu ele alan gramer çalışmalarında, çatı kavramı, az çok benzer ifadelerle tanımlanmıştır (Gencan 1978, Gülensoy 2000, Korkmaz 2003).

Korkmaz’a göre çatı; “fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir.” (2003: 538). Gencan (1978: 171) ve Gülensoy (2000: 404), fiillerin özne ve nesnesine göre gösterdiği özelliklere çatı denilmesi gerektiği görüşündedirler. Bozkurt çatı kavramını; “yüklem görevini üstlenecek fiilin yapısında olan değişim. Onun özne tümleç ilişkisine göre yönlendirilmesi. Anlatımda vurgulanmak istenene göre yargının ayarlanması, fiildeki değişim.” biçiminde tanımlar (2000: 153).

Banguoğlu (1995: 410), fiilin çatısının (voix) fiil tabanının çekimden önce, aldığı özel eklerle çeşitlenen görünüşleri olduğunu belirtir. Yukarıda görüldüğü gibi Banguoğlu’nun tanımlaması dışında kalan ifadeler az çok birbirine benzemektedir. Banguoğlu, fiillerin görünüş özelliğinden yola çıkarak bir çatı terimi tanımına ulaşmaya çalışmıştır.

O halde çatı kavramı genel olarak, eylemlerin öznelerine ve nesnelere göre ifade ettikleri anlam özellikleri ya da eylemlerin özneleri ve nesnelere göre aldıkları konum, olarak tanımlanabilir.

Kaynak kitaplarda çatıyla ilgili tanımlar benzer olmakla birlikte çatı konusunun araştırmacılar tarafından farklı gruplandırıldığı görülmektedir. Eylemde çatıyı; Banguoğlu, Gencan ve Bozkurt altı; Gülensoy beş; Korkmaz yedi bölüme ayırarak incelemiştir. Bu farklılaşmanın asıl kaynağı, bazı araştırmacılar tarafından (Gencan,

Gülensoy) ettirgenlik ve oldurganlık kavramlarının, fiilde çatı konusunun müstakil bir bölümü olarak değil de fiilin tekrar bir çekimlenmesi olarak incelenmesidir. Araştırmacıların içinde Korkmaz, diğerlerinden farklı olarak “meçhûl çatı” terimini de kullanmıştır (2003: 549). Bunun yanı sıra bazı araştırmacılar çatıyı, öznenin fiille ilişkisi şeklinde alıp geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı içinde değerlendirmemişlerdir. Yücel; geçişlilik ve geçişsizliğin fiilin bir niteliği olarak değerlendirmesi gerektiğini düşünmektedir (1999: 166). Banguoğlu (1995: 411) gibi bazı araştırmacılar da geçişli çatıyı, ayrı bir kategori olarak değil de “yalın çatı” olarak kabul etmişlerdir.

Çatı konusu, gerçekte cümleyle ilgilidir. Çatıyı; ‘özne-yüklem; nesne-yüklem ilişkisi’ olarak adlandırmak da mümkündür. Bu ayrıma göre eylemde çatı, genel olarak iki öbek ve sekiz başlık altında incelenebilir.

A. Nesnelere göre eylem çatıları:

- I. Geçişli eylem çatıları
- II. Geçişsiz eylem çatıları
- III. Oldurgan eylem çatıları
- IV. Ettirgen eylem çatıları

B. Öznelerine göre eylem çatıları:

- I. Etken eylem çatıları
- II. Dönüşlü eylem çatıları
- III. İşteş eylem çatıları
- IV. Edilgen eylem çatıları

2.3.1. Nesnelere Göre Eylem Çatıları

Türkçede kimi eylemler nesne alabilirken kimi eylemler alamaz. İş ve kılış eylemleri nesne alabilir.

(5)

- a) Ömrü boyunca odun kesti, ekin biçti.

biçti: yüklem, iş eylemi

ekin: belirtisiz nesne

kesti: yüklem, iş eylemi.

odun: belirtisiz nesne

Oluş ve durum bildiren eylemlerle edilgen ve dönüşlü eylemler ise nesne alamazlar.

b) Çocuklar evde uyuyor.

uyuyor: yüklem, durum eylemi.

evde: yer tamlayıcısı

çocuklar: özne

Nesne alabilen eylemlerin tümü geçişlidir; alamayanlar ise geçişsizdir.

2.3.1.1. Geçişli Eylem Çatıları

İncelenen Modern dönem Türkçe gramer kitaplarında araştırmacıların üzerinde en az anlaşabildikleri çatı türü, geçişli eylem çatılarıdır. Nitekim bazı araştırmacılar ‘geçişli çatı’ terimini kullanmaktansa ‘yalın çatı’ terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Hatta, Yücel; “Türkçedeki bütün eylemlerin, nesne alıp almama durumlarına göre geçişli ve geçişsiz olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemiş, bu durumda, geçişli ve geçişsiz eylemleri çatı kabul edenlerin öteki çatılarla çatı eklerinden söz etmemeleri gerektiğini” belirtmiştir. Yücel, aynı zamanda çatıyı öznenin eylemle ilişkisi şeklinde alıp “geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı saymamak gerektiğini vurgulamış ve bunları eylemin bir niteliği olarak değerlendirmenin yerinde olacağını” iddia etmiştir (1999: 166).

Bozkurt geçişlilik konusuna, “fiilin yaptığı iş, fiilin yörüngesinden çıkıp ikinci bir kavramı etkiliyorsa, fiil geçişlidir” şeklinde bir açıklama getirmiştir.(2000: 153). Bu ifadeye göre, birini sormak, bir şeyi söylemek, bir şeyi anlatmak biçiminde doğrudan bir nesneyi etkileyen eylemler geçişlidir.

Nesne alabilen, etkisini bir nesne üzerinde gösterebilen eylemler geçişlidir. Burada önemli olan cümlede doğrudan nesne bulunması değil, eylemin nesne alabilmesidir.

(6)

a) Ali cam kırdı.

kırdı: yüklem, iş eylemi, geçişli eylem

cam: belirtisiz nesne

b) Ali kırdı.

kırdı: yüklem, iş eylemi, geçişli eylem

Geçişli eylem çatılarının oluşması için herhangi özel bir biçim birime gerek yoktur. Eylem kök ya da gövdeleri geçişli eylem olabilirler. Sadece geçişsiz eylemlerden geçişli eylem oluşturmak ya da geçişli eylemlerden eylemlerin geçişlilik derecelerini artırmak için özel biçim birimlere gerek vardır (oldurgan eylem-ettirgen eylem).

2.3.1.2. Geçişsiz Eylem Çatıları

Nesne alamayan eylemlerdir. Bu tür eylemler, özel biçim birimler kullanılarak bazı eylemlerden geçişsiz yapılabilir. Bunun yanı sıra özel biçim birimler kullanılmadığı halde geçişsizlik özelliğine sahip eylemler de vardır:

I. Edilgen yapıli eylemler: Camlar kır-ıl-dı. {- (I) l / - (U) l -} biçim birimi ile geçişsiz,

II. Dönüşlü yapıli eylemler: Ahmet yıka-n-dı. {- (I) n / - (U) n -} biçim birimi ile geçişsiz,

III. İşteş yapıli eylemler: Baba oğul kucakla-ş-tılar. {- (I) ş / - (U) ş -} biçim birimi ile geçişsiz eylemler yapmak mümkündür.

IV. Çocuk uyudu. Eksiz (sıfırlı yapı) geçişsiz.

2.3.1.3. Oldurgan Eylem Çatıları

Araştırmacıların bir kısmı oldurgan çatı teriminin çatı konusu için gereksiz bir terim olduğunu söylemekte ve bu terimin kullanılmasının bir terim kargaşasına yol açacağını belirtmektedirler. Korkmaz’a göre (2003: 544), ettirgen fiil ve ettirgen çatı terimleri, hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulmuş olan çatıyı karşılayacak nitelikte olduğu için böyle bir terime ve değişik bir sınıflandırmaya ihtiyaç yoktur. Gencan (1978), Banguoğlu (1995) ve Gülensoy (2000) da oldurgan çatıya yer vermemişlerdir. Bozkurt (2000), Keskin (2003) gibi bazı araştırmacılar ise, çalışmalarında, oldurgan çatıya yer vermişlerdir. Bozkurt’a göre, “ettirgen çatıda özne ile nesne arasında bir başka kişi bulunduğu ve özne başkası aracılığıyla nesne üzerinde etkili olduğu için oldurgan çatı terimine de ihtiyaç vardır” (2000: 161). Bozkurt, ettirgen çatıda özneyi bir bakıma taşıyon olarak görmektedir. Oldurgan çatılarda özne, nesne üzerinde doğrudan etkilidir. Eylemin belirttiği işi doğrudan yapan durumundadır.

Geçişsiz eylemleri, istenildiği takdirde {-(I)r-/-(U)r- ;-(I)t-/-(U)t- ; -DIr-/ -DUr- ; -DAr-; -Ar-} eylemcil biçim birimleriyle geçişli (oldurgan) eylem haline getirmek mümkündür. Bu tür eylemler geçişli hale getirildiklerinde ‘oldurgan eylem’ özel adını alırlar.

Geçişsiz

uyu-du

kalk-tı

kaç-tı

büyü-dü

gül-dü

uç-tu

Geçişli (Oldurgan)

uyu-t-du

kal-dır-dı

kaç-ır-dı

büyü-t-dü

gül-dür-dü

uç-ur-du

2.3.1.4. Ettirgen Eylem Çatıları

Geçişli eylemlere $\{-(I)r-/-(U)r;- (I)t-/-(U)t;- Dİr-/DUr;- DAr;- Ar;- (I)z-/-(U)z-\}$ eylemcil biçim birimleri getirilerek geçişlilik dereceleri artırılabilir. Her eyleme ettirgenlik eylemcil biçim birimi getirilebilir; ancak her ettirgenlik eylemcil biçim birimi, her eyleme getirilemez. $\{-(I)r-/-(U)r;- (I)t-/-(U)t;- Dİr-/DUr;- DAr;- Ar;- (I)z-/-(U)z-\}$ eylemcil biçim birimleri ile geçişli eylemlerden geçişlilik dereceleri artırılarak oluşturulan geçişli eylemlere özel bir ad olarak ‘ettirgen eylem’ adı verilmektedir. Bu tür eylemler, eylemin başkalarına yaptırıldığını ifade ederler.

<u>Geçişli</u>	<u>Geçişli (Ettirgen)</u>
Sev-di	sev-dir-di
Koy-du	koy-dur-du
Kes-ti	kes-tir-t-ti
Ez-di	ez-dir-t-ti
Em-di	em-iz-ir-di

Ayrıca çatı eylemcil biçim birimlerini, eylemlerin üzerlerine üst üste getirerek eylemlerin geçişlilik derecelerini artırmak da mümkündür; çünkü Türkçe böyle bir şekillenmeye ve yapılanmaya, zengin biçim birim stratejileri sayesinde olanak sağlar.

1. dereceden	2. dereceden	3. dereceden	4. dereceden
geçişli	geçişli	geçişli	geçişli
aç-	aç- tır-	aç- tır-t-	aç- tır-t-tır-

Oldurganlık ve ettirgenlik, özel biçim birimlerle (faktitif biçim birimleri) sağlanır. Bu biçim birimlerden $\{-(I)r-/-(U)r;- (I)t-/-(U)t;- Dİr-/DUr-\}$ biçim birimleri, Türkçede işlek olarak kullanılan eylemden eylem yapma biçim birimleridir. Oldurma ve yaptırma ifade ederler. Yani olma ya da yapma ifade eden eylemlerden oldurma ya da yaptırma ifade eden eylemler yaparlar. Geçişli ya da geçişsiz bütün eylemlere

getirilirler. Yaptıkları eylemlerin hepsi geçişli duruma yükselir. Bu biçim birimlerin iki ana işlevi vardır: Bir tanesi, geçişsiz eylemleri geçişli yapmak (oldurganlık); ikincisi de geçişli eylemlerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren eylemler (ettirgenlik) yapmaktır. Faktitif biçim birimleri içinde, bugün en çok kullanılan ve işlek olanı {-Dır-/ -DUR- } biçim birimleridir.

2.3.2. Öznelerine Göre Eylem Çatıları

2.3.2.1. Etken Eylem Çatıları

İncelenen eserlerde etken çatı kavramının değişik şekillerde adlandırıldığı ve tanımlandığı görülmektedir. Korkmaz, etken fiil çatısını aynı zamanda “yalın çatı” olarak da adlandırıp “çatı eki almamış, özneye ihtiyaç duyan fiiller ile kurulan çatı” olarak tanımlıyor (2003: 404).

Gencan ise (1978: 174) “Özneleri yapıcı olan fiiller etken çatılıdır.” demektedir. Gülensoy etken çatıyla ilgili olarak “Öznesi yapıcı (bir işi, hareketi gerçekleştiren) olan fiillere etken fiiller ve bu tür fiillerle kurulan çatılara etken fiil çatısı denir” tanımını yapmıştır (2000: 404).

Gerçek öznesi olan ya da üzerine öznenin konumunu değiştiren bir çatı biçim birimi almamış eylemler etken eylem; etken eylemler ile kurulan çatılara etken çatı denir. Bu tanımları daha iyi kavrayabilmek için ‘gerçek özne’ kavramını açıklamak gerekir.

A) Gerçek özne; gizli ve açık özne olmak üzere iki türe ayrılır.

1) Açık özne: Bir cümlede eylemi gerçekleştiren özne doğrudan cümle içinde bulunabiliyorsa bu tür öznelere açık özne denir.

(7)

a) *Tevfik Efendi*, banka önünde at arabasından indi.

(Açık özne-gerçek)

indi: yüklem, etken eylem

Tevfik Efendi: özne (iş yapan)

II) Gizli özne: Bir cümlede eylemi gerçekleştiren özne, cümle içinde doğrudan değil de eylemin üzerindeki kişi biçim birimlerinden bulunabiliyorsa bu tür özneler gizli özne denir.

b) Batan güneşi coşkuyla seyrettiK.

(Biz/Gizli özne-gerçek)

seyrettik: yüklem, etken eylem

biz: özne, iş yapan

İşte, Türkçede bu iki özne çeşidinden biri cümlelerin öznesi görevini üstleniyorsa bu tür eylemlere ‘etken çatılı’ eylemler denilir.

2.3.2.2. Dönüslü Eylem Çatıları

Dönüslü eylem çatıları, üzerlerinde bulunan $\{-(I)n-/-(U)n-\}$ eylemcil biçim birimleri nedeniyle yer yer edilgen çatılı kuruluşlarla karıştırılır; çünkü edilgen çatılı yapılar da bazen $\{-(I)n-/-(U)n-\}$ eylemcil biçim birimlerini kullanır. Bunun için dönüslü çatı üzerinde, yukarıda sayılan diğer çatı türlerinden daha çok durulacak ve açıklama yapılacaktır.

Dönüslü çatılarda eylemi gerçekleştiren özne, yaptığı işten yine kendisi etkilenir. Eylemin etkisi tekrar özneye döner. Bir bakıma özne aynı zamanda nesne konumundadır. Dönüslü eylemlerde, öznenin yaptığı işin etkisi bir başka varlığa geçmez. Türkçede dönüslülük yapısı eylemlere getirilen $\{-(I)n-/-(U)n-\}$ eylemcil biçim birimleriyle sağlanır.

Dönüslü çatıyla ilgili olarak kesin olan, ‘*öznenin yapıcı olması, kendi üzerinde gerçekleştirdiği kılış, iş ve oluşun doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak özneye dönmesidir.*’

“{- (I)n- / - (U)n-} eylemcil biçim birimleri, Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek eylemcil biçim birimlerdir. İşlevsel olarak kendi kendine yapma ya da olma ifade eden eylemler yaparlar.” (Ergin 1992: 204). {- (I)n- / - (U)n-} eylemcil biçim biriminin asıl işlevi; öznenin yaptığı hareketin etkisinin yine özneye döndüğünü göstermektir. Bu biçim birimi alan eylemler, dönüşlülük ifade ettikleri için dönüşlü eylemlerin büyük bir bölümü olma ifade eder ve geçişsizdir. {- (I)n- / - (U)n-} biçim biriminin dönüşlülük işlevinin yanı sıra edilgenlik-meçhûllük işlevi de vardır.

Dönüşlülük kavramını iki farklı başlık altında incelemek mümkündür:

I. Birincil dönüşlülük: Eylemlerin, temel anlamlarını koruyarak dönüşlülük biçim birimi aldıkları görünüşleri ve bu görünüşlerin sunduğu söz dizimsel ilişkilerin sorgulanmasını içerir. Aşağıdaki örneklerde eylemler, dönüşlülük eylemcil biçim birimleri aldıkları halde asıl (temel) anlamlarından fazla uzaklaşmamışlardır.

(8)

- a) Ali yıka-**n**-dı.
- b) Umut ört-**ün**-dü
- c) Neslihan kaşı-**n**-dı
- d) Fatma ger-**in**-di.
- e) Ayşe tara-**n**-dı.

II. İkincil dönüşlülük: Eylem ve biçim birimler arasındaki anlam bilimsel bütünlüğün bozulduğu örnekleri içerir. Bu tür dönüşlülüğün gerçekleştiği eylemler dönüşlülük eylemcil biçim birimleri aldıklarında asıl (temel) anlamlarından uzaklaşmaktadırlar.

(9)

- a) Ali dün sınıfta çok al-**ın**-dı.
- b) Tutuklu sorguya bayağı daya-**n**-dı

Bu iki dönüşlülük türüyle birlikte Türkçede {- lAn- / - lAş-} ve {- (I)l- / - (U)l-} biçim birimleriyle de eylemlere dönüşlülük anlamı kazandırmak da mümkündür.

(10)

- a) Babam aniden hasta-**lan**-dı.
- b) Dün diziyi seyrederken çok duygu-**lan**-dım.
- c) Gün geçtikçe iyi-**leş**-tim.
- d) Her geçen gün güzel-**leş**-tim.
- e) Akşamleyin sobanın yanına büz-**ül**-düm.
- f) Adamın karşısına aniden dik-**il**-dim.

2.3.2.2.1. Dönüştülük ve Edilgenlik

Dönüştülü çatılarda esas olarak öznenin işi yapması ve bu işten kendisinin etkilenmesi söz konusudur. Türk dili araştırmacılarının hemen hepsi dönüştülü çatıyla ilgili olarak ‘öznenin yaptığı işin kendisine döndüğü’ görüşü üzerinde aşağı yukarı bir fikir birliği sağlamışlardır. Zeynep Korkmaz ise dönüştülü çatıyı, “yapılan işin yapana döndüğünü veya bir işin kendi kendine yapıldığını ya da olduğunu gösteren bir çatı” türü olarak tanımlamıştır (2003: 550). Türkçe, dönüştülü çatıların oluşturulmasında {- (I)n- / - (U)n- ve - (I)l- / - (U)l-} eylemcil biçim birimlerini temel strateji olarak kullanmaktadır. Türkçenin, dönüştülü çatıların kurulmasında {- (I)n- / - (U)n- ve - (I)l- / - (U)l-} eylemcil biçim birimlerini temel strateji olarak kullanması karşımıza semantik (anlamsal) bir belirsizlik ve sorun çıkartmaktadır. Bu sorun ve belirsizlik; Türkçenin hem edilgen hem de dönüştülü yapılarının oluşturulmasında aynı eylemcil biçim birimleri kullanmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı {- (I)n- / - (U)n-} eylemcil biçim birimleriyle kurulan eylemlerin, edilgen çatılar mı yoksa dönüştülü çatılar mı oluşturduğu, özneye ve anlama bakmadan tam olarak belirlenemez. Özne eylemi doğrudan kendisi gerçekleştiriyorsa ve aynı zamanda eylemden etkileniyorsa dönüştülü çatıya işaret eder. {- (I)n- / - (U)n-} biçim birimleri genellikle dönüştülü çatıları oluşturdukları için bu biçim birimlerle oluşturulan eylemlerde dönüştülükle ilgili değil, edilgenlikle ilgili bir belirsizlik olmaktadır.

(11)

- a) Ali sabah yıka-**n**-mış (Dönüştülü çatı).

b) Ali'nin arabası yıka-**n**-mış (Edilgen çatı).

2.3.2.3 İşteş Eylem Çatıları:

Birden çok öznenin karşılıklı ya da birlikte gerçekleştirdiği eylemlerdir. İşteşlik anlamsal ve işlevsel açıdan iki kısımda incelenebilir:

I) Karşılıklı yapma bildiren işteş eylemler: Eylemin bildirdiği işin birden çok özne tarafından, karşılıklı gerçekleştirildiğini gösteren işteşlik. Bu işteşlik türü daha çok geçişli eylemlere özgüdür.

(12)

- a) Çocuklar ara sıra döğüşür.
- b) Caddede selamlaştılar.

II) Birliktelik bildiren işteş eylemler: Eylemin bildirdiği işin birden çok özne tarafından karşılıklı gerçekleştirme ilişkisi olmaksızın birlikte gerçekleştirildiğini gösteren işteşlik.

(13)

- a) Çocuklar kaçıştı.
- b) Öğrenciler gülüştü.

Bununla birlikte 'kapış-' gibi bazı eylemler hem karşılıklı hem de birlikte yapma anlamı da taşıyabilirler:

Türkçede işteş eylemler, {- (I)ş- / - (U)ş-} eylemcil biçim birimleri kullanılarak oluşturulur.

Bu kullanımların dışında bir de kalıplaşmış işteşlik örnekleri vardır:

- a) güreş-

- b) barış-
- c) deęiş-
- d) savaş-
- e) tartış-
- f) yarış-

{-(I)ş-/(U)ş-} biçim birimi, Türkçede çok işlek olarak kullanılan eylemden eylem yapma biçim birimlerinden biridir. Eklendikleri eylemlere bir ortaklaşma (işteşlik) anlamı kazandırır. {-(I)ş-/(U)ş-} biçim biriminin asıl işlevi, ortaklık (işteşlik) ifade etmek ve ortaklaşa yapılan eylemler meydana getirmektir.

2.3.2.4. Türkçede Edilgen Çatılı Kuruluşlar

Türk dilinde edilgen eylem çatılı kuruluşları açıklamadan önce eylemlerin etkenlik (aktiflik)-edilgenlik (pasiflik); kip, kılınış, görünüş; geçişlilik-geçişsizlik ilişkileri ile bu kavramların çatı kategorisiyle ilişkisinin ne olduğu hakkında genel açıklamalar yapmak edilgen eylem çatılı kuruluşların edilgenleşme sürecinin açıklanmasında yardımcı olacaktır.

2.3.2.4.1. Eylemlerde Etkenlik (Aktiflik)-Edilgenlik (Pasiflik)

Eylemlerin etkenlik ve edilgenlik ilişkisinin çatı kategorisi ve özellikle de edilgenleşme süreciyle yakın bir ilişkisi vardır. Edilgenleşme sürecini ve çatı kategorisini daha iyi anlayabilmek için eylemlerin etkenlik ve pasiflik ilişkisini genel olarak açıklamak gerekir. Aktif ve pasif eylemlerin sınıflandırılması ve incelenmesi, modern dönem Türk dili gramerlerinde genel olarak açıklanmıştır (Gencan 1978, Ergin 1992, Banguoğlu 1995, Yücel 1999, Deny 2000, Korkmaz 2003). Adı geçen araştırmacıların aktiflik-pasiflikle ilgili yaklaşımları incelendiğinde aktiflik-pasiflikle ilgili olarak aşağıdaki şekilde genel bir tanımlamaya ulaşmak mümkündür:

Aktiflik ve pasiflik, eylemin doğrudan kontrol edilip edilememesi ile ilgili kavramlardır. Öznesi (faili) tarafından kontrol edilebilen eylemler ‘aktif’; kontrol

edilemeyen eylemler ise ‘pasif’ olarak nitelendirilebilir. Kontrol kavramı ile ilgili yaklaşım, aslında daha çok felsefe ve psikoloji gibi konuları ilgilendirir. Bu nedenden dolayı eylemler mantıksal olarak incelendiğinde ‘eylemlerin kontrol’ meselesi karışık bir süreç olarak karşımıza çıkar. Canlı varlıkların her hangi bir eylemi yapma yetisine sahip oldukları düşünülecek olunursa cansız varlıkların kontrollü bir eylem yapmasının mümkün olmadığı sonucuna varılabilir. Bu şekilde bir yaklaşım eylemlerin kontrol sürecinin sadece canlı varlıklarla ilişkili olduğu yargısına ulaşılmasına sebep olur; çünkü cansız bir varlığın her hangi bir eylemi gerçekleştirme yetisi yoktur.

Yukarıdaki yaklaşıma göre eylemlerin aktiflik ve pasifliği ile ilgili aşağıdaki gibi genel bir sınıflandırma yapılabilir:

I. Öznesi (faili) cansız varlığı karşılayan eylemler, bir oluş ve durum bildirdikleri için kontrol edilemeyen eylemler grubuna girerler. Dolayısıyla bu tür eylemler ‘pasif’ eylemlerdir.

(14)

a) Patatesler kızardı.

(14) no’lu cümlede patatesler belli bir oluş süreci içerisinde kızarmaktadır ve dolayısıyla *kızır-* eylemi ‘pasif’ bir eylemdir.

II. Öznesi (faili) canlı bir varlığı karşılayan ve kontrol edilebilen eylemler, ise kontrollü bir kılış ifade ettikleri için ‘aktif’ eylemlerdir.

b) Odunu kırdı.

(14b) no’lu cümlede *kır-* eylemi kontrollü bir kılış eylemini ifade ettiği için bir ‘aktif’ eylemdir.

III. Öznesi canlı bir varlık olduğu halde kontrol edilemeyen eylemleri de ‘pasif’ eylemler olarak değerlendirmek gerekir.

(15) Çocuk koşarken düştü.

(15) no’lu cümlede yer alan *koş-* eylemi canlı bir varlık tarafından gerçekleştirildiği halde kontrol edilemediği için ‘pasif’ bir eylemdir.

1. Tablo Eylemlerin aktiflik (etkenlik)-pasiflik (edilgenlik) ilişkilerinin, canlı-cansız öznelerle (faillerle) ilişkisi

Canlı varlık		Cansız varlık
I. Kontrol edilebilen eylemler	II. Kontrol edilemeyen eylemler	III. Kontrol edilemeyen oluş ve durumlar
konus-, yanıtl-, yüz-, kır-	Uyu-, düş-, üzül-, yan-	Kızar-, eri-, sön-, paslan-
Aktif eylem	Pasif eylem	
Bu tablo, başlık ve şekil olarak Baasanjav, Terbish, (2006), “Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı”, yayımlanmamış Doktora tezinden alınmıştır.		

Yukarıdaki açıklamalar ve örneklerden de anlaşılabileceği gibi aktiflik-pasiflik kavramları psikolojik ve mantıksal kavramlardır. Aktiflik ve pasiflikle ilgili bu genel yaklaşımın doğru olmasına rağmen bazı eylemlere hem aktif hem de pasif özellik kazandırmak mümkündür. Bu özellik iki yolla gerçekleşir.

I. Kök halindeki eylemin eylemden eylem yapma eylemcil biçim birimleriyle genişletilmesi:

(16) Çocuk uyudu (pasif).

(17) Çocuğu uyu-t-tu (aktif).

(17) no'lu cümlede kök halindeki *uyu-* eylemi üzerine '-t-' eylemden eylem yapma biçim birimi getirilerek *uyu-* eylemi aktif hale getirilmiştir.

II. Bazı eylemlerin hem canlı hem de cansız varlıklarla kullanılması sonucu oluşan durumlar:

(18) Kardeşim ağaca çıkıyor (aktif).

(18) no'lu cümlede özne eylemi kontrollü yaptığı için *çık-* eylemi aktif bir eylemdir.

(19) Bu sokak caddeye çıkıyor (pasif).

(19) no'lu cümlede özne cansız varlık olup eylemi kontrollü gerçekleştirmediği için *çık-* eylemi pasif bir eylemdir.

Yukarıdaki (I ve II) no'lu açıklamalar ve bu açıklamaların altlarında yer alan (14, 15, 16, 17 ve 18) no'lu örnek cümleler göstermektedir ki bazı durumlarda eylemlerin aktif mi yoksa pasif mi olduğuna, eylemlerin cümle içinde kazandıkları anlam ve eylemlerin üzerlerine gelen eylemcil biçim birimler etki etmektedir.

Bütün bu açıklamalar ışığında 'pasif' eylemleri, genel olarak; doğa olayları, varlıkların zaman ve mekân içindeki durumu-pozisyonları, insanların fizyolojik, psikolojik durumuyla ilgili anlamsal özellikler taşıyan eylemler olarak sınıflandırmak mümkündür.

2. Tablo Eylemlerin anlamsal özelliklerine göre pasiflik (edilgenlik) sınıflandırması

Duyguyu bildiren pasif eylemler	Üzül-, kırıl-, acık-
Gözlemi anlatan pasif eylemler	Uy-, yakış-, git- (ayakkabı sana uydu- yakıştı vb.)
Biyolojik durumları bildiren pasif eylemler	Kana-, öksür-, gençleş-,
Dışsal görünümle ilgili pasif eylemler	Kızar-, morar-, yeşer-
İç bünyede meydana gelen pasif eylemler	Kok-, kuru-, çürü-
Eylemin sonucunu bildiren durumları ifade eden pasif eylemler	Bit-, ulaş-, din- (yağmur dindi)
Eylemlerin gerçekleşmesi süreçleriyle ilgili pasif eylemler	Gecik-, yavaşla-, hızlan-
Ses taklidi pasif eylemler	Şırıl-da-, gıcır-da-, gurul-da-
Bu tablo, başlık ve şekilsel olarak Baasanjav, Terbish, (2006), “Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı”, yayımlanmamış Doktora tezinden alınmıştır.	

Aktif eylemler genel olarak kılış eylemlerinden oluşurlar ve eylemlerin başlangıcı-devamı ve bu eylemlerin durdurulması öznenin / failin istek ve iradesine bağlı olarak onun kontrolünde gerçekleşir. Örneğin yazıyor eylemi öznenin kontrolünde bir eylemken, uza- eylemi öznenin kontrolündeki bir eylem değildir.

Aktiflik ve pasifliğin çatı kategorisiyle ilişkisi ise genel olarak etken (active), işteş (reciprocal), ettirgen (causative) ve dönüşlü (reflexive) çatılarda gerçekleşir. Aslında edilgen çatıda bulunan eylemleri ‘edilgen eylem’ olarak tarif etmek daha uygun olacağından pasif eylemleri, edilgen çatıda bulunan eylemler olarak Türkçeye birebir çevirip sınıflandırmak ve değerlendirmek pek doğru olmayacaktır. Batı dilleriyle uğraşan araştırmacılar genellikle etken (active) ve edilgen (passive) olmak üzere iki çatı türü üzerinde durmaktadırlar (Comrie 1976, Siewierska 1986). Çatı kategorisi batı dillerinde etken çatılı eylemler (verbs in active voice) ve edilgen çatılı eylemler (verbs in passive voice) olarak iki başlık altında bir sınıflandırmaya tâbi tutulmaktadır.

Günümüz Türk lehçelerinde ise genel olarak edilgenlik biçim birimi almamış durumu ve oluşu bildiren eylemler ‘edilgen (pasif) eylem’ olarak nitelendirilir. Edilgenlik eylemcil biçim birimlerini alıp edilgenlik anlamı kazanan ve edilgenlik ifade eden eylemler ise ‘edilgen eylem’ olarak nitelendirilir. Bu açıklamayı aşağıdaki örneklerle şu şekilde açıklamak mümkündür:

(20)

a) Ev çöktü.

b) Samanlık yandı.

(21)

a) Ev yıkıldı (işçiler tarafından)

b) Samanlık yakıldı (hırsızlar tarafından)

(20a) *çöktü* ve (21a) *yıkıldı* eylemleri her ne kadar evin bozulmuş durumunu bildirmesi bakımından birbirlerine benziyorsa da *çöktü* eylemi sadece evin içinde bulunduğu durumu belirtirken, *yıkıldı* eylemi bu anlama ek olarak eylemin birileri tarafından yapıldığına dair bir bilgi sunmaktadır. Bundan dolayı (21a) cümlesi, işçiler tarafından sözcük grubuyla genişletilebilirken, (20a) cümlesi için bu genişletme işlemi mümkün değildir. Aynı durum (20b) *yandı* ve (21b) *yakıldı* eylemleri için de söylenebilir. *Yandı* eylemi sadece samanlığın bünyesinde meydana gelen oluş ve onun içinde bulunduğu durumu bildirirken, *yakıldı* eylemi eylemin başkaları tarafından yapıldığını ifade eder. (20a) *çöktü* ve (20b) *yandı* eylemleri ‘pasif eylemler’; (21a) *yıkıldı* ve (21b) *yakıldı* eylemleri ise ‘edilgen eylemler’dir. Örneklerde de görüldüğü gibi Türkçe edilgenliği genel olarak morfolojik bir yöntemle, eylemcil biçim birimlerle gerçekleştirmekte ve ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Türk dili, çatı kategorisiyle ilgili yapılarda ve ifadelerde bağlamdan her zaman yardım almak zorunda kalmadan eylemlerin üzerlerine getirilebilen çatı kategorisi eylemcil biçim birimleriyle eylem ve özne arasındaki ilişkileri ve durumları belirleyebilme olanağına sahiptir. Çatı kategorisi genel olarak özne ile yüklem arasındaki özel ilişki olarak tanımlanabilir. Bir bakıma cümlelerde özneye ilgili bilgiler yüklemi oluşturan eylemler üzerinde kaydedilmiştir. Türk dili, yüklemi oluşturan eylemler üzerine çeşitli çatı eylemcil biçim birimleri getirebildiği için de çatı konusunda, cümledeki anlamsal bağlamdan her zaman yardım almak zorunda değildir. Eylemlerin aktiflik ve pasifliğinin çatı kategorisiyle ilişkisi şu şekilde bir tabloyla gösterilebilir:

3.Tablo Eylemlerin aktiflik (etken) ve pasifliklerinin (edilgen) çatı kategorisiyle ilişkisi

Çatı	Etken		İşteş	Ettirgen	Dönüşlü	<i>Edilgen</i>
Eylem	aktif	pasif	aktif (işteş)	aktif (ettirgen)	aktif (dönüşlü)	<i>edilgen</i>
Örnek	dövdü	düştü	döv- üş -tü	döv- dür -dü	döv- ün -dü	<i>döv-ül-dü</i>
Bu tablo, başlık ve şekilsel olarak Baasanjav, Terbish, (2006), “Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı”, yayımlanmamış Doktora tezinden alınmıştır						

2.3.2.4.2. Eylemlerde Kılınış, Görünüş, Kip ve Edilgenlik

Türkçede eylemlerde kip kavramı Türkçe sözlüklerde ve çeşitli Modern dönem Türkçe grameri kitaplarında genellikle ‘şekil, biçim, kalıp’ gibi anlamlarla karşımıza çıkar. Gencan “Fiiller, zaman ve anlam özelliğine göre türlü eklerle biçimlenir. Bu biçimlerin her birine kip denir.” demektedir (1978: 145). Yine Gencan’a göre (1978: 145), Türkçede dokuz kip vardır. Bir bakıma Gencan, kip ve zaman kavramlarını birbirinden ayırmamış, zamanı kip olarak düşünmüştür. Aynı şekilde Bilgegil (1984: 202) ve Ediskun (1985: 171) da zamanı kip olarak görmüş ve ifade etmişlerdir. Bazı gramer kitaplarında da kip; “fillerin, oluşları, durumları, zamanla ilgili olarak anlatma biçimleri; fiilde, zaman ve şahıs kavramlarının birleşkesi olarak verilmiştir (Dizdaroğlu 1963: 8). Adalı ise; “eylemin zaman ve kişi kavramı veren biçimine kip”denir, demektedir (1979: 44). Kip kavramını, yukarıdaki ifadelerden farklı olarak zaman ve kişi kavramından ayrı tutan araştırmacılar da vardır.

A. Dilaçar kipi; “fiilin gösterdiği sürecin (vetire, proces) hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istediğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam” olarak tanımlayıp önemli olanın ruh durumunun herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesidir, şeklinde açıklamaktadır (1971: 106-107). Bu tanıma göre kip kavramı için ‘zaman’ yerine ‘ruh durumu’ ifadesi yerleşmiştir. Doğan Aksan’a göre kip; “eylemin bildirdiği devininin, oluşun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda ve ne yolda yansıtıldığını gösteren yöntem ya da ruh durumudur”(1995: 263).

Korkmaz ise kip kavramını “Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın; konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimi” olarak tanımlar (2003: 569). Bu ifadeden eylemlerin belli bir yargıya dönüşebilmek için kip adı verilen gramatikal bir kalıptan yararlandıkları anlamını çıkartmak mümkündür. O halde kip denen gramatikal yapının kurulmasını sağlayan biçim birimlerin de kip biçim birimleri olduğunu söyleyebiliriz.

Görünüş kuramını oluşturan L.E. Smith bu kavramı, “belirli bir perspektif ya da odaktan sunulan ve hakkında konuşulan durumla ilgili olan tümcenin anlamsal özelliği” olarak açıklamıştır (Kurt 2002: 26). Bhatt ise görünüş kavramını “olayın devam etmekte mi yoksa tamamlanmış mı olduğu, ya da başladığı, bittiği, sürdüğü, yinelenildiği ya da anlık olduğu gibi açılardan eylemin zamansal yapısını sunar” biçiminde tanımlamıştır (Kurt 2002: 26). Korkmaz ise görünüşü, nesnel (objektif) değil, öznel (subjektif) bir durum olarak değerlendirir. Hatta görünüşü bir psikolojik ürün olarak görüp anlam ve zaman kaymalarının işlevsel bir durumu olarak açıklar (2003: 576). Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi çekimli bir eylem için görünüş, eylemin bildirdiği işin zamansal konumlanışını içerir ve aynı anda konuşucunun bakış açısını da yansıtır. Bu tanımlara ve bakış açısına göre görünüş iki bileşenden oluşur. Bunlar: ‘hal türü’ ve ‘bakış açısı’dır. Bir eylemin ‘hal türü’nün belirlenmesi, eylem öbeği içinde yer alan dil bilgisel bağlantıların varlığını zorunlu kılar. Görünüşte ‘bakış açısı’nın belirlenmesi ise dil bilgisel zaman, olumluluk-olumsuzluk gibi kipsel ve anlamsal yapıların göz önünde bulundurulmasını gerektirir.

‘Hal türleri’, eylemlerin sözcük anlamlarına bağlı olarak ‘durağanlık / bitmişlik / sürerlik’ gibi bölümlerde incelenebilir. ‘Durağanlık (static)’ özelliği, eylemlerin durum ya da olay göstermesiyle ilgilidir. ‘Olay’ bir hareket içerdiğinden, bu eylemler bir fail (edici) gerektirir. Olayın gerçekleşmesi sürecinde de mutlaka bir durum değişimi (change of state) beklenmelidir. ‘Durağanlık’ konusu Comrie tarafından olay ve durum arasındaki ilişkilerle birlikte değerlendirilmiştir; bu iki kavram arasındaki fark, bir ‘durum’ eylemi olan know (bilmek) ve ‘olay’ eylemi olan run (koşmak) eylemleriyle örneklendirilmiştir. Bu iki eylem arasında gerçekleşme

aşamaları bakımından farklar vardır. *Bil-* eylemi *John knows where I live* (John benim nerede yaşadığımı bilir) cümlesinde, hangi zaman diliminde olursa olsun aynı değeri taşımaktadır; ancak *koş-* eylemi *John is running* (John koşuyor) cümlesinde farklı aşamalarda farklı anlamsal değerler taşımaktadır. Sözgelimi John'un bir ayağı havadayken, izleyen aşamada diğer ayağı havada olacaktır. Böylece eylem 'durağan' bir eylem olarak değerlendirilecektir (Comrie 1976: 48-49).

'Bitmişlik (telic)' özelliği, eylemin doğal bir son nokta içerip içermemesiyle ilgilidir. "Bitmişlik, 'olay içeren' eylemler için temel bir özellik gibi görünmekte ve bitmişlik ile amaç arasındaki ilişki birbirini gerektirmeye dayalı bir ön koşullanma olarak karşımıza çıkmaktadır"(Kurt 2002: 28). 'Bitmişlik' için eylemi gerçekleştiren bir fâil şart değildir. Örneğin, 'tepeden yuvarlanan bir taş' için bir özne söz konusu olmayabilir; ancak doğal bir son nokta olarak 'taşın yuvarlanma' eylemi de bir son noktaya ulaşarak bitecektir. 'Bitmişlik' gösteren olayların karşısı durumundaki 'bitmemişlikte' de bir doğal son nokta bulunmamaktadır. Bu tür olaylar ve eylemler için farklı biçimlerde tanımlanabilecek bir son nokta bulunmakta, eylem herhangi bir zaman diliminde durdurulabilmektedir. Comrie, bitmişlik kavramına biraz daha farklı yaklaşmakta ve konuyu bazı örneklerle açıklamaktadır. *John is singing* (John şarkı söylüyor.) ve *John is making a chair* (John bir sandalye yapıyor.) cümleleri görünüşleri yönünden sürerlik özelliği taşırlar. Ancak bu iki eylem arasında sözcükler, görünüşleri bakımından bir fark içerirler. İkinci cümlede 'sandalyenin yapılıp bitmesi' eylemin bitmesine bağlıdır. İlk cümlede ise, herhangi bir 'şarkının bitmesi' *şarkı söylemek* eyleminin bittiği anlamına gelmeyecektir; çünkü bu eylem, istenilen bir zaman diliminde sonlandırılabilir. Dolayısıyla '*sandalye yap-*' eylemi 'bitmişlik' gösterirken '*şarkı söyle-*' eylemi 'bitmemişlik' göstermektedir. Bu örneklerden sonra Comrie, yine de 'bitmişlik' özelliğinin yalnızca eyleme bakılarak saptanabilecek bir özellik olmadığını belirtmektedir; çünkü ona göre çoğu zaman, eylemin söz dizimsel çerçevesini oluşturan diğer dil bilgisel yapılar da eylemin görünüşüne etki etmektedir. *John is singing a song* (John bir şarkı söylüyor.) cümlesi, *John is singing* (John şarkı söylüyor.) cümlesinin aksine 'bitmişlik' özelliği gösterir ve bunu John'un kaç şarkı söylediğini belirten 'BİR' sıfatı sağlar (Comrie 1976: 44-45).

Hal türleri kavramlarından bir diğeri de ‘sürerlik’tir. ‘Sürerlik’ genel olarak eylemin belli bir süre devam edip etmediğini gösteren özelliktir. Comrie 1976’da ‘anlıksallık’ ve ‘durağanlık’ arasındaki farkı ele alır; anlıksallığın süre içermediğini vurgular. Anlıksallık gösteren eylemler çok kısa bir zaman içinde gerçekleşir ve içsel yapıları bulunur. Bu yönleriyle bitmemişlik gösteren eylemlerden de ayrılır. Comrie, bu duruma örnek olarak birçok dilde anlıksallık özelliği taşıyan ‘öksür-’ eylemini veriyor. Eylemin görünüşsel özelliği, tek bir öksürük ile birden çok öksürüğü birbirinden ayrı değerlendirmeyi gerektirir. Art arda öksürmek, yinelenen bir olayı anlattığından, anlıksal bir eylem olan ‘bir kez’ öksürmekten farklıdır.

Görünüş (aspect) kavramı ise Türkçeye dönük tartışmaların yapıldığı bir çok çalışmada genellikle kip ve zaman kavramıyla birlikte ele alınır. Bunun nedeni daha çok bu kavramın dil bilimsel zaman (tense) ulamından farklılığını ortaya koyma çabasından kaynaklanan bir durumdur. Erguvanlı-Taylan, bu durumu, yani ‘görünüş-kip-zaman’ın eylem çekimlerindeki biçimlenişlerinin karmaşıklığını, bu üç kavramın, Türkçede çoğu zaman aynı ekle sunulmasıyla açıklamaktadır (Erguvanlı-Taylan 1993: 161).

Türk diliyle ilgili görünüş çalışmalarında ‘görünüş (aspect)’ ve ‘sözcüksel görünüş (lexical aspect)’ kavramları genellikle birbirinden ayrı tutulmakla birlikte, iki kavram arasındaki ayrımın altını çizen çalışmalar da vardır. Dilaçar, ‘görünüş’ kavramını, “matar kip ve zaman şekillerine bakmadan, ifadenin taşıdığı ‘öznel nitelik’ olarak tanımlarken, ‘sözcüksel görünüş’ kavramını “fiilin matar şeklinde var olan ya da zaman ve kip şekillerinde ortaya çıkan nesnel nitelik” olarak açıklamıştır. Aynı çalışmada eylemler sözcüksel görünüşleri yönünden taşıdıkları özelliklere göre şu şekilde sınıflandırılmıştır:

I. Kesiksiz (non-interrompu)

A. Sürekli (continu): aramak

1. Oluşlu (virtüel): kızarmak

- a. girişmeli (inchoatif): yeşermek
- b. bırakmalı (decessif): soysuzlaşmak
- c. süregelmeli (perduratif): çaşıtlamak (casusluk etmek)
- c1. olmalı (existentiel) gözetlemek
- c2. kapsamlı (possessionel) parıldamak

2. edişli (agentiel): dövmek

- a. etmeli (factitif): ufalamak
- b. yapmalı (effectif): duvar örmek
- c. uğraşmalı (tractatif): kuşlamak(kuş avlamak)
- d. donatmalı (equipatif) ağaçlandırmak
- e. yoksunlamalı (privatif): silahsızlandırmak
- f. araçlamalı (instrumentatif): fırçalamak

B. Süreksiz (momentane): bulmak

- 1. başlamalı (ingresissif): yola koyulmak
- 2. bitirmeli (terminatif): erişmek

II. Kesikli (interrompu)

A. Üstüsteli (iteratif): damlamak

B. Yinelemeli (frequentaetaif): atıştırmak (Dilaçar 1971: 110).

Araştırmacıların görüşlerinden anlaşılacağı gibi gerek kip gerekse görünüş, edilgenlik gibi ‘eylem kategorileriyle’ ilgili bir gramatikal unsurdur. Özellikle kip kavramıyla edilgenlik kavramı arasında yer yer ortak ilişkiler kurulabilir; çünkü edilgenlik, görülen ve duyulan geçmiş zaman kiplerinin kullanım alanıyla yakın ilişkiye girer. Hatta Türk diline ait çeşitli metinler incelendiğinde edilgen yapının özellikle görülen ve duyulan geçmiş zaman kiplerini diğer kiplere oranla daha fazla tercih ettiği görülür. Bu tercihte edilgen yapının da bu kipler gibi (görülen geçmiş ve duyulan geçmiş zaman) bir belirsizlik ifadesi taşımasının etkili olduğu düşünülebilir. Bu belirsizlik ifadesi nitekim aynı zamanda görünüş ile de ilgilidir; çünkü görünüş 2.3.2.4.2. no’lu bölümde de belirtildiği gibi eylemin çekimli şekilleriyle ilgili olduğu kadar, öznellik ve anlamsal bir tercih de taşır. Bir birey, belirsizlik ifadesi taşıyan bir

cümle kurmak istediğinde psikolojik ve öznel bir tercihle (görünüş) geçmiş zaman kiplerinden birini edilgenlik ifadesiyle kullanabilir.

Edilgenliğin eylemlerin kılınış özelliğiyle de dil bilgisel ve anlamsal bir bağlantısı vardır. Kılınış kavramına, Modern dönem Türkçe kitaplarında pek yer verilmemiştir. Türk dili araştırmacılarından J. Deney, A.N. Kononov, A. Dilaçar ve Z. Korkmaz kılınış kavramı üzerine bazı açıklamalarda bulunmuşlardır. Korkmaz, kılınışı “Türkçenin dil varlığındaki eylem kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan ilişkisi açısından gösterdiği bir özellik” olarak tanımlar ve açıklar (2003: 534). Kılınış, aslında görünüş ve kiple yakından ilişkilidir; ancak eylemlerin kılınış özelliği, eylemlerin ne şekilde yapıldığını ortaya koyar.

Kip, kılınış ve görünüş kavramları her ne kadar kapsamlı bir anlam bilim çalışması gerektirse de tezin konusu doğrudan bu kavramlar olmadığı için bu çalışmada, bu kavramlar yukarıdaki açıklamalar ışığında tezde yer alan örneklerin açıklanmasında zaman zaman kullanılacaktır.

2.3.2.4.3. Eylemlerin Geçişlilik-Geçişsizliği

Geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarının çatı kategorisiyle yakın bir ilişkisi vardır. Güncel gramer kitaplarında çatı kategorisi ele alınırken geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarına ‘Türkçede fiiller’ başlığı altında ayrı bir yer de ayrılmaktadır (Korkmaz 2003, Yücel 1999). Geçişlilik ve geçişsizlik kavramları özellikle etken-edilgen çatı incelenmelerinde öne çıkar; çünkü eylemlerin edilgenleşme sürecinde bu iki kavramın önemli bir rolü vardır. Eylemlerin geçişlilik ve geçişsizliğini, çatı eylemcil biçim birimleri büyük ölçüde etkiler. Türkçede kök ya da gövde halindeki eylemler ‘geçişli ve geçişsiz’ eylemler olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. Geçişli eylemler genel olarak bir kılış, yapma ve etme bildirirler. Bu tür eylemler cümle içerisinde belirtili ya da belirsiz nesne alabilirler. Aşağıdaki cümle örneği geçişli eylemlerin nesneyle olan bağlantısını açıkça gösterir. Edilgen çatılı eylemlerde de nesnelerin konum değiştirmeleri söz konusu olduğu için geçişlilik ve edilgen çatılı eylemler arasında sıkı bir ilişki vardır.

(22)

a) Dün sabah odunları kırdım.

kırdım: yüklem (kır- geçişli bir kılış eylemi)

odunları: belirtili nesne (cümlede eylemden etkilenen varlık)

dün sabah: zarf tümleci (eylemin yapılış zamanını belirtiyor)

Geçişsiz eylemler ise genel olarak bir oluş ya da durum bildiren eylemlerdir ve bu tür eylemler nesne alamazlar. Çatı eylemcil biçim birimleriyle genişletilen geçişsiz eylemli cümlelerde ise özne / fail konumuna yükseltilebilecek bir nesne bulunmadığı için özne / fail cümleden tamamen dışlanmaktadır.

(23)

a) Öğretmen çok kızdı

kızdı: yüklem (kız- geçişsiz bir durum eylemi)

öğretmen: özne

çok: zarf tümleci

b) Öğrencilere kız-ıl-dı.

kızıldı: yüklem (kızıl- geçişsiz eylemi kız- eyleminden genişletilmiş edilgen bir eylemdir.).

öğrencilere: yer tamlayıcısı

özne: tamamen silinmiş.

Zeynep Korkmaz “kök halindeki eylemlerin çatı kategorisi içinde değerlendirilmemesi gerektiğini; ancak eylem kök ya da gövdelerinin çatı ekleriyle genişletilmesinden sonra çatı kategorisine dahil edilmesi gerektiğini” savunur (2003: 543). Zaten bu bölümün yazılmasının amacı da geçişli-geçişsiz eylemlerin hangi şekilsel kategoride değerlendirilmesi gerektiği değil, geçişli ve geçişsiz eylemlerin

çatı kategorisiyle anlamsal ve söz dizimsel olarak ilişkisine genel olarak açıklama getirmektir.

4. Tablo Türkçede Geçişli ve Geçişsiz Eylemlere Örnekler

Geçişli Eylemler	Geçişsiz Eylemler
Aç-	Acık-
At-	Susa-
Kır-	Tüt-
Taşı-	Uç-
Yut-	Eri-
Çiz-	Şiş-
Boya-	Yürü-
Isıt-	Kız-
Döşe-	Kork-
Sev-	Uza-

2.3.2.5. Edilgen Çatı ve Edilgen Çatının Farklı Türleri

Araştırmacıların hemen hepsi edilgenliği tanımlarken “öznenin, yapılmış işe uğradığını” belirlemişlerdir (Gencan 1978, Ergin 1992, Banguoğlu 1995, Deny 2000).

Edilgen eylemler, gerçek özneleri / failleri olmayan eylemlerdir. Bu eylemleri gerçekleştiren özne ya da özneler cümlede yoktur. Bu tür çatılı cümlelerde nesneler (eylemden etkilenen öğeler) *özne* görünümü kazanırlar. Bu özneler *etken* olmayıp *etkilenen* yani *edilgen* öznelerdir. Edilgen çatılı eylemlerin öznelerine *sözde-gramerce-dil bilgisel özne* ya da *mantıkî özne* denir.

Sözde-gramatikal-dil bilgisel özne: Aslında eylemi gerçekleştiren değil de eylemden etkilenen varlık olduğu halde özne olarak kabul etmek zorunda kalınılan *özne görünümlü* cümle ögesidir. Korkmaz’ın belirttiğine göre bazı araştırmacılarımız sözde özneyi (2003: 547), “etken çatıdan edilgen çatıya dönüşün ve fiilin etki alanına

girerek özne niteliği kazanan kelime ve kelime grupları sözde özne veya gramerce öznedir” diye tanımlamışlardır.

(24)

a) **Duvarlar** dün boya-**n**-dı.

boyandı: yüklem, edilgen eylem

duvarlar: sözde-dil bilgisel özne (aslında fiilden etkilenen varlık)

dün: zarf tümleci

Edilgen çatılı eylemlerde bir de ‘*örtülü-mantıkî özne*’ denen bir özne türünden de söz edilebilir.

b) Sokaklar **insanlar tarafından** süsle-**n**-di.

Mantıkî Özne

süslendi: yüklem, edilgen eylem

İnsanlar tarafından: mantıkî / örtülü özne

sokaklar: dil bilgisel özne

Bir eylemin edilgen çatılı bir yapıya sahip olup olmadığı sadece öznesinin türüne bakılarak anlaşılamaz; çünkü edilgen çatı özelliğini eyleme asıl kazandıran eylem üzerindeki eylemcil çatı biçim birimleridir. Türkçede edilgen çatı özelliğini eyleme kazandıran iki asıl eylemcil biçim birim vardır. Bunlar $\{-(I)l/-/(U)l-$ ve $-(I)n/-/(U)n-\}$ eylemcil biçim birimleridir.

$\{-(I)l/-/(U)l-\}$ biçim birimi: Türkçenin tarihi seyri boyunca çok işlek olarak kullanılan eylemden eylem yapma biçim birimlerinden biridir. Asıl işlevi, edilgenlik ifade eden eylemler yapmaktır. “Türkçedeki asıl edilgenlik biçim birimi $\{-(I)l/-/(U)l-\}$ dir; fakat $\{-(I)l/-/(U)l-\}$ eylemcil biçim birimi ünlüyle veya (I) ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilememekte, böyle fiillerin edilgenlik şekilleri $\{-(I)n/-/(U)n-\}$ ile yapılmaktadır ve bu $\{-(I)n/-/(U)n-\}$ nin aslında dönüşlülük biçim birimi olduğu, dönüşlü fiil

şeklinden alındığı, sonradan pasiflik ve meçhûl eki haline geldiği muhakkaktır” (Ergin 1992: 204).

a) başla-n-**ıl**-

b) de-n-**ıl**-

c) ye-n-**ıl**-

Türkçede genellikle $\{-(I)I/-/(U)I-\}$ ’nin asıl edilgenlik eylemcil biçim birimi olarak kullanıldığı, kullanılmadığı yerlerde ise $\{-(I)n/-/(U)n-\}$ eylemcil biçim biriminin kullanıldığı görülür.

“ $\{-(I)I/-/(U)I-\}$ biçim biriminin bir başka özelliği de, öteki çatı biçim birimleriyle birlikte kullanılırken, diğer çatı eklerinden sonra gelmesi gerektiğidir” (Yücel 1999: 176).

c) gül-**dür-ül**-

d) bak-**tır-ıl**-

e) koş-**tur-ul**-

Ergin, “Edilgen fiillerin bir etkilenme ya da bir olma ifade ettiklerini” söyleyerek “bu etkilenmenin başkası tarafından yapılma olduğunu, bu tür fiillerin daima bir olma ya da yapılma ifade ettiklerini ve bu tür fiillerin aynı zamanda geçişsiz fiiller olduklarını” belirtmiştir (Ergin 1992: 204). Edilgenlik eylemcil biçim birimi her eylem kök ve gövdesine getirilmekte ve ‘-mA-’ hariç diğer eylemden eylem yapma biçim birimlerinden sonra gelebilmektedir. Kendisinden sonra yalnız ‘-mA-’ biçim birimi gelmekte, diğer eylemden eylem yapma biçim birimleri getirilememektedir.

f) gül-**dür-ül-me**-

g) bak-**tır-ıl-ma**-

h) koş-**tur-ul-ma**-

{-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim biriminin asıl işlevi, öznenin yaptığı hareketin etkisinin yine özneye döndüğünü göstermektir. {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim biriminin dönüşlülük işlevinin yanı sıra edilgenlik işlevi de vardır.

ı) söz söyle-**n**-di.

i) oda ara-**n**-dı.

j) yerler sil-**in**-di.

{-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim biriminin hangi işlevde kullanıldığını belirlemek için özneye bakmak gerekir. Özne, gerçek özne ise, eylem dönüşlü çatıda; özne, dil bilgisel özne ise, eylem edilgen çatıdadır.

(25)

a) Kadın süsle-**n**-di.

süslendi: yüklem, dönüşlü çatılı eylem

kadın: gerçek özne (eylemi gerçekleştiren ve eylemden etkilenen varlık)

b) Duvarlar süsle-**n**-di.

süslendi: yüklem, edilgen eylem

duvarlar: dil bilgisel özne

Zeynep Korkmaz, edilgen çatının yanı sıra bir de *meçhûl (öznesiz)* çatıdan bahseder. Korkmaza göre, “meçhûl çatılı fiiller özne alamazlar ve bu tür çatılarda özne gerçekten bilinmez. Edilgen çatıda özne aktif değil pasiftir ve nesne de olsa bir öge özne görevini üstlenebilir” (2003:549). *Geçişsiz eylemlerden* edilgenlik biçim birimleri kullanılarak kurulan edilgen eylem çatıları tamamen öznesizdir.

(26)

Geçen yaz Antalya’ya gid-**il**-di.

gidildi: yüklem (edilgen, geçişsiz; Korkmaz’a göre *meçhûl* çatılı eylem)

geçen yaz: zarf tümleci

Antalya'ya: yer tamlayıcısı

Özne: bilinmiyor

git-: eylem kökü (geçişsiz eylem)

-il-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

‘Geçen yaz Antalya’ya gidildi.’ cümlesi tamamen öznesizdir ve bu tür çatılı eylemlere *meçhûl çatı* denmektedir. Tamamen şahıssız edilgen çatı kavramı 2.3.5 no’lu alt bölümde ayrı bir başlık altında biraz daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.3.3. Edilgen Çatının Farklı Türleri

Edilgen çatının anlatıldığı bütün eserlerin ortak hareket noktası cümlede öznenin belirlenmesiyle ilgili olmuştur. Bir cümlede edilgen yapıdan bahsedebilmek için eylemlerin üzerlerindeki edilgenlik biçim birimlerinin bulunup bulunmamasının yanı sıra cümlede gerçek öznenin yer alıp almadığına ya da ne şekilde yer aldığına bakmak gerekir. Türk dili için hazırlanmış Modern dönem Türkçe gramer kitaplarının hemen hepsinde edilgenlik, yapısal bakımdan farklı gruplara ayrılmamış, konuya daha çok cümledeki özne-eylem ve eylem üzerindeki biçim birim ilişkisi yönünden yaklaşmıştır. Tez içerisinde de konuya yer yer bu şekilde yaklaşılmakla beraber edilgen çatı oluşumunu daha iyi ve açık olarak araştırmacıların dikkatine sunabilmek için edilgen yapıyla ilgili, yine özne merkezli olmak üzere, bir sınıflandırma oluşturulacak ve tez çalışması bu sınıflandırma çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Bu tez çalışmasında, edilgenlikle ilgili yer yer farklı sınıflandırmalara yer verilecek; edilgenlik işlevsel, dil bilimsel olarak örneklerle incelemeye çalışılacak ve tarihî örneklerle konuya açıklık getirilecektir. Bu bölümde edilgen yapı, Modern dönem Türkçe gramerlerinden ve araştırmalarından farklı olarak aşağıdaki gibi değişik bir sınıflandırmaya da tâbi tutulacaktır.

- I. Eylemi yapan kişinin belirli olduğu edilgen yapı
- II. Eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen yapı

2.3.3.1. Eylemi Yapanın Belirli Olduğu Edilgen Cümle Yapısının Özellikleri

Bu bölümde eylemi yapanın belirli olduğu edilgenlik türü örneklerle açıklanacaktır. Türk dili ile ilgili gramer kitaplarında edilgenliğin bu tür bir sınıflandırması (eylemi yapanın belirli olduğu edilgenlik) yapılmamıştır; çünkü Türk dili araştırmacıları edilgen yapıyı genel olarak öznesi belli olmayan, eylemin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen ya da söylenmemiş çatı olarak tanımlamışlardır. Araştırma kapsamında da edilgen çatıya genel olarak bu tanım çerçevesinde yaklaşmıştır. Böyle yaklaşımakla birlikte bazı edilgen yapıli cümlelerde oluşu ve kılışı gerçekleştiren örtülü-mantıkî bulunması ‘Eylemi Yapanın Belirli Olduğu Edilgen Cümle Yapısının Özellikleri’ ayrı bir edilgenlik sınıflandırması yapılmasını zorunlu kılmıştır. Cümlelerde dil bilgisel özneyle birlikte yer alan mantıkî özne sözcük grubunun aslında gerçek bir özne gibi durduğu incelenen örnek cümlelerde açıkça görüldüğü için edilgen yapının “*eylemi yapanın belirli olduğu edilgenlik*” şeklinde yeni bir sınıflandırmaya tâbi tutularak ayrı bir bölüm başlığı altında incelenmesi uygun görülmüştür. Nitekim Zeynep Korkmaz, Bilâl Yücel gibi dilciler de aslında dil bilgisel öznenin bile cümlede yer alan mantıkî özne nedeniyle gerçek özne gibi durduğunu belirtmişler ve bundan dolayı ‘meçhûl çatı’ (tamamen öznesi belli olmayan) başlığı altında edilgenlikten de ayrı bir çatı sınıflandırması yapma gereği duymuşlardır (Yücel 1999: 178, Korkmaz 2003: 547). Zeynep Korkmaz “edilgen çatıyı görünmeyen bir öznesi bulunmakla beraber, öznenin, yüklemnin gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kaldığını gösteren bir çatı türü olarak” yeniden tanımlamak gerektiğini vurgulamıştır (2003: 548). Bu açıklama bile araştırma içinde ayrı bir sınıflandırma olarak ele alınan ‘*eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümle yapısı*’ kavramını destekler.

‘Eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler’in yapısal özelliklerinden biri ‘dil bilgisel özne’yle birlikte *mantıkî özne* kullanmalarıdır. ‘Eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümle’ yapısının özelliklerini vermeden önce dil bilgisel ve mantıkî özne kavramlarını tanımlamak gerekir. Modern dönem Türkçe gramerlerinde öznenin tanımı konusunda çok büyük farklar yoktur. Var olan çalışmalar aşağı yukarı şu

tanımda birleşmektedir: Cümlede yüklemın belirttiğı işi yapan ya da bir oluşa konu olan öğeye ‘özne’ denir.

Dil bilgisel özne; edilgen eylemle kurulan bir cümlemin öznesi gibi görünen, gerçekte ise nesnesi olan sözcük veya sözcük grubu için kullanılır. Bu özne için A. Topaloğlu; “gramerce özne: (Osm. nâib-i fâil; Fr. sujet grammatical). Edilgen fiille kurulan bir cümlemin öznesi gibi görünen, gerçekte ise nesnesi olan kelime veya kelime öbeğı” der (1989: 80). Vecihe Hatiboğlu, "Edilgen eylemle kurulmuş bazı tümcelerde, tümleç olarak görünen; fakat gerçekte özne olan sözcüğe örtülü özne (Fr. Sujet logique, sujet réel; İng. Logical subject; Alm. Logisches Subjekt) denir” der (1982: 117). Tahsin Banguoğlu “güçte kimse” (örtülü / güçte) özne terimini kullanmakta ve "Edilgen görünüşlü fiil yüklem olduğunda bir güçte kimse ile uyulaşır. Bu gramerce kimse fiilinin yalın görünüşüne göre kılanı ve olanı temsil etmez. Cümle -bilinsin, bilinmesin- bir başka mantıkça kimseyi gerektirir. O gramerce kimse ise mantıkça nesne hükmünde kalır” der (1974: 526). Banguoğlu diğer araştırmacılarından farklı olarak bu terimi ettirgen çatı başlığı altında kullanmıştır. Topaloğlu ve Hatipoğlu’nun tanımları birbirleriyle daha çok örtüşmektedir.

Adı ve tanımı ne olursa olsun tez içerisinde ‘dil bilgisel-gramerce özne’ ve ‘örtülü-mantıkî özne’ terimi iki ayrı özne kavramını karşılamak üzere kullanılacaktır. Mantıkî özne; edilgen çatılı eylem cümlelerinde 'tarafımdan, tarafından; yoluyla vb.' sözcükler kullanılarak ya da sözcüklerin {-CA ve -DAn} biçim birimleri ile genişletilmesiyle oluşturulan sözcük ya da sözcük gruplarıdır şeklinde açıklanabilir. Mantıkî öznenin, dil bilgisel öznenen farklı bir kavram olduğu söylenebilir. Bu nedenden dolayı mantıkî öznelere sahip edilgen çatılı cümleleri ‘eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler’ şeklinde ayrı bir sınıflandırmaya tâbi tutmak yerinde olacaktır.

‘Eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler’ yapı bakımından mantıkî öznelere sahiptir.

(27)

a)

Osmanlı kilimleri müzesi turistler tarafından dün gezildi.

mantıkî özne

gezildi: yüklem (gez- geçişli eylem)

Osmanlı kilimleri müzesi: dil bilgisel özne

turistler tarafından: mantıkî özne

dün: zarf tümleci

(27a) no'lu cümle, '*turistler tarafından*' biçiminde bir *mantıkî özneye* sahiptir. Aslında cümlede özneyi buldurmaya yönelik 'kim? ve ne?' sorularına doğrudan yanıt verecek sözcük ya da sözcük grubu yoktur; ancak '*turistler tarafından*' sözcük grubu açıkça 'gezilme' eyleminin turistlerce gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bu cümle:

b) Turistler Osmanlı kilimleri müzesini dün gezdiler.

şeklinde düşünülecek olunursa, '*turistler tarafından*' mantıkî öznesinin bir gerçek özne gibi durduğu rahatlıkla kabul edilebilir. Elbette ki (27a ve b) no'lu cümleler aynı yapıya sahip cümleler değildir. Araştırmanın amacı da bunu ispatlamak değil, buradaki '*turistler tarafından*' mantıkî öznesinin, öznesiz edilgen yapıda yer alan 'dil bilgisel-gramerce özne' yapısından farklı olduğunu kanıtlamaktır. Bu kanıtlamaya ek olarak Türkçede bazı edilgen yapılı cümlelerde öznenin / failin kendisini cümlede açıkça hissettirebildiğini örneklerle göstererek edilgen cümlelerle ilgili olarak '*eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler*' şeklinde yeni bir sınıflandırmanın yanlış olmayacağını ortaya koyabilmektir. Nitekim bu iki cümlelerin farklı yapılara sahip olduğu üzerinde ısrar edilecek olunursa;

c) Kilimler dün gezildi.

dil bilgisel özne

cümlesinin de ‘Osmanlı kilimleri müzesi turistler tarafından dün gezildi.’ cümlesinden farklı bir yapıya sahip olduğu açıkça söylenebilir; çünkü (27c) no’lu cümlede ‘kilimler’ sözcüğü açıkça ‘dil bilgisel özne’ görevini üstlenmişken (27a) no’lu cümlede ‘Osmanlı kilimleri müzesi’ sözcüğü için ‘dil bilgisel özne’ ifadesini kullanabilmek tamamen mümkün değildir. Zira (27a) no’lu cümlede yer alan ‘turistler tarafından’ mantıkî öznesi cümlede durduğu sürece ‘Osmanlı kilimleri’ sözcük grubuna net bir şekilde ‘dil bilgisel özne’ deme olanağını vermeyecektir. ‘Turistler tarafından’ mantıkî öznesi cümlede açıkça gerçek bir özneymiş gibi kullanılmaktadır ve tezin savunduğu gibi (27a) no’lu cümlesinin ‘tamamen gerçek öznesiz edilgen yapılı’ bir cümle gibi kabul edilmesini olanaksız kılmaktadır.

2.3.3.2. Geçişlilik ve Eylemi Yapanın Belirli Olduğu Edilgenlik

Geçişli fiiller modern dönem Türkçe gramerlerinde genellikle ‘nesnelere göre fiiller’ başlığı altında incelenmektedir. Bazı Türk dili araştırmacıları, sonradan geçişlilik özelliği kazandırılan ‘oldurgan ve ettirgen fiilleri’ de geçişlilik adı altında bir alt grupmuş gibi düşünerek incelemişlerdir (Gencan 1978, Ediskun 1992). Türkçe dil bilgisi kitaplarında ‘geçişlilik’ hangi adla ne şekilde sınıflandırılırsa sınıflandırılsın (kök, oldurgan ve ettirgen halde geçişlilik) nesne alma özelliğine sahip eylemleri ifade eder.

Edilgen çatı kuran {-I}l-/-{U}l- ve {-I}n-/-{U}n-} eylemcil biçim birimleri genellikle geçişli eylemlerin üzerine getirilir. Bazı örneklerde ise {-I}l-/-{U}l- ve {-I}n-/-{U}n-} biçim birimlerinin geçişsiz eylemlere gelebildiği görülür. Eğer cümle dil bilgisel özneli edilgen bir yapıya sahipse edilgen yapılan eylemin mutlaka geçişli olması gerekir.

(28)

a) Okula gel-**in**-di

gelindi: yüklem (gel- eylemi geçişsizdir).

okula: yer tamlayıcısı

Yukarıdaki (28a) no’lu edilgen cümlelerin eylemi geçişsizdir ve bu cümleye dil bilgisel özne getirmek anlamca uygun değildir. Bu cümle tamamen öznesiz bir yapıya sahiptir.

b) Okul açıldı.

açıldı: yüklem (aç- eylemi geçişlidir)

okul: dil bilgisel özne

Yukarıdaki (28b) no’lu cümlelerin eylemi geçişlidir ve bu cümleye dil bilgisel bir özne getirilebilir.

c) Okul hizmetliler tarafından açıldı.

mantıkî özne

açıldı: yüklem (aç- eylemi geçişli-etken; açıl- eylemi edilgen).

okul: dil bilgisel özne

hizmetliler tarafından: mantıkî özne

d) Okul müdür tarafından açtırıldı.

mantıkî özne

açtırıldı: yüklem (aç- eylemi etken; açtır-, eylemi ettirgen; açtırıl- eylemi edilgen)

okul: dil bilgisel özne

müdür tarafından: mantıkî özne

Mantıkî özneye sahip olan edilgen cümlelerde, (28c, d) örneklerinde de görüldüğü gibi eylemin geçişli bir yapıya sahip olması gerekir. Başka bir ifadeyle söylenecek olunursa araştırma göstermiştir ki ‘geçişlilik- mantıkî özne ve geçişlilik-eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler’ arasında belirli bir bağlantı vardır. Bu bağlantı ise ‘eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleler’in eylemlerinin kök halinde ya da biçim birimlerle genişletilerek oldurganlık ve ettirgenlik şeklinde geçişliliğe sahip olması gerektiğidir.

Eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümlelere Tükçenin gelişim süreci içerisinde daha geç dönemlerde rastlanılmıştır. Bu nedenden dolayı mantıkî özneye sahip edilgen yapıları cümleleri ‘**kişisi belirli olan**’ olarak da adlandırmak yanlış olmayacaktır. Bu tür edilgen yapılara incelenen Türk runik harfli metinlerle Budist ve Maniheizt metinlerde rastlanmaz. Bu nedenden dolayı ‘eylemi yapanın belirli olduğu edilgen cümleleri’ aşağıdaki gibi sınıflandırarak incelemek konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

2.3.3.3 Kişisi Belirli Olan Edilgen Yapı

Yalnızca ‘geçişli’ eylemlerle kurulabilen ‘kişisi belirli olan edilgen yapı’nın diğer edilgen yapılardan ayrılan en önemli özelliği; öznenin / failin herhangi bir sınırlandırmaya tâbi tutulmaksızın cümlede dolaylı olarak belirtilmesidir. Edilgenleşme süreci içerisinde cümleden dışlanan (silinen) özne (fail), ‘tarafından’ ya da ‘+CA’ biçim birimini almış bir sözcük ya da sözcük grubuyla tekrar dolaylı olarak cümleye katılabilir ve böylece kendisini cümlede hissettirebilir. Başka bir ifadeyle öznesi, nesnesi ve geçişli bir eylemi olan etken yapıları bir cümle, edilgenleşme süreci içerisinde öznesini / failini kaybetmekte; ancak boşalan özne konumuna bir sözcük grubu yapısında mantıkî özne yerleşmektedir. ‘Kişisi belirli olan edilgen yapı’lı cümlelerin söz dizimsel özelliğini genel olarak aşağıdaki gibi formülize edebiliriz.

Dil bilgisel Özne + Mantıkî Özne / Mantıkî Fail + Edilgen Yapılı Yüklem

(29)

a) Araba Ahmet *tarafından* yıka-**n**-dı.

araba: dil bilgisel özne

Ahmet tarafından: mantıkî özne

yıka-**n**-dı: yüklem

b) Duvar *işçilerce* yık-**ıl**-dı.

duvar: dil bilgisel özne

işçilerce: mantıkî özne

yık-**ıl**-dı: yüklem

Türkçede ‘Kişisi belirli olan edilgen yapı’lı cümleler, öznesinin / failinin belirtilip belirtilmemesine göre üç grupta incelenebilir.

2.3.3.3.1 Failin / Öznenin ‘Tarafından’ Sözcüğünü Alarak Cümlede Belirtilmesi

Eylemi gerçekleştiren gerçek özne / fail; bir insanı, topluluğu ya da kurumu karşılıyorsa ‘tarafından’ sözcüğü ile cümlede mantıkî özne olarak belirtilebilir. ‘Tarafından’ sözcüğü kullanılan sözcüğün şekilsel özelliğine göre iyelik isim biçim birimlerinin birçoğunu alabilir.

5. Tablo Tarafından Sözcüğünün İyelik İsim Biçim birimleriyle Kullanımı

Benim	Senin, Onun, Onlar	Bizim	Sizin
Taraf- ım -dan	Taraf- ın -dan	Taraf- ımız -dan	Taraf- ınız -dan

(30)

a) Güvercinler senin taraf-**ın**-dan kurtar-**ıl**-dı.

kutarıldı: yüklem (kurtar- geçişli eylem)

güvercinler: dil bilgisel özne

senin tarafından: mantıkî özne

b) Afişler taraf-**ım**-dan gönder-**il**-di.

gönderildi: yüklem (gönder- geçişli eylem)

afişler: dil bilgisel özne

tarafımdan: mantıkî özne

2.3.3.3.2 Failin / Öznenin ‘+CA’ Biçim birimi İle Cümlede Belirtilmesi

Bu tür mantıkî özneler ‘+CA’ biçim birimini alabilen bir sözcük ya da sözcük grubuyla tekrar cümleye dahil edilebilirler. Cümleye dahil edilen mantıkî özne / fail; bir topluluk, cansız bir varlık, kurum vb. olabilir. Yalnız şunu unutmamak gerekir ki Türkçede eğer özne / fail *tek kişi* olup cümleye tekrar mantıkî özne olarak dahil edilmek isteniyorsa genellikle ‘+CA’lı şekliyle değil ‘tarafından’ şekliyle cümleye dahil edilir; ancak iki şeklin de kullanımına Türkçede rastlanır.

(31)

a) Çocuk doktor**lar-ca** Ankara’ya gönder-**il**-di.

gönderildi: yüklem (gönder- etken-geçişli eylem; gönderil- edilgen eylem)

çocuk: dil bilgisel özne

doktorlarca: mantıkî özne

Ankara’ya: yer tamlayıcısı

b) Ağaçlar belediye-**ce** ithal ed-**il**-miş.

ithal edilmiş: yüklem (ithal et- geçişli-etken eylem; ithal edil- edilgen eylem)

ağaçlar: dil bilgisel özne

belediyece: mantıkî özne

2.3.3.3.3 Failin / Öznenin Belirtilmediği Alt Tür

Öznenin belirtilmediği alt türde, özne / fail cümleye mantıkî özne olarak dahil edilebileceği halde bilinmeme, önemsenmeme durumlarında ya da gizlenmek istenildiğinde cümlede söz diziminde belirtilmeyebilir.

(32)

a) O, başka bir odaya ver-**il**-di (müdürce).

b) Dün gece araba ve ev soy-**ul**-muş (bilinmeyen kişiler tarafından).

c) Kardeşi yurt dışına gönder-**il**-ecek (Milli Eğitim Bakanlığı tarafından).

Türkiye Türkçesinde, Kişisi belirli olan edilgen yapılarda en çok kullanılan edilgenlik türü ‘öznenin / failin belirtilmediği’ alt türdür.

2.3.4. Eylemi Gerçekleştiren Kişinin Belirsiz Olduğu Edilgenlik

Bu bölümde ‘eylemi gerçekleştiren kişinin belirsiz olduğu edilgenlik’ üzerinde durulacak ve örnekler verilecektir. Dil bilgisel özneye sahip edilgen cümlelere geniş bir yer ayrılacaktır. Öznenin hiç bulunmadığı edilgen yapılar ise ‘*tam öznesiz edilgen çatı*’ başlığı altında incelenecektir. Tam öznesiz edilgen çatılara ayrı bir yer ayrılmasının sebebi ise bazı Modern dönem Türkçe gramerlerinde (Korkmaz 2003, Yücel 1999) bu çatı türünün edilgenlikten farklı bir çatı türü olarak düşünülmüş olmasıdır.

Eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen cümlelerde, özne yüklem belirttiği işin etkisinde kalır ve cümlede eylemi kimin yaptığı bilinmez. Bu tür edilgen çatılı cümleler genellikle *geçişli eylemlere* {-(I)l/- (U)l- ve -(I)n/- (U)n-} eylemcil biçim birimleri getirilerek oluşturulur; ancak bazı örneklerde {-(I)l/- (U)l- ve -(I)n/- (U)n-} edilgenliği sağlayan çatı biçim birimlerinin geçişsiz eylemlere de gelebildiği görülür. Hangi çatı biçim birimleri gelirse gelsin çatı, özne ile yüklem arasında kurulan bağlantı olduğuna göre konuyu daha iyi irdeleyebilmek için öznesiz edilgen yapılarda yer alan ‘dil bilgisel özne’ kavramını açıklamak gerekir.

Dil bilgisel özne: Eylemi gerçekleştiren değil eylemden etkilenen varlık olduğu halde özne olarak kabul etmek zorunda kalınılan *özne görünümlü* cümle ögesidir. Korkmaz'ın belirttiğine göre ise bazı araştırmacılar, dil bilgisel özneyi (2003: 547), “etken çatıdan edilgen çatıya geçilirken fiilin etki alanına girerek *özne niteliği kazanan* kelime ve kelime grupları sözde özne veya gramerce öznedir” diye tanımlamışlardır. Korkmaz'ın da (2003: 547) itiraz ettiği gibi dil bilgisel özneyi; ‘aslında özne olmayan; ancak ‘özne görünümlü’ olarak kabul edilen cümle ögesi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Sonuçta ‘eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen cümleler’de, aslında cümlelerin nesnesi olan öğeleri dil bilgisel özne olarak kabul etmek durumundayız. Dil bilgisel özneyi bir cümle ögesi olarak kabul etsek de cümle içinde eylemi gerçekleştiren varlık ne bilinmekte, ne de cümlelerin söz dizimsel ya da anlamsal bağlamından çıkartılabilmektedir. Bu nedenden dolayı ‘eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgenlik’ biçiminde bir sınıflandırma yapmak doğrudur. ‘Eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen cümleler genel olarak; dil bilgisel özne, edilgen yapı bir yüklem ve diğer tümleçlerden oluşur.

Dil Bilgisel Özne + Diğer Tümleçler + Edilgen Yapılı Yüklem

(33)

a) Şiirler okundu.

okundu: yüklem (oku- eylemi geçişli; okun- eylemi edilgen).

şiirler: dil bilgisel özne

b) Şiirler dün gece coşkuyla okundu.

okundu: yüklem (oku- geçişli; okun- eylemi edilgen).

şiirler: dil bilgisel özne

coşkuyla: zarf tümleci

2.3.4.1. Geçişlilik ve Eylemi Yapan Kişinin Belirsiz Olduğu Edilgen Yapı

Geçişlilik kavramı, 2.2.1.1. bölümünde açıklandığı için bu bölümde bu kavram üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacak, sadece geçişliliğin ‘eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen’ yapılarla ilişkisi açıklanacaktır. Edilgen çatı kuran $\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ biçim birimleri genellikle geçişli eylemlerin üzerine gelebilir; ancak bazen geçişsizlik ifade eden eylemlere de getirilebilir. $\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ biçim birimleri geçişlilik ifade eden eylemlerin üzerine geldiklerinde eğer cümle, eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu bir edilgen yapıdaysa eylemden etkilenen varlık ‘dil bilgisel özne’ olarak karşımıza çıkar. Başka bir ifadeyle geçişli eylemlerden $\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ biçim birimleri getirilerek oluşturulan edilgen yapılarda gerçekte özne olmasa bile özne görünümlü bir öge bulunabilir.

(34)

Sınıflar dün boya-**n**-dı.

boyandı: yüklem (boya- eylemi geçişli; boyan- eylemi edilgen)

sınıflar: dil bilgisel özne

dün: zarf tümleci

$\{-(I)l/- (U)l-$ ve $-(I)n/- (U)n-\}$ biçim birimlerinin geçişsiz eylemlere getirilmesiyle edilgen yapı oluşturulduğunda ise cümlede özne görünümlü bir öge (dil bilgisel özne) bile kaybolmakta, cümle tamamen öznesiz bir konuma gelmektedir. Aşağıdaki (35) no’lu örnekte görüleceği gibi ‘bahçeye çıkıldı’ cümlesi artık özne görünümlü bir öge bile alamamakta; hatta bazı Türk dili araştırmacıların ifade ettiği gibi (Yücel 1999, Korkmaz 2003) ‘tam öznesiz edilgen çatı’ diye adlandırılabilen bir yapıya bürünmektedir. Bu tür yapılar ‘tam öznesiz edilgen çatı’ adı altında ayrı bir grup olarak incelenebilir. Unutmamak gerekir ki tamamen öznesiz yapılar bile ‘edilgenlik’ ifade eder ve bundan dolayı ‘eylemi yapan kişinin tamamen belirsiz olduğu edilgen çatılı cümleler’ bölümünde konuyu incelemek daha doğru olacaktır.

(35)

Bahçeye çık-**ıl**-dı.

çıkıldı: yüklem (çık- eylemi geçişsiz; çıkıl- eylemi edilgen)

bahçeye: yer tamlayıcısı

Geçişlilik ve eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen yapıli cümleleri daha iyi anlayabilmek için ‘geçişlilik ve eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen yapıli cümleleri’ anlamsal yönden aşağıdaki gibi sınıflandırarak incelemek yararlı olacaktır.

2.3.4.1.1. Kendiliğinden Oluşu Bildiren Edilgen Yapılar

Edilgenlik eylemcil biçim birimiyle genişletilmiş bu eylemler, bir oluşu ve durumu bildirmesi bakımından pasif (edilgen) eylemlere benzer.

(36)

Yer yar-**ıl**-sa o an yerin dibine girecektim.

Yarılsa eylemi *yar-* aktif geçişli eylem tabanına ‘-ıl-’ eylemden eylem yapma eylemcil biçim biriminin getirilmesiyle ‘kendiliğinden oluşu’ bildiren bir eylemdir. Kendiliğinden oluşu bildiren eylemler anlamsal bakımdan aşağıdaki gibi gruplara ayrılabilir:

I. Doğa (yeryüzü, gök vb.); doğada meydana gelen olaylar (yağmur, rüzgâr, şimşek vb.)

(37)

a) Irmak vadiye dök-**ül**-üyordu.

b) Deprem yer sars-**ıl**-masıdır.

(37b) no’lu cümlede bir doğa olayı olan ırmağın kendiliğinden vadiye dökülmesi anlatılmaktadır. Burada ırmağın kendiliğinden vadiye dökülmesini gerçekleştiren her hangi bir özne yoktur. Iрмаğın dökülmesi ve yeryüzünün sarsılması gibi olaylar doğada kendiliğinden meydana gelen olaylar olarak yorumlanır.

II. Beden-organ (kol, yürek, dil vb.); organlardan istem dışı çıkan sıvı (ter, göz yaşı vb.); insanın psişik durumu (korku, cesaret vb.) gibi insan ve onun biyolojisi, fizyolojisi ve psikolojisinden refleks düzeyinde istem dışı olarak meydana gelen oluşumlar, durumlar.

(38)

- a) Arkadaşımin yüzü sararıyor, dizleri çöz-**ül**-üyordu.
- b) Öğretmenimin gözlerinden yaşlar dök-**ül**-üyordu.
- c) Sinirlerim boz-**ul**-du.

Çözülüüyordu eylemi heyecandan dizleri, bacakları titreyen birinin bedeninde istem dışı meydana gelen bir oluşu bildirir. Burada dizlerin titremesi ve çözülmesi insanın iradesine bağlı olmayan bir olaydır, bir reflekstir. Öğretmenin gözlerinden yaşların dökülmesinin kendiliğinden meydana gelen bir olay olduğu anlaşılır. *Bozuldu* eylemi ise yine insanın istem dışı psişik bir durumunu gösterir ve bildirir.

III. Edilgenlik eylemcil biçim birimleriyle genişletilmiş her hangi bir cansız varlığın kendi kendine bir duruma girdiğini anlatan olaylar, durumlar vb.

(39)

- a) Ahşap evler eskilikten ha yıkıldı ha yık-**ıl**-acaktı.
- b) Kapağını açsak boz-**ul**-acağı için o sütü almaktan vazgeçtik.

(39a) no'lu cümledeki 'yıkıldı, yıkılacaktı' ifadesi evin durumun bildirmektedir. Bu cümlede evin kimse tarafından yıkılmadığı anlaşılmaktadır. (39b) no'lu cümlede ise 'bozulacağı' eylemi, sütün durumunu bildirir.

Aslında hem tabiatla hem de insan biyolojisi ve psikolojisi ile ilgili hiçbir oluş kendiliğinden meydana gelmez. Canlı ve cansız varlıkların bünyelerinde meydana gelen değişim ve oluşumların kendi içlerinde mutlaka bir nedenleri ve açıklamaları vardır.

(40)

- a) Ağaç devr-**il**-di (rüzgâr ya da sel ağacın devrilmesine neden oldu).
- b) Çorba boz-**ul**-du (sıcak çorbanın bozulmasına neden oldu).
- c) Ev yık-**ıl**-dı (eskilik ve yaşlılık evin yıkılmasına neden oldu).

Pasif (edilgen) eylemlerin bu kendiliğinden oluşu ve durumu Türkiye Türkçesinde genellikle ‘+DAn’ isim durum biçim birimiyle ifade edilir.

(41)

- a) Tembellik-**ten** kov-**ul**-acaktı.
- b) Korku-**dan** dili tut-**ul**-du.
- c) Çok çalışmak-**tan** yor-**ul**-acaktı.

(41a, b ve c) no’lu cümlelerde görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde kendiliğinden oluş ve durumların nedenlerini ‘+DA’ isim durum biçim birimiyle ifade edilir.

Kendiliğinden oluşu bildiren edilgen yapılar Türk dilinin bütün dönemlerinde kullanılmıştır.

2.3.4.1.2. Her Hangi Bir Durumu Bildiren Edilgen Yapılar

Söz dizimsel bakımdan, *kişisi belirli olan (yeni gerçek)* edilgen yapı gibi biçimlendirilen ; ancak anlamsal olarak bazen de kendiliğinden meydana gelen oluş türüne benzeyen söz konusu edilgen yapı türünün söz dizimi ise şu şekilde formülize edilebilir:

Özne / fail (eylem tabanının karşılaştığı eylemden etkilenen varlık) + diğer tümleçler
+ edilgen eylem (geçişsiz)

Bu tür edilgen yapılarda özne fail, yani eylem tabanının karşıladığı eylemi yapan kimse, cümlede ‘tarafından’ sözcüğüyle ya da ‘+CA’ biçim birimini alan sözcüklerle belirtilmez.

Anlamsal (semantik) düzeyde ‘durumu bildiren edilgen yapı’da öznenin etkilenmişliği ya da başka bir deyişle öznenin içinde bulunduğu sonuç durumu (resultant state) cümlede bütün ilginin üzerinde odaklandığı nokta olduğu için, özne konu dışı kalan ve sorgulanmayan bir kavram / varlık niteliğindedir. Bu nedenden dolayı öznenin ‘kişisi belirli (yeni gerçek) edilgen yapıda’ olduğu gibi ‘tarafından’ sözcüğü ya da ‘+CA’ biçim birimleriyle cümleye sokulması gerekli değildir.

(42)

a) Minderde oturan konuk beylerinin başları, sedirde oturan muhtara çevr-**il**-ir (Baasanjav 2005).

(42a) no’lu cümlede başlarını çevirenlerin beyler olduğu bağlamdan anlaşılıyorsa da ‘başları, beyler tarafından çevrildi’ gibi bir cümlenin kurulması pek doğru ve mantıksal değildir. Bu cümlede önemli olan, vurgulanmak istenen başların çevrilmiş olduğu sonuç durumudur. Daha açık bir ifadeyle bu cümledeki odak noktası ‘başların çevrilmiş’ olmasıdır.

b) Ortalık tenhalaşmış sesler kes-**il**-mişti.

c) Yüzünde dostluk ifadesi oku-**n**-uyordu.

d) Vücudu ateşten büz-**ül**-üyordu.

(42b) cümlesinde seslerini kesenlerin kimler olduğu sorgulanmamakta ve araştırılmamaktadır. Bu cümlede *kesilmiş* eylemi özne olan seslerin bitmiş olduğu durumunu, sonucunu bildirir.

Her hangi bir durumu bildiren edilgen yapılarda öznenin / failin sorgulanmadığı, sadece bir durum tespitinin yapılmasının amaçlandığı anlaşılıyor. *Bu tür edilgen yapılar da Türk dilinin bütün tarihi dönemlerinde görülür.*

2.3.4.1.3. Arkaik Gerçek Edilgen Yapılar:

Türkçede yönelme hâli ‘+(y)A’ isim biçim birimlerini alarak cümlede belirtilen arkaik edilgen gerçek yapı Türk dilinin tarihi seyri içinde vardır. Eski Türkçede ‘+KA’ biçim birimi hem yönelme hem de bulunma durum işlevini üstlenmekteydi. Zamanla bu biçim birim, işlevsel olarak daralmaya uğrayarak bulunma durumunu bildiren işlevini yitirip sadece yönelme işleviyle kullanılan bir biçim birim olmuştur. Bu biçim birimin yitirilen işlevini, Eski Türkçede bulunma durumu yanında aynı zamanda çıkma / ayrılma durum işlevini de gören ‘+DA’ biçim birimi üstlenmiştir.

Baasanjav tarafından, “Söz konusu edilgen yapıların Türk dilinde çok eskilere gittiği ve Türk dilinde edilgen çatının arkaik bir özellik yansıttığı ileri sürülmektedir.” (2006: 190). Bu tür edilgen yapılarda özne ya bir eyleme maruz kalmakta ya da dıştan gelen bir eyleme karşı koyamayarak bir durum içine düşmektedir. Bu yönüyle ‘durumu bildiren edilgen yapılara’ benzer.

(43)

a) Bu kurtlar-**a** parçala-**n**-madan geceyi bir geçirebilsek kasabaya varacağız.

b) Abim-**e** yakala-**n**-maktan korka korka arkadaşımın sinemaya gittim.

c) Norveç, Millî takımımız-**a** dün yen-**il**-di.

d) Hırsız, polis-**e** yakala-**n**-dı.

(43 a, b, c ve d) cümlelerinde anlamsal olarak şu dikkati çekiyor: Edilgen eylemin karşıladığı anlamsal ifade genellikle öznenin hoşuna gitmeyen durumları göstermektedir. Gerçekten de yukarıdaki örnek cümlelerde yer alan eylemler istenilmeyen, engellenemeyen, maruz kalınan ve hoşlanılmayan durumları anlatıyor.

(43 a, b, c ve d) cümlelerinde ‘kurt, abim, Millî takım ve polis’ sözcükleri yönelme durumunu gösteren ‘+(y)A’ isim biçim birimlerini almışlardır. ‘polis’ sözcüğü ‘+(y)A’ yönelme durumu isim biçim birimini alarak ‘hırsız’ öznesinin hoşuna gitmeyen bir eylem ve durumu gerçekleştirmektedir. Örnekleri çoğaltacak olursak aynı yapıyla karşılaşılr:

(44)

a) Yağmur-**a** tut-**ul**-mayalım.

b) Sel-**e** kap-**ıl**-dılar.

c) Kumsalda uyuya kalınca güneş-**e** çarp-**ıl**-dı.

d) Arkadaşın-**a** yen-**il**-di.

Yukarıdaki örnek cümlelerden yola çıkarak ‘arkaik gerçek edilgen yapılar’ın cümle kuruluşlarındaki söz dizimsel yapısı aşağıdaki gibi formülize edilebilir:

Özne (eylemden istemeden etkilenen) + Yer Tamlayıcısı (eylemi yapan / özneyi etkileyen) + -e/-a Yönelme Durum İsim Biçim birimi + Edilgen Eylem

2.3.5. Geçişsiz Eylemlerde Edilgenlik (Tamamen Kişisiz / Tamamen Şahıssız Edilgenlik)

Türkçede geçişsiz eylemler edilgenleşme sürecinde geçişli eylemlere göre, daha düzensiz bir dağılım sergiler. Geçişli eylemler, ‘*bürü-*, *kapla-*’ gibi birkaç kural dışı örnek haricinde, nesnelerini, yüzey yapıda özne konumuna geçirerek edilgenleşebilirken; geçişsiz eylemler, en azından üye yapıları yönünden, böylesi çözümlenebilir özellikler gösterir.

(45)

a) Herkes aslandan korkar.

b) Aslandan kork-**ul**-ur.

c) **Aslan korkulur*.

Yukarıdaki (45b) cümlesinde yüzey yapıda özne konumunda hiçbir öge bulunmamaktadır. (45b) no'lu cümlede, '+dan' isim durum biçim birimi 'aslan,' sözcüğü üzerine gelerek nesnenin özne yerine geçmesini engellemiş ve onu yüzey yapıda böyle bir zorunluluktan kurtarmıştır. Yukarıdaki (45a ve b) no 'lu örnekler Türkçedeki geçişsiz eylemlerin edilgenleşme sürecini genel olarak gösteriyor olsa da 'tamamen kişisiz edilgenlik' konusunda üzerinde asıl durulması gereken nokta, geçişsiz eylemlerin edilgenleşmesini engelleyen özelliklerin neler olduğudur. Geleneksel dil bilgisi kitaplarında 'tamamen kişisiz edilgenlik' ve bunu sınırlayan unsurlarla ilgili net ve doyurucu açıklamalar bulunmamaktadır. "Deny 1941'de geçişsiz edilgen eylem cümlelerinde özne bulunmaz demekle yetinmiş; Kononov 1956'da ise, "devinim bildiren geçişsiz eylemlerin de edilgenleşebileceğini" söylemiştir (Kurt, 2002: 164). Ancak '*otur-*, *kıskan-*, *uyu-*' gibi devinim bildirmeyen eylemlerin de edilgenlik biçim birimi alabilmesi bu belirlemeyi geçersiz kılar.

Modern dil bilgisi ve dil bilim çalışmalarında kişisiz edilgenlikle ilgili tartışma noktası daha çok *anlambilim* üzerinde yapılır. Bir çok dilde geçişsiz eylemler, edilgenleşme sürecinde farklı özellikler gösterdikleri için çeşitli alt kümelere ayrılarak incelenir; çünkü edilgenlik için anlamlı çıkarımlar yapmaya olanak tanıyan gruplandırmalar, daha çok anlambilim temelinde ele alınabilir. Anlambilimsel olarak 'tamamen kişisiz edilgenlik' ile ilgili eylemlerin sınıflandırılması ve örnekleri Özkaragöz 1986'da ve Aksan 1997'de iki ana başlık altında incelenmiştir.

I. İstemli / kılıcı (Unergative)

II. İstemsiz / kılıcsız (Unaccusative)

İstemli / kılıcı (Unergative) eylemler kendi içinde dört gruba ayrılır:

a) İstemli yapılan devinimler: *gül-*, *çalış-*, *oyna-*

b) Konuşma biçimi anlatan eylemler: *fısılda-*, *bağır-*

- c) Hayvan sesleri: *havla-*, *kükre-*
 d) Kimi bedensel süreçler: *hapşır-*, *uyu-*, *ağla-*

‘İstemsiz / kılıcsız’ (Unncussative) eylemlerde ise insan özelliği taşımayan geçişsiz eylemlerin ‘tamamen kişisiz edilgenlik’ sınıfına girmediği görülmüştür. ‘*Sarar-* / *uza-* / *büyü-*’ gibi ‘istemsiz / kılıcsız’ (unncussative) eylemler ‘tamamen kişisiz edilgenlik’ grubuna girmediği gibi edilgenlik biçim birimleriyle edilgen hale de getirilememektedir; ancak bazı ‘istemsiz / kılıcsız’ (unncussative) eylemler kullanıldığı cümleye göre insan özelliği gösterebilecekleri için kişisiz edilgenlik grubuna giren örnekleri de olabilir.

- a) yağ- yağ-**ıl-**
 b) bat- bat-**ıl-**(güneşin ya da geminin batması)
 c) doğ- doğ-**ul-**
 d) don- don-**ul-**
 e) yan- yan-**ıl-**

Yukarıdaki ‘istemsiz / kılıcsız’ (unncussative) eylemlerden insan özellikli örnek cümleler yapılırsa;

(46)

- a) Kışın burada don-**ul-**ur.
 b) Can yeleği varken suya bat-**ıl-**maz.
 c) En iyi akşam güneşinde yan-**ıl-**ır.

Bu eylemlerin kişisiz edilgen bir şekilde cümle içinde kullanılabilmesinin nedeni, her ne kadar ‘istemli / kılıcı’ (unergative) eylemlerde olduğu gibi açıkça hissedilmese de anlamsal olarak bu tür eylemlerin öznelerinin cümlede bir ‘istemli / kılıcı’ rolü üstlenmeleridir. Aslında ‘*don-* / *bat-* / *yan-*’ gibi eylemler dışsal başlatıcılı birer eylem olarak görünseler de bu tür insan özellikli kurulan cümlelerde de bir içsel

başlatıcılık hissedilir. Bu durum da bu tür ‘istemsiz / kılıcsız’ eylemlerin ‘tamamen kişisiz edilgenlik’ şeklinde çekimlenebilmesine olanak sağlar.

Bu durum ve örnekler, Türkçede ‘tamamen kişisiz edilgenlik’ ile ilgili sınırlılığın, öznenin anlam bilimsel kullanım özellikleriyle (insan olup olmama) ilgili olduğunu açıkça gösterir. Ancak ‘içsel-dışsal’ başlatıcı sınıflaması, ‘tamamen kişisiz edilgenlik’ için kesin bir ayrıcalık göstermese de bir çıkış ve mihenk noktası olarak kullanılabilir. Nakipoğlu, “eylemin özne tarafından ‘istenli-istençsiz’ olarak gerçekleştirilmesi, Türkçede kişisiz edilgenliğin belirlenmesinde doğrudan bir çıkış noktası olmasa da bu konuda bir belirleyicilik taşımaktadır” der (1998: 45-53).

(47)

- a) Dün burada iki saat koş-**ul**-du.
- b) Hafta sonları göl çevresinde koş-**ul**-ur.
- c) Bu gölde sık sık boğun-**ul**-ur.
- d) Bu gölde geçen yaz boğun-**ul**-du.
- e) Kaçınılmaz olarak yaşlan-**ıl**-ır.

‘Tamamen kişisiz edilgenlik’ konusuna günümüz Modern dönem Türkçe gramerlerinde hiç yer verilmemiştir.

2.3.5.1. Meçhûl Çatı / Tamamen Şahıssız / Tamamen Öznesiz Edilgen Çatı

‘Öznesiz çatı’ terimi ayrı bir bölüm olarak Korkmaz’ın ‘Şekil Bilgisi’ adlı çalışmasında (2003: 549) ele alınmaktadır. Korkmaz’dan önce Ergin, sadece ‘meçhûl fiil’ kavramından bahsetmiştir (1992: 204). Gencan ise bu durumun edilgen eylemlerin kullanılış farklılığıyla ilgili bir özellik olduğunu belirterek yine konuyu edilgenlik çerçevesinde değerlendirmiştir (1979: 337). Öznesiz çatı sınıflandırmasını yapan bir başka Türk dili araştırmacısı ise Bilal Yücel’dir (1999: 178).

Öznesiz çatı sınıflandırmasını edilgenlikten ayrı bir sınıflandırmaymış gibi göstermek doğru değildir ve kendi içerisinde çelişkilidir. ‘Öznesiz çatıyı’ hemen

edilgenliğin arkasında ayrı bir sınıflandırmaya tâbi tutan Türk dili araştırmacıları aynı zamanda “edilgenlik, öznenin fiille ilişkisi” görüşünü ortaya atarak büyük bir çelişkiye düşmektedirler (Korkmaz 2003, Yücel 1999). Bu görüşe göre, ‘öznesiz çatı’ sınıflandırmasını edilgenlikten ayrı tutan Türk dili araştırmacılarının dil bilgisel özneye sahip bir edilgenlik sınıflandırmasından da bahsetmemeleri gerekir; çünkü *dil bilgisel özne* de eylemi gerçekleştiren bir varlık değildir. Aksine ‘dil bilgisel özne’; özne görünümlü bir öge olarak kabul etmek durumunda kalınılan, eylemden apaçık etkilenen bir varlıktır (nesne). Tüm Türk dili araştırmacılarının belirttiği gibi edilgenlik; öznenin eylemle ilişkili olduğu bir durumdur. Bu nedenden dolayı tez içerisinde yapılan edilgenlik ve edilgen çatılı yapılar sınıflandırması konuyu daha iyi ve açık ortaya koyabilmek için daha doğru bir yoldur. Edilgenliğe, dil bilgisel özne-yüklem; mantıkî özne ya da öznesiz yapı-yüklem ve eylemlerin anlamsal durumları bakımından bir sınıflandırma getirerek yaklaşmak gerekir.

Tanımlaması oldukça basit olan söz konusu yapıyla ilgili olarak Siewierska bu tür edilgen yapıların “zannedildiğinden daha da karmaşık olduğunu ve özellikle dilden dile değişebileceğini” söylemektedir (Siewierska, 1986). Ancak tez konusu Türk dilini içerdiği için diller arasındaki bu değişimler üzerinde durulmayacaktır. İsteyen araştırmacılar bu konuyla ilgili olarak Siewierska’nın ‘The Passive (A.Comparative Linguistic Analysis)’ adlı eserine bakabilirler.

Bazı dilciler söz konusu yapının sadece geçişsiz eylemlerden oluşabileceğini ve dolayısıyla edilgen cümlede öznenin olmadığını ileri sürerken (Ergin 1992, Korkmaz, 2003) bazıları da hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden oluşabileceğini söylemektedirler (Nakipoğlu 1998).

Korkmaz, “edilgen çatıda öznenin aktif değil pasif olduğunu; ancak meçhûl çatıda ise öznenin gerçekten bilinmediğini ve meçhûl çatıların ancak geçişsiz eylemlerden kurulabileceğini” ifade eder (2003: 549).

Ergin ise edilgen eylemleri ayrı bir çatı kategorisi altında ele almadan “fiilden fiil türeten ekler” başlığı altında incelemiştir. Ergin eserinde, “geçişli fiillerden türetilen

edilgen fiillere pasif fiiller; geçişsiz fiillerden türetilen fiillere meçhûl fiiller” der. Ergin meçhûl eylemlerle ilgili olarak: meçhûl fiillerin çekimli şekillerinde hiçbir fail belirtisi bulunmaz. Çekimli şekilleri de her kipin yalnızca üçüncü teklik şahsıdır. Meçhûl fiillerin çekimli şekilleri olan bu teklik üçüncü şahıs da diğer fiillerin üçüncü şahsına benzemez. Diğer fiillerin üçüncü şahsında fail belirtilmezse bile daima bir şahıs ifadesi vardır” der (1992: 204-205-206).

(48)

a) Bu şehre alış-**ıl**-dı (alış- eylemi geçişsiz; alışıl- eylemi edilgen).

b) Çöpe tükür-**ül**-dü (tükür- eylemi geçişsiz; tükürül- eylemi edilgen).

c) Bahçeye gir-**il**-di (gir- eylemi geçişsiz; giril- eylemi edilgen).

Nakipoğlu gibi bazı araştırmacılar ise ‘Sigara içilmez’ örneğini vererek bu tür edilgen çatıların geçişli eylemlerden de teşkil edilebileceğini savunurlar (Nakipoğlu, 1998; Demircan 2003).

(49)

a) Sigara iç-**il**-mez (iç- eylemi **geçişli**; içil- eylemi edilgen)

Tamamen Kişisiz / Tamamen Şahıssız edilgen çatılar eylemlerin geçişli olup olmamasına göre incelenebileceği gibi anlamsal (semantik) yönden de incelenebilir. Tamamen kişisiz edilgen yapıları kuruluşlarda edilgenleşme süreci gerçekleşirken genel olarak geçişsiz eylemler kullanılır. Bu edilgenleştirilme sürecinde özne cümleden silinmekte ve öznenin yerini doldururabilecek bir nesne de bulunamamaktadır. Tamamen kişisiz edilgen yapıları diğer edilgen yapılardan ayıran bazı özellikler vardır:

a) Bu tür edilgen yapılarda özne / fail cümlede kesinlikle belirtilemez.

b) Tamamen kişisiz edilgen yapılı çatıların oluşabilmesi için {-(I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n-} biçim birimlerinin genel olarak *geçişsiz eylemlere* getirilmesi şarttır; ancak az da olsa geçişli eylemlerden teşkil edilen tamamen kişisiz edilgen yapılar da vardır.

Tamamen kişisiz edilgen yapılı çatıları aşağıdaki gibi anlamsal yönden ‘gereklilik, mümkünlük, uygunluk, değerlik ve alışılmışlık bildiren alt türler biçiminde sınıflandırmak da mümkündür.

2.3.5.2. Gereklilik Bildiren Alt Tür

Tamamen kişisiz edilgen yapının ‘gereklilik bildiren alt’ türünde, olayı anlatanın, bir hareketin nasıl yapılacağı ya da yapılması gerektiği konusundaki görüşü belirtilmektedir. Ediskun “şahıssız edilgen cümlelerde gereklik anlatımının, genellikle edilgen fiile getirilen gerekliliği bildiren gelecek zaman ya da geniş zaman ekleriyle verildiğini” belirtir (Ediskun 1996: 180).

I. Gelecek zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(50)

a) İstanbul’a doğru gid-**il-ecek**-miş.

b) Yarın karşıki dağlar aş-**ıl-acak**-miş.

c) Akşam çamaşırlar yıka-**n-acak**-miş.

d) Düğün yemeği önceden pişir-**il-ecek**-miş.

Yukarıdaki örnek cümlelerde yer alan ‘gidilecek, aşılacak, yıkanacak ve pişirilecek’ eylemleri yapılması gereken bir işin gerekliliğini bildirmektedir. Örneğin anlatımı gerçekleştiren kişi ‘yarın dağların aşılacağını’ söyleyerek aşılma işinin gerekliliğini belirtmektedir.

II. Geniş zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(51)

a) Hayvanlar ne güzel sev-**il-ir** yalnız kalınca.

b) Öğretmen isteyince konu nasıl anlat-**ıl-ır**.

(51a, b ve c) cümlelerinde '*bakılır, sevilir ve anlatılır*' eylemleri çok net olmasa da birer gereklilik bildirir ve bu gerekliliği 'nasıl ve ne' ifadesi destekler. Aynı zamanda bu örneklerde dikkati çeken bir nokta da '*sevilir ve anlatılır*' eylemlerin taban şekillerinin geçişli eylemlerden oluşmasıdır.

2.3.5.3. Mümkünlük Bildiren Alt Tür

Mümkünlük bildiren alt türde cümle, eylemlerin gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığıyla ilgili anlamsal bir özellik taşır. Bu alt türde de genel olarak gelecek ve geniş zaman biçim birimleri kullanılır.

I. Gelecek zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(52)

a) Yolda dur-**ul**-ma-(y)**acak**.

b) Salonda otur-**ul**-ma-(y)**acak**.

'*Oturulmayacak*' eylemi, anlatanın bu eylemin salonda yapılmasının mümkün olmayacağı görüşünü bildirir.

II. Geniş zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(53)

a) Bu yoldan oraya gid-**il-me**z.

b) Burada sigara iç-**il-me**z.

‘*Gidilmez ve içilmez*’ eylemleri de o yoldan gitmenin ve orada sigara içmenin mümkün olmadığı görüşünü anlatır.

2.3.5.4. Uygunluk Bildiren Alt Tür

Tamamen kişisiz edilgen yapıların uygunluk bildiren alt türünde olayı anlatan kişinin bir eylemin yapılmasıyla ilgili hareketin yapılıp yapılmamasının toplumsal ya da hukukî kurallara uygun olup olmadığı ortaya konur. Bu ortaya konuş eylemin yapılmasının souyla sorgulanmasıyla mümkündür. Yine bu alt türde de geniş ya da gelecek zaman biçim birimleri ağırlıklı olarak kullanılır.

I. Gelecek zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(54)

a) Bu, sınıfta bu şekilde konuş-**ul-acak** bir konu mu?

b) Bu, babana söyle-**n-ecek** bir söz mü?

(54a) cümlesinde ‘*konusma*’ eylemi sınıfta hangi konunun konuşulmasının uygun olup olmadığı ile ilgili bir yargı bildirir.

II. Geniş zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(55)

a) Mesai saatinde hiç içki iç-**il-ir** mi?

b) Uykulu araba kullan-**ıl-ır** mı?

(55a) cümlesinde mesai saatinde içki içilmesinin uygun olmadığı ifade edilir.

2.3.5.5. Değerlik / Değerlendirme Bildiren Alt Tür

Bu alt türde bir durum değerlendirilmesi yapılır. Durum değerlendirilmesi yapılırken de genellikle öznel değer yargıları işin içerisine girer. Değer / değerlendirme bildiren tamamen kişisiz edilgen yapının alt türünde de genellikle geniş ve gelecek zaman biçim birimleri kullanılır.

I. Gelecek zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(56)

a) Eski müdürümüz pek sev-**il-ecek** bir insan değildi.

b) Arkadaşın, sözlerine güven-**il-ecek** biri değildir.

(56a ve b) cümlelerinde değerlendirme yapan kişi öznel bir yaklaşımla müdür ve arkadaş hakkındaki görüşlerini bir değerlendirme olarak ortaya koymaktadır.

II. Geniş zaman biçim birimiyle yapılan örnekler:

(57)

a) Onunla iş konusunda ortaklık yap-**ıl-maz**.

b) Bu şaka içinde ağla-**n-maz** ki.

(57a ve b) cümlelerinde ise iş konusunda ortaklık yapılmayacağı ve o şaka için ağlanmayacağı değerlendirmesi olayı anlatan kişi tarafından yapılır.

2.3.5.6. Alışılmışlığı Bildiren Alt Tür

Tekrarlanan ve yapılmasına alışılmış hareketler için bu alt tür kullanılır. Türkçede alışılmışlık genel olarak geniş zaman biçim birimiyle verilir.

(58)

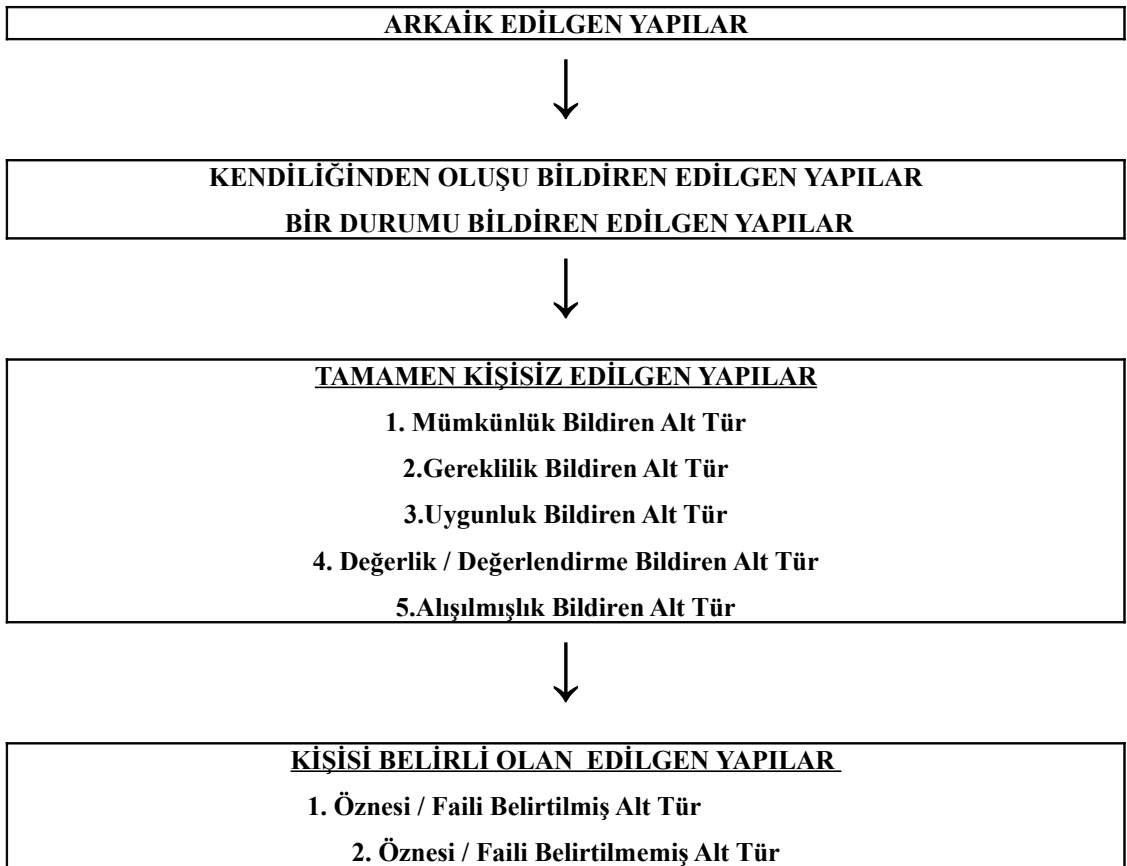
a) Her bayramda büyükler ziyaret ed-**il-ir**.

b) Haftasonları geç kalk-**ıl-ır**.

Geniş zaman biçim birimiyle genişletilmiş '*edilir, kalkılır*' gibi eylemler sürekli tekrarlanan, alışkanlık haline gelmiş yargılar için kullanılır. Bununla birlikte şimdiki zaman biçim birimi ile düzenli alışkanlıkları da ifade etmek mümkündür.

c) Sinop'tan Ankara'ya yedi saatte gid-**il-iyor**.

6. Tablo Türk Dili Tarihinde Edilgen Yapılı Türlerin Görünümü

(6) no’lu tablo cümle Türkçede edilgenlik türlerinin kronolojik gelişimini gösteriyor. Bununla birlikte ‘tamamen kişisiz ve kişisi belirli olan’ edilgenlikle alt türlerin gösterildiği tablo hücrelerinde ise kronolojik bir gelişim ifade edilmemiştir. Sadece ‘tamamen kişisiz ve kişisi belirli olan’ edilgen yapıların alt türleri ifade edilmiştir.

BÖLÜM 3 TÜRK DİLİ TARİHİNDE EDİLGEN ÇATILI KURULUŞLAR

3.1. Giriş

Tezin 1.0. ve 2.0. numaralı ana başlıklarında anlatılan konular genellikle Türk dili üzerine daha önce yapılmış çalışmalara dayanılarak oluşturulmuştu. Tezin ana kısmını oluşturan 3.0. no’lu bölüm ise genel olarak bizim değerlendirme ve tespitlerimizi içermektedir. Bu bölümde öncelikle edilgen yapıların Türk dilindeki kronolojik gelişimi ve Türkçedeki edilgenleşme süreci verilecektir. Daha sonra Türkçede kullanılan edilgenlik eylemcil biçim birimleri ve tarihi gelişimi tanıtılacak ve bu biçim birimlerin kullanıldığı Türk diline ait çeşitli cümle örnekleri verilecektir. Edilgenlik biçim birimlerinin tanıtılmasından sonra ise Türk dilinde yer alan farklı edilgenlik stratejileri, örnekler gösterilerek tanıtılacaktır. Bu bölümde en son olarak ise Çağdaş Türk lehçelerindeki edilgen yapıları kuruluşlarla ilgili genel açıklamalar yapılacaktır.

3.2. Türkçede Edilgen Yapılı Türlerin Kronolojik Gelişimi ve Türk Dilinde Edilgenleşme Süreci

Batı dilleriyle uğraşan dilciler edilgenleştirme sürecine genellikle aktiflik-pasiflik; geçişlilik-geçişsizlik gibi kavramlarla yaklaşmışlardır. Hatta bir çok Batılı dilci ayrı diller için farklı edilgenleşme süreçleri düşünmüşler ve edilgenleşme sürecine diller için ayrı başlıklar ayırarak konuyu incelemeye çalışmışlardır. Bunun en açık örneği Siewierska’nın ‘The Passive 1986 (A Comparative Linguistic Analysis) adlı eserinde

görülür. Siewierska, bu eserinde farklı dil grupları için ayrı edilgen yapıları başlıklar açarak bu dillerdeki edilgenleşme süreçlerini açıklamaya çalışmıştır.

Dil bilimi ile uğraşan araştırmacılar edilgenleşme sürecinin genellikle iki ana unsurdan oluştuğunu ileri sürmektedirler. Bu iki ana unsur ‘ilerleme (promotion) ve gerileme (demotion)’ olarak kabul edilmektedir. Siewierska ‘İlerleme’nin dillerde edilgenleşme sürecinin asıl temelini oluşturduğunu ve etken çatıda nesne olan üyenin özne konumuna yükseltilmesi olarak açıklamaktadır” (Siewierska, 1986) Bu yaklaşım genel olarak doğru olmakla beraber edilgenleşme süreci içerisinde özne konumuna yükseltebilecek nesnesi bulunmayan geçişsiz eylemli cümleler için söz konusu olamaz.

‘Gerileme’, etken çatıdaki öznenin, edilgen çatıda konumunun düşürülerek cümleden silinmesi olarak açıklanabilir. Türk dili tarihine ait metinlere bakıldığında ‘gerileme’ yaklaşımının daha doğru olacağı görülür. Türk dili tarihi içinde 2.2.4.1.1 ve 2.2.4.1.2 no’lu bölümlerde belirtildiği gibi durumu ve oluşu bildiren yapılardan özne silme işlemine doğru bir gidiş vardır. İncelenen tarihsel metin cümlelerinde öznenin / failin cümleden ya tamamen dışlanması ya da cümledeki nesnenin bir odak noktası işleviyle özne / fail konumuna yükseltilmesi söz konusudur. Böylelikle Türkçe edilgenleştirme sürecinde ilk olarak eylemi gerçekleştiren özneyi cümleden dışlayarak ya da dolaylı olarak belirterek ‘olay ve durumları’ ön plâna çıkartma yoluna gitmiştir. Edilgen yapıların bu işlevsel kullanımına runik harfli metinlerden itibaren örnek metinlerde rastlanmaktadır. Bu örnekler 3.3. no’lu bölümde ayrıntısıyla yorumlanıp incelenecektir. “Orhun-Yenisey anıtlarında, özneyi / faili doğrudan etkileyen eyleyici (agent) ya da etkilenmişliğin kaynağı cümlede doğrudan belirtilmezdi” (Baasanjav, 2006: 167). Türkiye Türkçesine doğru gidildikçe ise öznenin / failin cümlede dolaylı olarak (tarafından sözcüğü ya da sözcükler üzerine {+CA}biçim birimleri getirilerek) belirtilmeye başlandığı görülür. Türk dilinde edilgenleşme sürecinde son aşama olarak öznenin / kişinin belirli olduğu ve kişinin hiç belirli olmadığı edilgen yapılara doğru bir edilgenleşme süreci gerçekleşmiştir. Özellikle kişisiz edilgen yapıların Türkçede çok kullanılmaya başlanmasıyla birlikte öznenin cümleden dışlanması / silinmesi (geriletme süreci) ön plâna çıkartılarak

nesne ve olaylar odak noktası konumuna yükseltilmiştir. Türk dili tarihindeki edilgenleşme sürecini aşağıdaki gibi basamaklandırabilir:

I. basamak: Öncelikle olayın ve durumun edilgen cümlelerde belirtilmesi, özneye / faile ihtiyaç duyulmaması, sadece bir durum tespiti yapılması.

II. basamak: İlerletme yöntemiyle öznenin / failin konumunun etkilenen nesne tarafından doldurulması

III. basamak: Öznenin / failin ‘tarafından ya da+ -ce/-ca’ biçimleriyle cümleye sokulması; öznenin / failin cümlede dolaylı da olsa hissettirilmesi (15. yüzyıldan başlayarak)

IV. basamak: Geriletme işlemiyle birlikte öznenin / failin cümleden tamamen silinmesi (faisizleştirme/öznesizleştirme).

Yukarıda basamaklarla gösterilen Türk dilinde edilgenleşme sürecine edilgenlik türleri açısından aşağıda daha ayrıntılı açıklamalar getirilecektir.

“Edilgen çatılı kuruluşların bugünkü durumuna gelerek klasik şeklini alabilmesi için öncelikle ‘kendiliğinden oluşu bildiren edilgen çatılı kuruluşlardaki’ öznenin / failin ‘bir şeyden etkilenen olarak algılanması’ gerekmektedir.” (Baasanjav, 2006: 229). Türk dilinin tarihi seyri içerisinde cümlede, öznenin belirtilip belirtilmemesi tercihi ile ilgili olarak çeşitli anlamsal ve şekilsel olanaklar gelişmiştir. Bu gelişmedeki en önemli etkenlerden biri şüphesiz Türk dilinin geniş coğrafyalardaki tarihsel gelişimi süresince geniş ve sağlam bir edebî yazılı gelenek oluşturmuş olmasıdır. Türk dili edilgen yapıları geliştirme sürecinde edilgen yapıları kuruluşları bazen öznesiz / şahıssız bazen de kişiyi belirterek kullanmıştır. Ancak Türk dili bu edilgenleşme sürecini nasıl gerçekleştirirse gerçekleştirsin olayın ya da durumların ön plâna çıkartılmak istendiği durumlarda ve koşullarda edilgen yapıları kuruluşları tercih etmiştir.

Türk dilinde edilgen yapının türsel gelişimi için tez içerisinde incelenen örnek metinlere dayanılarak bir basamaklandırma yapmak gerekirse aşağıdaki gibi bir sıralama yapılabilir:

I. basamak: Arkaik Gerçek Edilgen Yapı (Varsayılan)

II. basamak: Durumu Bildiren Edilgen Yapı

III. basamak: Kendiliğinden Oluşu Bildiren Edilgen Yapı

IV. basamak: Kişisiz ve Tam Kişisiz Edilgen Yapı

V. basamak: Kişisi Belirli Olan /Yeni (Gerçek) Edilgen Yapı

Yukarıdaki sıralama net bir kronolojik sıralama olmamakla birlikte edilgen yapıların Türk dili tarihi içerisindeki gelişimi ile ilgili tahmini bir yaklaşım sunmaktadır. İnceyebildiğimiz geniş anlamdaki ilk yazılı belgelerimiz olan Orhun-Yenisey anıtlarında *‘kendiliğinden oluşu ifade eden, herhangi bir durumu bildiren ve kişisiz edilgen yapıların birlikte kullanıldığı’* görülür. Bununla beraber Türk dilinde ilk edilgenleşme türünü *‘genel olarak bir arkaik edilgen türden’* başlatmak yanlış olmayacaktır. Bunun arkasından geniş anlamda ilk yazılı belgelerimiz olan Orhun-Yenisey anıtlarında ilk olarak *‘durumu bildiren edilgen yapı’* ve *‘kendiliğinden oluşu bildiren edilgen yapı’* karşımıza çıkar. Batı sahasına geçildiğinde ise *‘kişisiz ve tam kişisiz edilgen yapı’*larla ilgili örnekler karşımıza sıklıkla çıkmaya başlar. En son olarak ise (daha geç dönemde) *‘kişisi belirli olan / yeni (gerçek) edilgen yapı’*ların Türkçede kullanılmasına başlanmıştır.

İlk olarak arkaik edilgen yapılar üzerinde durmak gerekir. Bu tür yapılara 2.3.4.1.3. no’lu bölümde ayrıntısıyla değinilmişti. İncelenen tarihsel metinlerde tespit edilebilen bir yapıdır. Öznenin / failin cümlede bir nevi etkilenilmişliğini bildiren edilgen yapı kurulumlarıdır. Eski Türkçede ‘+KA’ biçim birimleriyle yapılmaktaydı. Baasanjav “Bu tür yapıların Türkçenin çok eski dönemlerine ait eserlerde rastlanabileceğini belirterek öznenin dıştan ya da içten gelen bir eyleme maruz kalıp bu eyleme karşı koyamayıp bir durum içerisine girdiğini” belirtmektedir (Baasanjav, 2006: 237). Baasanjav, ‘arkaik edilgen yapı’ bu örneklerin Türk dilinin çok eski

dönemlerine ait olduğunu söylemekle beraber bu tür edilgen yapılı örneklerle Eski Türkçeye ait olan metinlerde rastlanmadığını belirtiyor. İncelediğimiz Türk runik harfli metinlerde ‘*arkaik yapılı edilgen*’ cümlelere örnek olarak aşağıdaki cümle gösterilebilir

(59)

Turnya kuş tüşnekinge konmış. Tuymatın tuzak-ka il-in-miş. Uça umatın olurur tir / Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış, uçamadan oturuyor, der (Tekin, 2004, IB-61).

İncelenebilen Türk runik harfli metinlerde bu tür *arkaik* örneklerle çok az rastlanması bu tür yapıların Eski Türkçede olmadığı anlamına gelmez; çünkü Türk runik harfli metinlerde elimizde az metin örnekleri bulunmasından dolayı diğer edilgen yapılı türlere de çok az rastlanılır. Ayrıca Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lûgati’t-Türk adlı Karahanlı sahasına ait eserlerde ‘arkaik edilgen yapılı kuruluşlar’ az da olsa görülür. Bu örnekler, bu tür ‘arkaik edilgen yapılar’ın Türk dilinin tarihi seyri içerisinde bulunduğunu gösteriyor.

(60)

a) *Er yagı-ka tutsukdı /* Adam düşmana tutuldu (DLT II: 227).

b) *Kişi yagı-ka basıktı /* Kişi düşman tarafından basıldı (DLT III: 26).

c) *Ölüm-ke basıkma kelir algalı /* Ölüme basılma, zaten almaya gelecektir (KB: 1545).

(60a ve b) cümlelerinde ‘*yagı-ka* ve *ölüm-ke*’ sözcükleri üzerindeki ‘+KA’ isim durum biçim birimi ile yapılan ‘arkaik edilgen yapılara’ açık birer örnek teşkil etmektedir. İnsanın yakalanıp tutsak olması, *baskına uğraması ve ölümün gelmesi* istenilen ve plânlı yapılan eylemler değildir. İnsan bu tür eylemlere maruz kalır ve bunları engelleyemez. Ölümün gelmesi ya da insanın tutsak düşmesi insanın iradesi dışında gerçekleşen eylemlerdir. Bu tür eylemlerde öznenin bir eyleme / duruma /

oluşa maruz kalması söz konusudur. Türkçe, ‘*arkaik edilgen yapıları*’ spontane / kendiliğinden gelişen eylemlere ‘+KA’ isim durum biçim birimi getirerek gerçekleştirmiştir.

Arkaik edilgen yapıdaki özneler / failler; cansız (altın, pırlanta, elmas vb.), doğa olayları (rüzgâr, deprem, sel kıtlık vb.) ve duygular gibi öznenin engelleyemediği eylem ve durumlara maruz kalmaktadır.

Eski Türkçede, durumu bildiren edilgen yapılarla kendiliğinden oluşu bildiren edilgen yapılara daha çok rastlanılır (Runik harfli, Budist ve Maniheist metinler). Runik harfli, Budist ve Maniheist metinlerdeki örnek edilgen yapı cümlelerde öznenin ikinci plânda kalarak sorgulanmayan bir cümle unsuru olduğu anlaşılmaktadır; çünkü bu metinlerde kişinin (genellikle Türk milletinin) başına gelen olay ve durumlar ön plâna çıkartılmak istenmiştir. Aynı zamanda bu uyarılarda herkes için geçerli durumlar söz konusudur. Nitekim özellikle Orhun-Yenisey anıtlarında öznenin cümleye dahil edilmesi bu nedenden düşünülmemiştir. Budist ve Maniheist metinlerde ise insanın, Budhayı ve öğretilerini dinlememesi ve uygulamaması durumunda başına gelecekler edilgen bir şekilde ifade edilmiştir. ‘Durumu ve oluşu bildiren edilgen yapılar’ da ‘arkaik edilgen yapılar’ın kullanım özelliğine anlamsal olarak benzer. ‘Durumu ve oluşu bildiren edilgen yapılar’da da ‘arkaik’ yapılarda olduğu gibi öznenin bir işten etkilenmişliği söz konusudur. Aşağıdaki örnek cümlede de açıkça görüldüğü gibi ‘*alınma ve boğazlanma*’ eylemleri ‘arkaik edilgen yapılarda’ olduğu gibi öznenin bir eyleme maruz kaldığı ve istemediği eylemlerdir. Bu benzerlik ilişkisi yönüne dayanarak Türk dilinde en eski edilgen yapı kurulumlarının ‘arkaik edilgen yapılarla bir durumun bildirilmesi ve kendiliğinden oluşun gerçekleşmesini ifade eden edilgen yapılar’ olduğu söylenebilir.

(61)

a) *Ben beş yigirmi yaşda al-ın-mışım* / Ben on beş yaşında alınmışım (Tonyukuk/26).

(Durum-Oluş bildiren edilgenlik)

b) *Yerçi yer yañılıp bogazla-n-dı* / Kılavuz yeri şaşırdığı için boğazlandı (Tonyukuk/6).

(Durum-Oluş bildiren edilgenlik)

(61a) cümlesinde ‘*alınma*’ eyleminin kim tarafından gerçekleştirildiği değil, ortaya çıkan durumun kendiliğinden olmuşluğu ya da ne olduğu üzerinde durulmaktadır. (61b) cümlesinde ise ‘kılavuzun’ yeri şaşırmaması sonucu başına gelen durum ön plâna çıkartılmakta özneye ihtiyaç duyulmamakta, özne silinme (geriletme) işlemine tâbi tutularak cümleden dışlanmaktadır.

Türk dilinde daha geç dönemlerde meydana gelmiş ve Modern dönem Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan edilgen yapı ise ‘*kişinin hiç belli olmadığı*’ edilgen yapılarıdır. Bu tür edilgen yapıların üç önemli özelliği vardır:

I. Öznenin / failin cümlede belirtilmesi mümkün değildir.

II. Bir genelleme söz konusudur.

III. Genel olarak geçişsiz eylemlerden kurulurlar.

Tam kişisiz edilgen yapılara ilk olarak Dîvânü Lûgati’t-Türk’te rastlanır.

(62)

a) *Işdın kork-ul-dı* / İşten korkulur (DLT II: 236).

b) *Ewge bar-ıl-dı* / Eve varıldı (DLT II:130).

c) *Ewden çık-ıl-dı* / Evden çıkıldı (DLT II: 133).

Yukarıdaki (62 a, b, c) no’lu cümle örneklerinde de geçişsiz eylemler edilgenlik eylemcil biçim birimleriyle genişletilerek ‘*kişinin hiç belli olmadığı*’ edilgen yapılar oluşturulmuştur. Üç cümlede de özne / fail cümlede hiç hissedilmez.

Türk dilinde edilgen yapıları kuruluşların gelişmesi sürecinde öznenin / failin ilk örneklerde sorgulanmadığı, hiç merak edilmediği sadece durumun, oluşun ve maruz

kalınan eylemin ön plâna çıkartıldığı görülür. Daha sonraki örneklerde ise özne / fail cümleden dışlansa da sorgulanmaya başlanmış, merak edilmiş hatta dolaylı ya da dolaysız olarak cümlede hissettirilmiştir.

Nitekim, Baasanjav'ın (Baasanjav 2006) 'yeni edilgen yapı', bizim ise tez çalışması içerisinde 'kişinin belirli olduğu edilgen yapı' olarak adlandırdığımız edilgen cümle örneklerinde özne / fail herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmaksızın cümlede sorgulanarak merak edilip hatta cümlede mantikî özne kullanılarak açıkça verilir. Baasanjav; Nigmatov ve Tenişev'in açıklamalarına dayanarak (Nigmatov 1973; Tenişev, 1988) “*yeni / kişinin belirli olduğu edilgen yapıların XIV. yüzyılda, İran dillerinin etkisi altında Türkçede meydana geldiğini ve tarafından sözcüğünü alarak cümlede belirtmeye çalışıldığını*” söyler (2006: 240-241). Bu iddia tez çalışması sırasında tespit edebildiğimiz örneklerle de desteklenmektedir. Gerçekten de ‘kişisi belirli olan / yeni edilgen yapılara’ Türkiye Türkçesi için düşünülecek olunursa Batı sahasındaki örneklerde görülür. Bu yaklaşım doğru olmasına rağmen şunu da unutmamak gerekir: Tez çalışması sırasında özellikle Maniheist ve Budist metinlerdeki örnek edilgen yapıların bir çoğunu Günümüz Türkçesine aktarırken kişisi belirli olan edilgen yapılarda olduğu gibi ‘*Burkanlar tarafından ya da Burkanlarca*’ ifadesinin kullanılmasının kaçınılmaz olduğu görülmüştür. Budist ve Maniheist metinlerin genellikle çeviri eserler olması bu ifadelerin kullanılmasında apaçık etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu çeviri zorunluluğu ‘kişisi belirli olan’ edilgen yapıları kuruluşların Budist ve Maniheist metinlerde yerleşmiş olduğu ve sistematik olarak kullanıldığı anlamına gelmez.

7. Tablo Türk Dili Tarihinde Edilgen Yapılı Türlerin Genel Görünümü

Edilgen Yapı Türleri	Eski Dönem / Eski Türkçe (Türk Runik, Maniheist, Budist)	Orta Dönem / Orta Türkçe	Günümüz Türkiye Türkçesi
Arkaik Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)

	<i>Metin örneklerinde çok az var</i>		
Kendiliğinden Oluşu Bildiren Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Durumu Bildiren Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Kişisiz Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Tam Kişisiz Edilgen Yapı	Kullanımı var (+) (Çok az örneği var)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Kişinin Belirli Olduğu Yeni (Gerçek) Edilgen Yapı	Kullanımı Yok (-)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)

3.3. Türkçe’de Edilgenlik Biçim Birimlerinin Gelişim Süreci

Bir eylemin edilgen çatılı bir yapıya sahip olup olmadığı, sadece öznesinin türüne ya da özne alıp almadığına bakılarak anlaşılamaz; çünkü edilgen çatı özelliğini eyleme asıl kazandıran eylem üzerindeki çatı eylemcil biçim birimleridir. Türkçede edilgen çatı özelliğini eyleme kazandıran iki eylemcil biçim birim vardır. Bu bölümde bu biçim birimler kısaca tanıtılacaktır. Türkçede kullanılan edilgenlik eylemcil çatı biçim birimleri {-I)l/- (U)l- ve -(I)n/- (U)n-} dur.

{-(I)l/- (U)l-} biçim birimi: Türkçenin tarihi seyri boyunca çok işlek olarak kullanılan eylemden eylem yapma eylemcil biçim birimlerinden bir tanesidir. Asıl işlevi, edilgenlik ifade eden eylemler yapmaktır. “Türkçedeki asıl edilgenlik eki ‘-l-’dir; fakat ‘-l-’ eki ünlüyle veya (l) ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilememekte, böyle fiillerin edilgenlik şekilleri ‘-(I)n-’ ile yapılmaktadır.” (Ergin 1992: 204).

a) başla-n-**ıl**- / de-n-**ıl**- / ye-n-**ıl**-

Türkçede genellikle {-(I)l-/-(U)l-}nin edilgenlik biçim birimi olarak kullanıldığı, kullanılmadığı yerlerde ise {-(I)n-/-(U)n-} nin kullanıldığı görülür.

{-(I)l-/-(U)l-} biçim biriminin bir başka özelliği de, öteki çatı biçim birimleriyle birlikte kullanılırken, diğer çatı biçim birimlerinden sonra gelmesi gerektiğidir (Yücel 1999: 176).

b) gül-**dür-ül**- / bak-tır-ıl- / koş-**tur-ul**-

{-(I)n-/-(U)n-} biçim birimi, Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek bir eylemden eylem yapma eylemcil biçimbiridir. İşlevsel olarak kendi kendine yapma ya da olma ifade eden eylemler yapar. Bu biçim birimin asıl işlevi, öznenin yaptığı hareketin etkisinin yine özneye döndüğünü göstermektir. Bu biçim birimi alan eylemler dönüşlülük ifade ettikleri için dönüşlü eylemlerin büyük bir bölümü olma ifade eder ve geçişsizdir.

Kaşgarlı Mahmut, ‘Dîvânü Lûgat-İt-Türk’ adlı eserinde (l)nin “meçhûl fiillere geldiğini” söyleyerek (l)yi bir “*meçhûl belgesi*” olarak nitelendirip *ok atıldı* örneğini vermektedir (DLT I: 21). Kaşgarlı eserinde (l) nin sadece meçhûllükle ilgili işlevi üzerinde dururken ‘n’ bölümüyle ilgili açıklamalarında ise (n)nin bir çok işlevine değinmekte ve (n)nin işlevlerinden birinin de “meçhûllük” belgesi” olarak kullanıldığını belirterek *bitik bitindi / kitap yazıldı* örneğini vermektedir (DLT II: 158).

Araştırmacıların açıklamalarından ve Türk dili tarihi seyri içerisindeki metin örneklerinden anlaşılacağı gibi Türk dili tarihi boyunca bütün Türk dünyasında kullanılan edilgenlik eylemcil biçim birimi asıl olarak ‘-l-’ olmuş, bu biçim biriminin kullanılmadığı durumlarda ise ‘-n-’ eylemcil biçim birimine başvurulduğu görülmüştür. Aynı zamanda Türk dili tarihi boyunca ‘-l ve -n-’ eylemcil biçim

biriminlerinin bünyelerine aldıkları ünlüler de Eski Anadolu Türkçesi hariç değişmemiştir.

8. Tablo (ünlü) + edilgen Biçim birimlerinin Tarihsel ve Modern Türk Dilindeki Gelişimi (durumu)

Biçim birim	Orhun ve Yenisey yazıtları	Budist ve Maniheist metinler	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Batı (Eski Anadolu) Türkçesi	Modern Türkiye Türkçesi
-l-	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/İ (genellikle)	ı/i/u/ü
-n-	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/İ	ı/i/u/ü

3.3.1. Türk Dili Tarihinde Edilgenlik Biçim birimleriyle Sıklıkla Kullanılan Farklı Biçim birimler

3.3.1.1. Edilgen Yapılı Kuruluşların Kiplerle İlişkisi

Edilgen yapıları kuruluşların dil bilimsel olarak anlamla ve söz dizimle işlevsel bir ilişkisi olduğuna tezin kuramsal kısmının anlatıldığı 2.0. no'lu bölümde örneklerle değinilmişti. Bu bölümde edilgen yapıları kuruluşların kiplerle ilişkisi üzerinde durulacaktır. Araştırma sırasında belirlenen metinlerde edilgen yapının geçtiği cümleler incelenirken edilgenlik biçim birimleri {- (I)l- / - (U)l- ve - (I)n- / - (U)n-} ile birlikte Türkçedeki bazı biçim birimlerin, Türkçede yer alan diğer biçim birimlerden çok daha fazla ve sıklıkla kullanılması dikkat çekmiştir. Bu biçim birimlerin özellikle kiplerle ilgili biçim birimler olduğu görülmüştür. Bu kip biçim birimleri özellikle belirsizlik ifade eden aşağıda verilen kip biçim birimlerdir:

1) *İşitilen geçmiş zaman kip biçim birimleri:* “İşitilen geçmiş zaman kipi, oluşun ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini, ancak, konuşanın bunu

görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini ya da gördüğünü bildiren bir şekil ve zaman kalıbıdır” (Korkmaz 2003: 600). İşitilen geçmiş zaman kipi eylemin oluşumuna, sonradan duyulmasına, sonradan kabullenilmesine ve varsayımlara dayalı durumlar, oluşlar ve kılışlar için sık olarak kullanılır. Bu sayılan özelliklerinden dolayı işitilen geçmiş zaman kipinde büyük ölçüde bir belirsizlik anlamı vardır. Edilgen çatılarda da öznenin kullanımı bakımından bir belirsizlik arzulandığından edilgen çatılı kuruluşlu cümlelerde genellikle işitilen geçmiş zaman kipinin sıklıkla kullanılması dikkati çeker. Bu kullanımla ilgili tarihî metinlerden seçilen bir çok örnek aşağıda sıralanmıştır:

(63)

a) *üze kök : t(e)ñri (a)sra : y(a)g(ı)z : y(e)r : kıl(ı)ntukda : (e)kin (a)ra : kişi oğlu : kıl-(ı)n-m(ı)ş* / Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış (BKD/2).

b) *Togan kuş tengriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırngakı suç-ul-un-mış yana tıtinmiş. Togan kuşung tırngakı ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi üngüşüpen yügürü barmış. Antag tir.* / (Bir şahin (İşte) bir tavşan diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor (IB/44).

c) *Tütünü sıva-n-mış hamîre siner* / Kokusu sıvanmış hamura siner (TM 1999/138b).

d) *...Keyhüsre'in tâcına bu iki beyt yaz-ıl-mış-ıdı* / ...Keyhüsrev'in tacına bu iki beyit yazılmıştı. (GTbKM 1993/20b).

c) *Bu bir zişt hatdur ki altun-ıla tahrîr ol-un-mış-dur* / bu bir çirkin yazıdır ki altınla yazılmıştır (GTbKM 1993/40a).

d) *Teberü eydür: “ Kankı tıfl oğlancuk kim, boynına fil dışından bir kıt’a as-**ıl-mış** ola”* / Teberü anlatır: Hangi küçük oğlancık ki, boynuna fil dışından bir kıta asılmış ola (TM 1999/S194-11-12).

e) *Yusuf ulug has hacip tip atı çavı ajunda yay-**ıl-mış** turur.* / Yusuf Ulu Has Hacip olarak, onun adı ve şöhreti dünyaya yayılmıştır (KB 1991/A28).

f) *irig katır yavlak içkek-ler öz-e,
ısırdılmak-tın kutsırad-**ıl-mış**.
irinç emgek-ke basıd-**ıl-mış**-larıg.
ikileyü yana kutadturdaçı.
ıduk erdini ülüglüg kutlug.
idi ige-ke yükünürmen.*

iri, kaba ve fena şeytanlar tarafından
ısırmaktan dolayı bedbaht olan,
sefâlet ve eziyet altında ezilenleri
bir defa daha saâdete kavuşturan
mübârek cevherin kismet ve saâdeti
idi ige’nin önünde hürmetle eğilirim (ETŞ 1991, 10.şiiir 9/70)

g) *Ana ol dem ver-**ıl-mış**-di nübüvvet / ki toprag u su içindeydi Âdem / Ona o an verilmişdi ki peygamberlik ki toprak ve su içindeydi Âdem* (MN 1995/107b).

II. Görülen geçmiş zaman kip biçim birimleri: Görülen geçmiş zaman kipinde de işitilen geçmiş zamanda olduğu gibi, işitilen geçmiş zaman kipi kadar olmasa da, bir belirsizlik ifadesi vardır; çünkü görülen geçmiş zaman kipi de eylemin, içinde bulunulan zaman diliminden daha önce tamamlandığını gösteren bir anlam içerir. İki zaman kipi arasında eylemin kesin görülmesi ya da görülmemesi bakımından elbette bir fark vardır; ancak sonuçta görülen geçmiş zaman kipinde de kılış ya da oluş geçmiş bir zaman diliminde gerçekleşmiştir ve geçmiş zaman diliminin kendisi de bir yönüyle belirsizlik içerir. Bu yönüyle de edilgen yapıların kullanımıyla bir paralellik arz etmektedir; çünkü edilgen yapılarda da öznenin belirsizleştirilmesi esastır.

Örneğin görülen geçmiş zaman bir oluşun ya da kılışın dinleyen ya da dinleyenler tarafından bilinmediği bir durumun anlatımında kullanılır. Böyle bir anlatımda zaten bir belirsizlik vardır.

(64)

a) *Tılığ kelürti. Sabı antag: Yarış yazıda on tümen sü tir-**il-ti** dir.* / Haberciği getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. (2T/B1)

b) *K(e)yre b(a)şında üç birküde kan süsi [b(i)rle?] k(a)t-(**ı**)**l-dı-m**.* / Keyre başında Üç Birküde han ordusu ile katıldım (ETŞ 1991, Şine-Uşu/7).

c) *Ton öze ton ked-**il-dı** sanga* / elbise üzerine elbise giydirildi sana. (ETŞ 1991, Fal-102; 21/36)).

d) *Kapular aç-**ıl-dı** yol oldu ıyan / çıkdı yusuf yidi kapudan revân* / Kapılar açıldı yol göründü, çıktı Yusuf yedi kapıdan kolaylıkla (KY 1994/650).

e) ... *tâ ki fitne bas-**ıl-dı*** / ...ta ki fitne basıldı (TbKM 1993/11a).

f) *Tigâşî eydür: Bunca fevayid ve havas kim zümürürdün bâbında yaz-**ıl-dı*** / Tığaşı anlatır: Bunca fayda ve istek ki zümrüt bölümünde yazıldı (TM 1999/49a-5).

g) *Ton, ki ayt-**ıl-dı**, setr-i avrattur, / farzdur, bilmegi zarûrattur* / Elbise, söylenildi ki mahremiyet içindir / farzdır, bilinmesi zorunluluktur (MDR 2004/374).

h) *Anun için Türki lugatde yaz-**ıl-dı** ki bu dil ehline fayide eyleye* / Onun için Türk dilinde yazıldı ki bu dili bilenlere yararlı ola (MU 2002/9-4).

ı) *Bitik bit-**ıl-dı*** / kitap yazıldı (DLT II: 119).

c) *Geniş zaman kip biçim birimleri:* Bir bakıma bütün zamanları kapsayan geniş zaman kipi geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman kesitindeki eylemleri içine

alır. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman kipleri arasında anlamsal olarak gidip gelen bir esnekliğe sahiptir. Bu özelliğinden dolayı zamansal olarak bir belirsizlik içerir. Bu yönüyle de edilgen yapılarla daha sık kullanılabilme özelliğine sahiptir; çünkü daha önce de belirtildiği gibi edilgen yapılarda da bir belirsizleştirme vardır. Geniş zaman kipinin edilgen yapılarla sıklıkla kullanımında asıl önemli olan; *geniş zaman kipinin bütün zamanları içine alan bir süreklilik işlevine sahip olmasıdır*. Bu işlevi dolayısıyla da ‘*genel yargılar, genel değerlendirmeler, kanunlar, kurallar ve genel alışkanlıkların* anlatımında’ kullanılır. Edilgen yapıli kuruluşların da genel değerlendirmelerin yapıldığı yazınsal metinlerde daha çok kullanıldığı gözönünde bulundurulacak olunursa geniş zaman kipinin edilgen yapıli kuruluşlarda sık sık tercih edilmesi daha iyi anlaşılacaktır.

(65)

a) Toplântılarda genellikle sık-**ıl-ır**-ım. (genel alışkanlık)

b) Nâmık Kemâl’in şiirlerinde hürriyet temasına yer ver-**il-ir**. (değerlendirme)

(66)

a) *ava-lukida-işvara nırvana kidu.*
ardın ganda-hastı başlap bodısataṭ-ıg.
*arıg tirin kuvrag öz-e ağırlad-**ıl-ur**.*

Avalokiteśvara Nirvānaketu

Ardın Gandhahastī başta olmak üzere, bütün bodhisattva’ların

Temiz topluluğu, cemâati ile ona hürmet edilir (ETŞ 1991, 9.şiir 70).

b) *manggu-sın yangılsar madı agt-**ıl-ur**.*
maharaç-takı yanga.

yürümesini yanılırsa, mati yere yatırılır,

mahāraja’nın fili gibi (ETŞ 1991, 11.şiir 75).

c) *Ard etegi yûsufun çün yırt-**ıl-ur** / ol züleyhânun elinden kurtulur* / Ard eteği Yusuf'un onun için yırtılır, O, Züleyha'nın elinden kurtulur (KY 1994/651).

d) *Saçıng bile yüz yapmagıl u lutfıga körgüz / Kün âri bulıttın aç-**ıl-ur** yahşı gör-**ün-ür*** / Saçın ile yüz örtme ve lutfiye göster / gündüz evet buluttan açılır güzel görünür (LD 1997/731).

e) *Tapukda kâğıd eger kavı yibermese ni aceb / gamıng sözün bitisem otka nameler yak-**ıl-ur*** / Makamda kâğıt eger söz göndermese ne aceb / gamın sözünü yazsam ateşe nameler yakılır (LD 1997/549).

f) *...üzerine birkaç vakt geçmeg-ile ez-**ıl-ür**, ince-**ıl-ür**, nûrı ve letafeti gider ve hem tiz ez-**ıl-ür** ve tiz yon-**ıl-ur*** / ...üzerinden biraz zaman geçmekle ezilir, incelir, nuru ve güzelliği gider ve hem de çabucak ezilir ve çabucak koparılır (TM 1999/82a-1).

g) *Yüzni bu vakt akabe sarı kılur / Taş bu hey'et bile turup at-**ıl-ur*** / Yüzünü bu vakit Akabe'ye doğru çevir, Taş bu heyet ile durularak atılır (MDR 2004/2099).

ı) *Kim ol öltür-**ül-ür** andan songra as-**ıl-ur** saklamak üçüm aybdan* / Kişi ayıbından kurtulması için asılarak öldürülür (İMS 1992/423a-7).

Edilgenlik biçim birimleriyle sıklıkla kullanılan yularındaki üç biçim birimle ilgili diğer örneklerle, tezin ana bölümünde, tarihi dönemlerin incelendiği 3.3. no'lu başlık altında bol miktarda yer verilmiştir. Örnek cümleler üzerinde geçmiş ve geniş zaman kip biçim birimleri koyu karakterle işaretlenmiştir.

3.4. Türk Dilinin Tarihî Örnek Metinlerine Dayanılarak Edilgen Çatılı Kuruluşların İncelenmesi

Bu bölümde incelenecek cümle ve metin örnekleri sahalara ve dönemlere göre şu şekilde seçilip sıralanmıştır:

1. Türk runik harfli metinler
2. Uygur sahası metinleri
3. Karahanlı sahası metinleri
4. Harezmi Türkçesi Metinleri
5. 14. yy Kıpçak sahası
6. 14. yy Anadolu sahası
7. 15. yy Anadolu sahası
8. 15. yy. Çağatayca (Alî-Şîr Nevâî ağırlıklı)
9. 16. yy Çağatayca
10. 16. yy Anadolu sahası
11. 17.yy Anadolu sahası
12. 18. yy Anadolu sahası

3.4.1. {-I}I/-{U}I-} Eylemcil Biçim birimi İle Kurulan Edilgen Yapılar

{-I}I/-{U}I-} eylemcil biçim birimi, Türk dilinin asıl edilgenlik biçim birimidir ve Türk diline ait metinlerde her hangi bir başka biçim birime ihtiyaç duyulmaksızın edilgen eylemlerin oluşumunu ve dolayısıyla edilgen çatının kurulumunu sağlar. Bu bölümde Türk diline ait tarihî metinler incelenirken {-I}I/-{U}I-} eylemcil biçim birimi ve bu biçim birimle birlikte sıklıkla kullanılan diğer biçim birimler **koyu** karakterlerle gösterilmiştir.

3.4.1.1. Türk Runik Harfli Metinler (VII.-X.yy)

Türkçenin bilinen en eski yazılı metinleri Türk runik harfli metinlerdir; ancak bu metinlerin çok kapsamlı (hacimli) olmamasından dolayı araştırma için incelenen Türk runik harfli metinlerde edilgen yapıyla kurulmuş cümle örneklerine çok fazla rastlanamamıştır. Türk runik harfli metinlerde rastlanılan edilgen yapıları cümlelerin {-U}I/-{I}I-} edilgenlik eylemcil biçim birimlerinin eylemlere getirilmesiyle oluşturulduğu görülür. Çok nadir örneklerde ise {-U}n/-{I}n-} edilgenlik eylemcil

biçim birimlerinin edilgen yapıların oluşturulmasında kullanıldığı görülür. Runik harfli metinlerde karşımıza çıkan edilgen yapıları kuruluşlar genellikle ‘*kendiliğinden oluşu ya da herhangi bir durumu bildiren edilgen yapılarla kişisiz edilgen kuruluşlardır*’. Bu tür yapılara tezin 2.2.4, 2.2.4.1.1 ve 2.2.4.1.2 bölümlerinde ayrıntılı olarak değinildiği için bu bölümde örneklerin sıralanması ve incelenmesi esas alınacaktır. Runik harfli metinlerle ilgili edilgenlikle ilgili bir başka özellik ise araştırmacıların runik harfli metinleri günümüz Türkçesine aktarırken serbest bir yol izleyerek bir çok cümleyi edilgen yapıda Türkiye Türkçesine aktarmalarıdır. Modern dönem Türkiye Türkçesine aktarmadaki bu tür serbest yaklaşımların çok doğru olmadığı örnekler üzerinde tartışılacaktır.

(67)

Tılıg kelürti. Sabı antag: Yarış yazıda on tümen sü tir-il-ti dir./ Haberciye getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı, der. (2T/B1).

Yukarıdaki cümle ‘kişisi belirli olmayan edilgen yapıları kuruluşlara’ bir örnek teşkil etmektedir. Bunu daha açık görebilmek için cümleyi dil bilimsel olarak incelemek yeterli olacaktır. (67) no’lu cümlede ‘sabı antag’ ifadesinden sonraki bölüm iç içe birleşik bir cümledir. Asıl cümleyi öğelerine şu şekilde ayırabiliriz:

dir: yüklem, 1. sıradan önemli öğe

o: gizli özne, 2. sıradan önemli öğe

yariş yazıda on tümen sü tirilti: belirtisiz nesne, 3. sıradan önemli öğe

(67) no’lu cümlede yer alan yüzey yapıda belirtisiz nesne görünümdeki içteki cümleyi ise şu şekilde öğelerine ayırmak mümkündür:

tirilti: yüklem, 1. sıradan önemli öğe

on tümen sü: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öğe

yariş yazıda: yer tamlayıcısı, 3. sıradan önemli öğe

İç cümlelerin yüklemine oluşturan ‘*tirilti*’ çekimli eylemini ise şu şekilde yapısal olarak inceleyebiliriz:

tir-: eylem kökü

-il-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

ti: görülen geçmiş zaman kip çekim biçim birimi

(67) no’lu cümlede iç cümlede yer alan “*Yarış yazıda on tümen sü tirilti.*” cümlesinin yüklemine oluşturan ‘*tirilti*’ eylemi üzerinde ‘-(I)l-’ eylemden eylem yapma edilgenlik eylemcil biçim birimi bulunması “*Yarış yazıda on tümen sü tirilti.*” iç cümlesinin bir edilgen cümle olduğunu açıkça gösterir. Aynı zamanda cümlede dil bilgisel bir özne bulunması edilgenliği desteklemektedir. Aslında bu iç cümle dönüşlü çatı gibi de durmaktadır; ancak bu cümle anlamsal olarak iki şekilde de incelenebilir. ‘*tiril-* / *toplan-*’ eylemi insanların kendi kendilerine yapıp etkilenebilecekleri bir eylem olduğu gibi başkaları tarafından bir emir ya da görev doğrultusunda gerçekleştirilebilen dışsal başlatıcı bir eylem de olabilir. Bu cümlede çıkış noktası ‘yarış yazıda’ yer tamlayıcısı olabilir; çünkü bu yer tamlayıcısı belirli bir yere işaret etmektedir ve bu belirli yer büyük olasılıkla birileri ya da biri tarafından belirlenmiş olup, bu yere insanlar toplanmak için yönlendirilmiş olmalıdır. Bu iç cümleyi Türkiye Türkçesine aktarırken ‘*tir-*’ eylemi yerine günümüzde ‘*topla-*’ eyleminin kullanılıyor olması eylem üzerinde ‘-n-’ eylemcil biçim biriminin getirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu eylemcil biçim birim Türkiye Türkçesinde hem edilgen hem de dönüşlü çatıların oluşturulmasında kullanıldığından ‘-n-’ eylemcil biçim biriminin hangi işlevde kullanıldığını anlayabilmek için cümlelerin ya da paragrafın genel anlamına / bağlamına bakmak gerekir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki Türk runik harfli metinlerin en geniş örneklerini teşkil eden Orhun Abidelerinde {-(I)l-/-(U)l-} eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi dönüşlü çatı oluşturmak için hemen hemen hiç kullanılmamaktadır. Tam tersi, {-(I)n-/-(U)n-} eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi dönüşlülük işlevinin yanı sıra edilgenlik işleviyle de kullanılmaktadır. Bu nedenlerden dolayı (67) no’lu cümle

içerisinde yer alan iç içe birleşik cümleyi edilgen çatılı bir eylem cümlesi olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

(68)

Adıging karnı yar-ıl-mış, tonguzung azığı sınmış tir / Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der. (IrqB 2004/6).

Yukarıdaki (68) no’lu cümle de ‘kişinin belirsiz olduğu edilgen’ cümlelere bir örnek teşkil eder. Cümle şu şekilde incelenebilir:

tir: yüklem

O: gizli özne

adıging karnı yarılmış, tonguzung azığı sınmış: belirtisiz nesne

Yukarıdaki cümle iç içe bir birleşik cümledir. İçte belirtisiz nesneyi oluşturan iki cümle ise öğeleri ortak olmayan bağımsız bir sıralı cümledir. Asıl anlatıcı ‘o’, “*adıging karnı yarılmış, tonguzung azığı sınmış*” sıralı cümleleriyle iki ayrı olayı nakletmekte ve bildirmektedir.

yarılmış: yüklem (edilgen-geçişsiz)

adıging karnı: dil bilgisel özne (belirtili isim tamlaması grubu)

‘yar-’ eylemi etken-geçişli bir eylem olup bir kılış eylemidir. ‘yar-’ eyleminde özne, eylemin gerçekleşmesinde doğrudan etkilidir ve eylem sonucunda bir iş-hareket gerçekleşerek bir enerji açığa çıkar. Aynı zamanda ‘yar-’ eylemi gerçekleştirilirken mutlaka eylemden etkilenen bir nesne olacaktır. Aslında bu cümle:

1. basamak:

“Avcı, ayının karnını yardı.” şeklinde bir cümledir.

yardı: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öğe

avcı: özne, 2. sırada önemli öğe

ayının karnını: belirtili nesne, 3. sırada önemli öğe

Bu cümlede özne eylemin gerçekleşmesinde doğrudan etkilidir ve eylemi kimin gerçekleştirdiği cümleden açıkça anlaşılıyor. Yukarıdaki cümlede, nesne yükleme yakın öge gibi dursa da burada özne, önem sırasına göre nesneden önce gelmektedir.

2. basamak:

birileri ayının karnını yardı

yardı: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öge

birileri: özne, 2. sırada önemli öge

ayının karnını: belirtili nesne, 3. sırada önemli öge

Yukarıdaki örnekte, özne yine ikinci sırada önemli öge olmasına rağmen ilk cümleye göre önem sırası biraz azalmıştır; çünkü artık bu cümlede ayının karnını kimin yardığı dil bilimsel açıdan pek önemli değildir. ‘birileri’ yarmıştır ve bu ‘birileri’ artık çok önemli değildir. Önem sırası ve vurgu yavaş yavaş nesnenin üzerine kaymaya başlamıştır. Artık önemli olan ayının karnını kimin yardığı değil, ayının karnının yarılmış olmasıdır.

3. basamak:

Ayının karnını yardılar.

yardılar: yüklem, etken-geçişli çatılı, 1. sırada önemli öge

ayının karnını: belirtili nesne, 2. sırada önemli öge

onlar: gizli özne, 3. sırada önemli öge

Bu cümlede ise, özne hem anlamsal açıdan hem de gramatikal açıdan önemini yitirmiştir. Yalnızca cümlenin sonundaki ‘+lAr’ biçim biriminden dolayı belli belirsiz bir çoğul özneye gönderme yapılmaktadır. Bu şekilde ayının karnının kimler tarafından yarıldığının pek de önemli olmadığı anlaşılabilir. Ayının karnını kimlerin yardığının konuşmacı tarafından pek dikkate alınmadığı, önemsenmediği bu şekilde rahatlıkla düşünülebilir.

4. basamak:

adıgıng karnı yarılmış

yarılmış yüklem, **edilgen-geçişsiz çatılı**, 1. sırada önemli öge
adıgıng karnı: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

Bu son cümlede ise, çatıyla oynayarak dilsel yapı tamamen değiştirilmiştir. **Artık “adıgıng karnı”, nesne konumundan daha önemli bir öge olan özne konumuna yükseltilmiştir.** Elbette ki “adıgıng karnı” dil bilgisel açıdan öznedir; ama gerçekte eylemin başkaları tarafından yapıldığı yüklem üzerindeki edilgenlik çatı biçim biriminden anlaşılabilir. Buna göre, dil bilimsel açıdan şu yorum yapılabilir: Eylemi gerçekleştirmedikleri halde, sırf kendilerine önem verildiği için bazı ögelerin dilbilgisel açıdan özne konumuna yükseltilebilmesi mümkündür. Aynı zamanda cümleye bir belirsizlik anlamı kazandırılmıştır. Eylem üzerinde cümlelin öznesine belirsizlik anlamı kazandıran iki biçim birim vardır. Bunlar; ‘-ıl-’ edilgenlik eylemden eylem yapma ve ‘-mış’ işitilen geçmiş zaman kip biçim birimleridir. Öncelikle edilgenlik biçim birimiyle özne belirsizleştirilmiş ve bir öge silme işlemine uğratılmış, daha sonra ise işitilen geçmiş zaman kipi kullanılarak özne daha da belirsiz bir duruma getirilmiştir. **‘-mış’ işitilen geçmiş zaman kip biçim birimi eyleme bir belirsizlik anlamı kazandırdığı için özneye belirsizlik kazandırmayı amaçlayan edilgen çatının en çok tercih ettiği biçim birimlerden bir tanesidir.** ‘miş-’ eylemlere, dolayısıyla cümlelere zaman yönünden bir belirsizlik anlamı kazandırmakta; edilgenlik biçim birimleri ise eylemlere, dolayısıyla cümlelere özne yönünden bir belirsizlik anlamı kazandırmaktadır.

Görüldüğü gibi etken çatıdan edilgen çatıya geçiş bir çatı değiştirme işlemidir ve nesne konumundaki bir ögenin çatı değiştirme yoluyla çok önemli bir öge olan özne konumuna yükseltilebilmesinin bir kanıtıdır. Bu işleme ‘öğelerde değer kayması adı’ verilir.

Bir cümlede, önem verilen, vurgulanan öge vardır ve bu da o cümlelin odak noktasını oluşturur. Odak noktası, bizim belli bir içeriğe nereden baktığımızı, bu içeriği nasıl yorumladığımızı gösterir. Yani amaç, bir ögeye verdiğimiz değeri ortaya koymaktır. İşte, çatı değişimleri, bu amaçtaki farklılaşmalara yönelik dilsel

işlemlerdir. Üstelik olağandan farklı bir bakış açısının olduğunu da üstüne basa basa gösterirler.

(68) no'lu cümlede yer alan “ *tonguzung azığı sınmış*” cümlesi de edilgen bir cümledir; ancak görüldüğü gibi ‘*sin-*’ eylemi üzerinde her hangi bir edilgenlik biçim birimi yoktur; çünkü *sin-* eylemi kullanıldığı dönem itibariyle ‘*kırıl-*’ anlamını kendi bünyesinde barındırır. Bu nedenden dolayı eylem üzerinde tekrar edilgenlik biçim birimi kullanılmasına gerek duyulmamıştır. *sin-* eylemi üzerindeki işitilen geçmiş zaman ‘*mış-*’ kip biçim birimi yine cümleye bir belirsizlik anlamı kazandırmıştır.

3.4.1.2. Uygur Sahası Metinleri (VII-XI.yy)

Tez içerisinde ağırlıklı olarak Maniheizt ve Budist sahaya ait metinler taranmıştır. Bu yaklaşımın nedeni bu iki sahaya ait daha çok metin bulunmasıdır. Bu iki sahaya ait metinler genel olarak manzum şekildeki dinî çevirilerdir ve edilgen yapıyla ilgili örneklerle çok miktarda rastlanmamaktadır. Runik harfli metinler genel olarak Eski Türkçenin ses ve şekil özelliklerini taşımaktaydı. Eski Uygur Türkçesi metinleri de ses ve şekil olarak Köktürkçe’nin ses ve şekil özelliklerinden pek farklı değildir. İki Türkçe sahası arasındaki asıl önemli fark Uygurca sahası metinlerinin söz varlığının çok daha geniş olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı Türk runik harfli metinlerde yer alan edilgen yapılarla Uygur sahası metinlerinde yer alan edilgen yapılar arasında çok önemli farklar yoktur. Runik harfli metinlerde rastlanılan edilgen yapı cümlelerin eylemlere getirilen ‘-(I)l-’ edilgenlik eylemcil biçim birimlerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilmesiyle oluşturulduğu görülmekteydi. Çok nadir örneklerde ise ‘-(I)n’ edilgenlik eylemcil biçim biriminin edilgen yapıların oluşturulmasında kullanıldığı görülmektedir. Uygur sahası metinlerinde de gerek nesir gerekse manzum olsun edilgen yapıların oluşturulmasında aynı biçim birimlerin kullanıldığı görülmektedir; ancak Uygur sahası metinlerinde dikkati çeken önemli nokta ‘-(I)n’ edilgenlik eylemcil biçim biriminin edilgen yapılarda kullanımına Runik harfli metinlerden çok daha az rastlanıyor olmasıdır.

Uygur sahası metinlerinde de runik harfli metinlerde olduğu gibi genel olarak ‘kendiliğinden oluşu ve herhangi bir durumu ifade eden edilgen yapılarla kişisiz edilgen yapılı örneklere rastlanmaktadır. Bununla birlikte (69a ve b) no’lu örnek cümleler ‘arkaik edilgen yapılı’ kuruluşlara benzemektedir.

(69)

- a) *usun sansar-lıg oot-lug ev içinde.
utru tetrü bar kel kıladaçı.
ugusuz sergüsüz unçsuz ködrünçsüz.
ulınçığ **emgek-ke** sokaşmış-larig.
usadı turkaru oyü ödikleyü.
unıtmadaçı umug-ı ınag-ı.
ulug tıyunmış sımartı şiri atlıg.
ugan-lar kan-ınga yükünürmen.*

uzun samsāra’nın ateş evi içinde
ileri-geri git-gel yapan,
dayanılmaz, tahammül edilmez, çekilmez
dolaşık yolların eziyetlerine mâruz kalanları
her vakit ve her yerde düşünüp seven,
onların unutmayan melce ve ümidi,
büyük nüfûz edici Smrti-Śri adlı
ilâhlar hükümdarı önünde hürmetle eğilirim (ETŞ, 10. şiir, 27/220)

(69a) cümlelerinde ‘**emgek-ke**’ sözcüğü, üzerindeki ‘+KA’ isim durum biçim birimi ile yapılan ‘arkaik edilgen yapılara’ açık birer örnek teşkil eder. İnsanın eziyetlere maruz kalması söz konusudur. Cümlelerin bağlamından anlaşıldığına göre bu maruz kalma, ‘arkaik edilgen yapılı kuruluşlarda olduğu gibi’ kişinin isteği dışında gerçekleşmektedir. Böylece kişi (özne) istem dışı olarak eziyet çekmek eyleminden etkilenmektedir. Bu tür eylemlerde öznenin bir eyleme / duruma / oluşa maruz kalması söz konusudur. Türkçe, ‘arkaik edilgen yapıları’ spontane / kendiliğinden gelişen eylemlere ‘+KA’ isim durum biçim birimi getirerek gerçekleştirmiştir.

- b) *una aning tıtag-inta tetrü evr-il-ip.*
odun nısvanı-ka arsıkıp utlı-sız boltumuz.

işte bu sebepten dolayı ters çevrilip,
 günah iptilâlarına aldatılıp, nasîpsiz olduk (ETŞ, 13. şiir, 34/135)
 (Durum tespitiine dayalı edilgenlik)

- (70) *yayıdu ayıg-lıg-ka yarag-sız eşid-il-ser.*
yasar erki sen kanga

kötü olana meyl-ederek fenalığın duyulursa,
 ey babam, sen muhakkak hatâ etmiş olursun (ETŞ, 11. şiir 7/50)

(70) no'lu cümle şartlı birleşik bir cümledir. Cümleinin şartlı kısmında yer alan 'eşid-' eylemi yapısı bakımından şu şekilde incelenebilir:

eşid-: eylem kökü

-il-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-ser: şart biçim birimi

(70) no'lu cümlede *eşidilser* eylemi üzerinde '-il-' eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi vardır. Bu biçim birim eyleme, dolayısıyla cümleye bir belirsizlik, meçhûllük anlamı kazandırmaktadır; çünkü *işitmek* eyleminin kim ya da kimler tarafından yapıldığını, bu edilgenlik biçim birimi belirsiz hale getirmektedir. Bu şekilde 'kötülüğün, fenalığın' kimler tarafından yapıldığının ya da işitildiğinin önemi cümleden dışlanmış yerine 'kötülüğün işitilmesi' eylemi ön plâna çıkartılmıştır. (70) no'lu cümle dinî bir metin olduğu için 'kötülüğün işitilmesi' ifadesi ile insanların kötülük yapmaması gerektiği anlatılıyor. Bu nedenden dolayı kötülük eylemi ön plâna çıkartılmış, eylemi gerçekleştirenler cümleden öge silme yöntemi ile dışlanmıştır. Bu cümlede dikkati çeken bir nokta da 'arkaik edilgen

yapılarda’ görülen ‘+KA’ durum isim biçim birimiyle (‘*ayığ-lığ-ka*’ sözcüğü) kötü olana istemeden meyl etme anlamı kazandırılmış ve bu anlamsal yapı edilgen yapıyla birleştirilip aynı bağlamda kullanılmıştır.

(71)

- a) *kayu buyan ol muntın kasgan-ıl-dı er-ser*
kamag tınlığ oğuş-ı üçün evirmek kılur- men.

Bundan dolayı ne gibi bir iyilik kazan-ıl-dı ise,
 bütün canlılar âilesi için de bunu dilerim (ETŞ, 13G. şiir 44/175)
 (Durum tespiti dayalı edilgenlik)

- b) *manggu-sın yang-ıl-sar madı agtılur.*
maharaç-takı yanga.

yürümesini yan-ıl-sa, mati yere yatırılır,
 mahārāja’nın fili gibi (ETŞ, 11. şiir 10/75)
 (Durum tespiti dayalı edilgenlik)

- c) *kop-ı arıg münegüsüz yig öküş tip.*
kopdın singar burkan-lar-ka ögid-il-miş.
kolulayu ülgüleyü bulgu-lug-suz.
kurug bilge bilig sanga yükünürmen.

Her şeyi temiz, kusûr etmez, üstün ve çok diye
 bütün dünya burkanları tarafından övülmüş,
 arzulayıp istemekle bulunmayan,
 saf hikmet, senin önünde hürmetle eğilirim (ETŞ, 15. şiir 1/1)

Yukarıdaki (71c) no’lu şiir parçasında “*kopdın singar burkan-lar-ka ögid-il-miş* / bütün dünya burkanları tarafından övülmüş.” cümlesinde ‘*ögidilmiş*’ eylemi edilgen

bir anlam içermektedir. Eyleme edilgenlik anlamını ‘-il-’ eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi kazandırmaktadır. Cümleyi günümüz Türkçesine aktarırken ‘burkanları tarafından’ biçiminde mantıkî bir özne kullanmak bu açıdan doğrudur; çünkü bu mantıkî özne biçimindeki sözcük grubu ‘*ögidilmiş*’ ifadesiyle birlikte ‘kurug bilig / temiz bilgi’ ifadesine bağlanmakta ve bu ifadeyi nitelemektedir. Bu şiir parçasında ‘*ögidilmiş*’ eylemi edilgenlik anlamı içerdiği için her ne kadar cümleye bir belirsizlik ifadesi kazandırsa da ‘burkanlarka’ mantıkî öznesi övülme işinin kimin tarafından yapıldığını ön plâna çıkarmaktadır. Önemli olan temiz bilginin burkanlar tarafından övülmesi olduğu için ‘*ögidilmiş*’ eylemi edilgenlik biçim birimiyle çekimlenmiştir.

(71c) no’lu cümle, Türk dilindeki edilgenlik türlerinin gelişim sürecini göstermesi açısından da önemli bir göstergedir. (70c) no’lu cümlede “*kopdın singlar burkan-lar-ka ögid-il-miş*” cümlesinde ‘**burkan-lar-ka**’ sözcüğü cümlede açıkça eylemi gerçekleştiren bir öznenin / failin olduğunu hissettirmektedir. Eski Türkçede çok az örneği görülen bu ‘kişisi belli olan edilgen yapıların’ sadece Budist ve Maniheizt metinlerde karşımıza çıktığı (3.1.) no’lu bölümde belirtilmişti. Bunun nedeni de Uygur sahasına ait bu tür dinî metinlerinin başka dillerden çeviri olmasıdır. Büyük olasılıkla dinî çevirileri gerçekleştiren rahipler, kişisi belli olan bu tür edilgen yapıları cümleleri az da olsa kullanmışlardır. Nitekim incelenen Budist ve Maniheizt metinlerde bu tür edilgen yapıları kuruluşların sadece ‘**burkan-lar-ka**’ ifadesinin geçtiği bazı cümlelerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

(72)

a) *Toga ölü ulag sapıg üz-ül-mâz* / doğum ölüm sırası düzeni kesilmez (Türkische Turfan-Texte/6-15)

(72a) no’lu cümlede de runik harfli metinlerde görüldüğü gibi sadece bir durum tespiti yapılmaktadır. *kes-* geçişli eylemi ‘-ül-’ edilgenlik biçim birimi ile genişletilerek pasif (edilgen) bir yapıya dönüştürülmüştür. Bu cümlede özne / fail hiçbir şekilde sorgulanmamakta ve merak edilmemektedir. (72a) no’lu cümle durum tespitinin yapıldığı edilgen yapıları bir cümledir.

b) *Azu karı başları ärsär, iyinür bas-in-ur* / veya ihtiyar başları ise zulüm görür, ezilir (Türkische Turfan-Texte/6-10).

iyinür: yüklem

basınur: yüklem

karı başları: dil bilgisel özne

azu: cümle dışı unsur

ärsär: cümle dışı unsur

bas-: etken-geçişli eylem

-in-: edilgenlik eylemcil biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

basınur: edilgen-geçişsiz eylem

(72b) no'lu cümle öznesi ortak olan bağımlı bir sıralı cümledir. Cümlenin ikinci yüklemi olan *basınur* edilgen yapılı bir eylemdir. Dolayısıyla '*karı başları ärsär bas-in-ur*' cümlesi edilgen çatılı bir eylem cümlesidir. (72b) no'lu cümle 'kişisiz edilgen yapılı' cümlelere örnek teşkil etmektedir. Cümlede eylemden etkilenen varlık 'karı başları' özne konumuna yükseltilmiştir. Metnin ön ve sonrasından da başları kimin ezeceği bağlamdan çıkartılamamaktadır.

c) *Nom ogrınta kötr-ül-ür* / kanun sayesinde götürülür (Türkische Turfan-Texte/6-36).

kötür: eylem kökü

-ül-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-ür: geniş zaman kip biçim birimi

(72c) cümlesinde *kötrül-* eylemi edilgen-geçişsiz bir eylemdir. Bu cümlede götürülen varlık belli olmadığı gibi götürme işini kimin yaptığı da belli değildir. Bu iki varlık

cümlelerin bağlamından da anlaşılamamaktadır. Bu cümle tamamen öznesiz / kişisiz bir edilgen cümle türü olarak ele alınabilir.

3.4.1.3. Karahanlı Sahası Metinleri (XI-XII.yy)

Karahanlı sahası metinlerinden özellikle Dîvânü Lügâtî't-Türk'te edilgenlik-meçhûllükle ilgili bol miktarda malzeme bulunmaktadır. Edilgen yapıların oluşturulmasında kullanılan '-l-' edilgenlik eylemcil biçim biriminin kendisinden önce gelen dört çeşit vokali de (ı/i/u/ü) düzenli olarak bünyesine almaya başladığı görülür. İncelenen metinlerde eylemler üzerine {- (I)l- / -(U)l-} eylemcil biçim birimlerinin getirilerek edilgen yapıların oluşturulduğu görülür.

Karahanlı sahasına ait metinler incelendiğinde edilgen yapıların oluşturulmasında {- (I)l- / -(U)l-} biçim birimlerin hemen hemen tam olarak sistematikleştiği görülmektedir. Sadece *kıl-* eyleminde edilgenlik sağlamada {- (I)l- / -(U)l-} biçim birimi yerine eylemin anlamsal ve şekil özelliğinden dolayı {- (I)n- / -(U)n-} biçim biriminin ara sıra kullanıldığı görülmektedir. 18. yüz yıldan sonra *kıl-* eyleminin kullanım alanının gittikçe daralması sonucu bu kullanım da ortadan kalkmış, sadece {- (I)l- / -(U)l-} biçim biriminin şekilsel olarak kullanılmadığı durumlarda {- (I)n- / -(U)n-}'li biçim birimli yapıların kullanıldığı görülmüştür. Karahanlı sahası öncesi metinlerinde edilgenlik biçim birimlerini taşımayan eylemlerin de Modern dönem Türkiye Türkçesine aktarılırken sözcüklerin anlamsal ve şekilsel değişiminden dolayı edilgen ifadelerle aktarıldığı görülür. Karahanlı sahası metinlerinde ise edilgenlik eylemcil biçim birimlerinin sistematik bir şekilde kullanıldığı ve edilgen çatılı kuruluşların bu eylemcil edilgenlik biçim birimleri yardımıyla yapıldığı görülür. Karahanlı sahası metinlerinde '*kendiliğinden oluşu gösteren, bir durumun tespiti*ne dayalı edilgen yapılarla kişinin belirli olmadığı edilgen yapıları' türlerine sıkça rastlanmaktadır. Bunun yanında az da olsa '*arkaik yapıları edilgenlik*' örnekleri de görülür.

Karahanlı sahası metinlerinde dikkati çeken diğer önemli bir nokta da geniş zamanın olumsuz çekimlerinde kullanılan 'mAs' biçim birimlerinin cümlelere edilgenlik

anlamı kazandırmada kullanıldığının görülmesidir. {-mas/-mes} biçim birimleriyle yapılan edilgen yapı cümle örneklerine ‘Dîvânü Lügât-İt-Türk’ adlı eserde çok miktarda rastlanılmaktadır. Araştırma sırasında örnek metinler incelenirken dikkati çeken bu edilgenlik stratejisine Besim Atalay, ‘Dîvânü Lügât-İt-Türk’te “*imlemes* fiiline malûm olduğu halde, metinlerde (örneklerde) *işaret edilmez* anlamı verilerek meçhûllük anlamı verildiği görülmektedir.” şeklinde bir açıklama getirerek Türkçede malûm fiil sıygalarının meçhûl yerine dahi kullanıldığını” belirtmektedir (DLT I: 83

(73)

Tilindin tök-ül-di telim er kanı / bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü (AH/142).

Yukarıdaki (73) no’lu cümle Türk dilinde yer alan edilgen yapı türler içerisinde ‘kişinin belirli olmadığı’ edilgen yapı türüne bir örnek teşkil etmektedir.

töküldü: yüklem, edilgen çatılı, 1. sıradan önemli öge

telim er kanı: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

tilindin: zarf tümlecisi, 3. sıradan önemli öge

Yüklemi oluşturan eylemi ise yapısı bakımından şu şekilde inceleyebilir:

tök-: eylem kökü

-ül-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip çekim biçim birimi

Yukarıdaki (73) no’lu cümlede ‘telim er kanı’ özne konumuna yükseltilmiş bir cümle ögesidir. Eylemin almış olduğu ‘-ül-’ edilgenlik biçim birimi, aslında bu dil bilgisel öznenin eylemi gerçekleştiren varlık olmadığını açıkça göstermektedir. ‘Telim er kanı’ dil bilgisel açıdan öznedir; ancak gerçek özne değildir. ‘Telim er kanı’, eylemi gerçekleştirmede halde sırf kendisine önem verildiği için dil bilgisel açıdan özne konumuna yükseltilmiştir. Gerçi *tökül-* eylemi kendi kendine gerçekleşebilen dışsal başlatıcılı bir eylem de olabilir. İnsanın her hangi bir yeri kesici ya da sivri bir

nesneye çarptığında kanı kendiliğinden dökülebilir; ancak bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla *tökül-* eylemi bu cümlede ‘*bir başka insan özne*’ tarafından gerçekleştirilen ‘dışsal başlatıcı’ bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenden dolayı bu cümlede kanın kendi kendine akması beklenemez. Burada ‘telim er kanı’ bir nedenden dolayı dökülmektedir. ‘Telim er kanı’ nesnesi çatı değiştirme işlemiyle dilsel açıdan ön plâna çıkartılmış ve *bir odak noktası* konumuna getirilmiştir. Bu cümlede, insanlara, sözlerine dikkat etmedikleri takdirde başlarına ne gelebileceği konusunda önemli bir uyarıda bulunulmak istendiği için *kanın dökülmesi (insanların dilleri yüzünden ölebileceği)* çatı değiştirme işlemiyle ‘*bir odak noktası*’ durumuna getirilerek özne konumuna yükseltilmiştir.

(74)

a) *Bitik biti-l-di* / kitap yazıldı (DLT 1998 II:119).

Yukarıdaki cümle de ‘kişinin belli olmadığı edilgen yapı’ cümlelere bir örnek teşkil etmektedir.

bitildi: yüklem, 1. sıradan önemli öge

bitik: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

biti-: eylem kökü

-il-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(74) no’lu cümlede yer alan *biti-* eylemi aslında geçişli bir kılış eylemidir ve bu eylemden etkilenen bir nesne olacaktır; ancak ‘-il-’ edilgenlik biçim birimiyle edilgen bir eyleme dönüştürülmüştür. Aslında eylem yalın durumdayken (*biti-*) cümlelerin gerçek bir öznesi vardır ve cümle üzerinde hem derin yapıda hem de yüzey yapıda görülebilir. Cümleyi, ‘Kaşgarlı Mahmut bitik bitidi.’ şeklinde düşünecek olursak;

b) Kaşgarlı Mahmut, bitik bitidi.

Biti- (Taban)

Kaşgarlı Mahmut / bitik / bitidi (ÖNY) (sözlükçe ve dil bilgisel sözcük dizimi)

Kaşgarlı Mahmut bitik bitidi (derin yapı-anlam bilimsel birleştirme)

Bitik / biti-**l-di** (dönüşüm-çatı değiştirme-yüzey yapıya çıkmadan hemen önce derin yapı)

Bitik biti-**l-di** (yüzey yapı-ses bilimsel dönüşüm)

c)

Kaşgarlı Mahmut, bitik bitidi.

bitidi: yüklem, 1.sıradan önemli öge

Kaşgarlı Mahmut: özne, 2. sıradan önemli öge

bitik: belirtisiz nesne, 3.sıradan önemli öge

(74b) cümlesinde *biti-* eylemin nesnesi konumunda olan ‘bitik’ ögesi, edilgen konumdaki ‘bitik bitildi’ cümlesinde özne konumuna yükselmiş. Bir başka ifadeyle bir nesne olan ‘bitik’, edilgen yapı cümlede özne konumunu doldurmak durumunda kalmıştır. ‘Bitik bitildi’ cümlesinin derin yapıda öznesi, Kaşgarlı Mahmut olarak belirtilmiş; ancak yüzey yapıya çıkmadan önce ‘bitik’ nesnesi çatı değiştirme yoluyla dönüşüme uğratarak özne konumuna yükseltilmiştir. Aslında bu şekilde edilgen yapıya geçiş, bir ögenin önem sırasını bir odak noktası oluşturarak özne konumuna yükseltmek olduğu gibi önemli bir öge olan öznenin cümleden silinme işlemi olarak da düşünülebilir. Özellikle çatı konusunda derin yapıda düşünülen anlam bilimsel söz diziminin yüzey yapıya çıkarken gösterdiği değişimler ve yukarıda gösterilen basamaklar önemlidir; çünkü tez konusunu oluşturan edilgen çatı belirli durumlar için kullanılmaktadır. Bu nedenden dolayı insan zihni, örneğin özneyi cümleden

dışlayarak nesneyi önemli bir öge olarak söz dizimi içerisinde cümleye yerleştirecekse bunu öncelikle anlam bilimsel olarak derin yapıda tasarlayıp daha sonra yüzey yapıya aktarmaktadır. Bazen de insan zihni, yüzey yapıya çıkmış olan bir çatı türünü dil bilimsel olarak edilgen çatıya ya da başka çatı türlerine de çevirebilmektedir. Elbette ki eylemlerin ses bilimsel olarak yüzey yapıya çıkmasında sadece çatıların işlevleri değil sözcüklerin genel olarak zihindeki anlam bilimsel özellikleri de etkilidir.

Edilgen yapılar genellikle belirsizlik içeren görülen ve işitilen geçmiş zaman kip çekim biçim birimleri ile kullanılır. Bu kullanım Karahanlı sahası eserlerinde de görülür.

(75)

a) *Ajun iç-ke tegdi tüz-ül-di törü / törü birle atın kopurdı örü / Dünya asayışe kavuştu nizam kuruldu; o adını kanunla yükseltti* (KB 1991/103).

(75a) no'lu cümle ise Türk dilindeki 'kendiliğinden oluşu ifade eden edilgenlik' türüne iyi bir örnek cümledir. Bu cümlede dünyanın düzene kavuşması olayı ile ilgili bir oluş ön plâna çıkartılarak özne / fail hiç sorgulanmamakta ve merak edilmemektedir. Aynı zamanda 'arkaik edilgen yapılar'da olduğu gibi yer tamlayıcısına '+KA' isim durum biçim birimi getirilerek edilgen eylem arasında bağlamsal bir ilişki kurulmuştur.

b) *Ew süpül-di / Ev süpürüldü* (DLT 1998 I: 231) .

(Kişisiz edilgen yapı)

c) *Aning tonı köpül-di / O elbisesi dikildi* (DLT 1998 II: 120).

(Kişisiz edilgen yapı)

d) *Arpa ökür birle kat-ıl-di / Arpa darı ile karıştırıldı* (DLT 1998 II:121)

(Kişisiz edilgen yapı)

e) *Bilig birdi yalnguk bedüdi bu küñ / ukuş birdi ötrü yaz-ıl-dı tügün* / Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü (KB 1991/150).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum tespiti)

3.4.1.4. Harezmi Türkçesi Metinleri (XII.-XIV.yy)

Aysu Ata, Harezmi Türkçesini “XI-XII. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) temelinde; güney-batı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzey-batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice kaynaşıp yerleşmesiyle oluşan Türkçeye verilen addır.” şeklinde tanımlıyor (1997: XXII). Bu tanımdan Harezmi Türkçesinde Karahanlı Türkçesi özellikleri ağır basmakla beraber Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının dil özelliklerinin de görüldüğü anlaşıyor. Bu dönem için incelenen eserlerde ‘bir durum tespitinin yapıldığı, bir oluşun anlatıldığı ve kişinin belirsiz olduğu edilgen yapı’ cümleler tespit edilmiştir.

(76)

Ayr-ıl-dı nerse berkidi iş, edgü boldı, düz-ül-di / Ayrıldı nesne sağlamlaştı iş, iyi oldu, düzeltildi (ME/158-7).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(77)

Süngükü çıkar-ıl-mış, söglünci yıgdı tıvarnı / Kemiği çıkarılmış, kebabçı yıgdı malını (ME/80-3).

(Kişisiz edilgenlik)

(78)

Kapug tık-ıl-dı, kapug bandı, kapug yar-ıl-dı, kes-il-di / Kapı kilitlendi, kapı bağlandı, kapı yarıldı, kesildi (ME/160-1).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(79)

*Ol kimerse kim kut ber-**il-ür*** / O kimseye mutluluk verilir (ME/191-5).

(Kişisiz edilgenlik)

(80)

*Körer-men bir yerli kökli arasında bir ulug taht ur-**ul-mış*** / Görürüm bir yerle gök arasında ulu bir taht yapılmış (NF/7-8).

(Kişisiz edilgenlik)

(81)

*Deryâ ekki pâra bolmuş, tag tag suw yığ-**ıl-mış*** / Deniz iki parça olmuş, dağ dağ su yığılmış (NF/73-10).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(82)

*Suw Hag fermânı birle aç-**ıl-dı*** / Su Hak fermânı ile açıldı (NF/73-9).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

açıldı: yüklem, 1. sırada önemli öge

suw: dil bilgisel özne: 2. sırada önemli öge

Hak fermanı birle: zarf tümleci

aç-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(82) no'lu cümlede su Tanrı'nın emriyle ikiye ayrılarak yarıldığı için 'suw' öznesi dil bilgisel özne konumuna yükseltilmiştir.(82) no'lu cümle, suyun yarılmasıyla ilgili 'bir durum tespitinin yapıldığı' edilgen bir cümledir.

(83)

*Peygâmbar (as) ewinde üç kün gazgan as-**il-ma-di**, ot ur-**ul-ma-di** /* Peygember (as) evinde üç gün kazan asılmadı, ateş yakılmadı (NF/125-9).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(84)

*Cebâil bir at keltürdi Meymûn atlıg, yıpardın yarat-**ıl-mış** er-**di** /* Cebrâil bir at getirdi Meymûn adlı, misk kokusundan yaratılmıştı (KE/7r-20).

(Kişisiz edilgenlik)

(85)

*Hâzernin başınga saldı Hâzar yık-**ıl-di** /* Hâzer'in başına saldı Hâzar yıkıldı (KE/43r-13).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(86)

*Duâ kıldı kamug koylar tir-**ıl-di** /* Duâ etti tüm koyunlar dirildi (KE/47v-1).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(87)

*Ol yoldın İsmail at ber-**ıl-di** /* O nedenden İsmail adı verildi (KE/48v-12)

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(88)

*Ol hâlde yeti kat kök kapugları aç-**ıl-di** /* O durumda yedi kat gök kapıları açıldı (KE/51v-15).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(89)

*Havâdın ün işit-**ıl-di** /* Havadan ses işitildi (KE/51v-19)

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.4.1.5. Kıpçak Sahası Metinleri (XIV.yy)

Kıpçak sahasına ait eserler genellikle edebiyat, din, askerlik, baytarlık alanlarında yazılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen metinlerde Kıpçak sahasında edilgen yapıların oluşturulmasında daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi eylemlere {- (I)l/- (U)l-} eylemcil biçim birimlerinin getirilerek yapıldığı görülmüştür. Kıpçak sahası metinlerinde de asıl edilgenlik-mef'ûllük eylemcil biçim birimleri {- (I)l/- (U)l-} dir. Asıl işlevi dönüşlülük olan {- (I)n/- (U)n-} eylemcil biçim biriminin de az da olsa edilgenlik işleviyle kullanıldığı görülür. Karamanlıoğlu, {- (I)n/- (U)n-} eylemcil biçim biriminin (l) ünsüzü ile biten eylemlerde (aynı hecenin tekrarlanmaması için) edilgenlik eylemcil biçim birimi yerine kullanıldığını söylemektedir (1994: 51). Ancak bu tür kullanımın çok fazla örneği yoktur. Aşağıdaki örneklerde '-n-' eylemcil biçim biriminin edilgenlik işleviyle kullanıldığı görülür:

- a) bilin- / bilil- (bilin-)
- b) kesin- / kesil- (kesil-)
- c) sın- (kırıl-)
- d) urun- / urul- (vurul-)
- e) yin- / yinil- (yenil-yemek)

(90)

(1) *Türbesi-ning sandukı öz-e elvân nakş kaz-ıl-mış* / (2) *dağı altun bilen hat-lar yaz-ıl-mış ferşi kök mermer* / Türbesinin sandığının üzerine renkli nakışlar kazılmış; mavi mermerden döşemesine altın ile hatlar yazılmış (SGT 1989/150a-6-7).

(90) no'lu cümle bağımsız bir sıralı cümledir. Anlamsal bağlantısı olan; ancak her hangi bir ögesi ortak olmayan iki ayrı cümleden meydana gelmiştir. İki cümlede Türk dilindeki 'kişisi bilinmeyen edilgen yapı' cümlelere örnek teşkil eder. İlk cümleyi inceleyecek olursak

(90/1)

kazılmış: yüklem, 1. sıradan önemli öge
 elvan nakş: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge
 türbesin-ning sandukı öze: yer tamlayıcısı, 3. sıradan önemli öge

kaz-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-mış: işitilen geçmiş zaman kip biçim birimi

(90/1) cümlesinde “elvan nakş” söz dizimsel ve dilbilgisel olarak özne konumunda görünse de mantıksal açıdan düşünüldüğünde *kaz-* eyleminin öznesi değildir. *Kaz-* geçişli bir kılış eylemidir; ancak ‘-ıl-’ eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimiyle genişletilerek edilgenleştirildiği için *kaz-* geçişli eyleminin öznesi silinerek nesnesi ön plâna çıkartılmış ve bu nesne tarafından özne konumu doldurulmuştur. *Kaz-* eylemi yalın durumdayken gerçek öznesiyle birlikte üç üyeli bir eylem; *kazıl-* şeklinde genişletilip edilgenleştirildiğinde ise gerçek öznesi cümleden silindiği için iki üyeli bir eylem konumuna indirgenmiştir. Türk dili tarihine ait cümlelerde de görüldüğü gibi **edilgenleştirme süreci** aslında:

- I. Söz dizimsel olarak öğelerin önem sırasıyla oynama
- II. Anlamsal ve söz dizimsel açıdan bir odak noktası oluşturma
- III. Özneyi silerek dışlama
- IV. Öge-üye sayısı eksiltme
- V. Cümle öğelerinin rollerini değiştirme ve etkileme

işlemidir. Görüldüğü gibi özellikle ‘*edilgen çatı eylemcil biçim birimleri*’ eylemleri edilgenleştirme sürecinde, eklendikleri eylemlerin üye yapısını, söz dizimsel çerçevesini ve anlamsal özelliğini en çok etkileyen çatı biçim birimleridir. **Bu edilgenleştirme sürecinin bütün özellikleri tarihî Türk dili metinlerinde de açıkça görülür.**

(90/2)

yazılmış: yüklem, 1. sıradan önemli öge

hatlar: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

altın ile: zarf tümleci, 3. sıradan önemli öge

ferşi kök mermer: yer tamlayıcısı, 4. sıradan önemli öge

(90/1) no'lu cümlede olduğu gibi (90/2) no'lu cümle de yalın durumdayken geçişli bir kılış eylemidir; ancak *yaz-* eyleminin öznesi çatı değiştirme yoluyla dışlanmış, onun yerine eylemden etkilenen varlık olan 'hatlar' nesnesi özne konumuna yükseltilmiştir. Her iki cümlede de '*kaz-* ve *yaz-*' eylemlerinin kim ya da kimler tarafından yapıldığı önemli değildir. Önemli olan türbenin renkli nakışlar ve altın hatlarla süslenmiş olmasıdır. (90) no'lu cümlede türbenin fiziksel tasviri ön plâna çıkartılmak istendiği için edilgenleştirme işlevi kullanılarak her iki cümlede de özne dışlanarak nesne konumundaki öğeler özne konumuna yükseltilmiştir.

(91)

(1) *Kim ol öltür-ül-ür* (2) *andan songra as-ıl-ur saklamak için aybdan / ki o öldürülür ondan sonra aybından kurtulması için asılır* (İMS 1992/423a-7).

(91) no'lu cümle dil bilgisel öznesi ortak olan bir bağımlı sıralı cümledir. İki ayrı cümleden oluşur. Her iki cümle de Türk dilinde yer alan 'kişisi bilinmeyen edilgen yapılı' kuruluşlara örnek teşkil eder.

91/1)

öltürülür: yüklem 1. sıradan önemli öge

o: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

ki: cümle dışı unsur

(91/1) no'lu cümle Türk dilinde yer alan ettirgen-edilgen dizilişini tarihî karşılaştırmalı açıdan inceleyebilmek için iyi bir örnek cümledir. Türkçede edilgen-ettirgen dizilişi yoktur; çünkü bu iki çatı sürecinin üye (öge) yapısı üzerinde gösterdikleri etki birbirinden farklıdır ve gösterdikleri iki etki birbirini dışlamaktadır.

Öyle ki edilgenleştirme süreci daha önceki bir çok örnekte belirtildiği gibi bir ‘üye (öge) eksiltme süreci’ iken, ettirgenlik süreci ise bir ‘üye (öge) ekleme süreci’dir. Edilgenlik ve ettirgenlik biçim birimleri anlam bilimsel olarak bir karşıtlık süreci olduğu için Türkçede edilgenlik biçim birimlerinden sonra ettirgenlik biçim birimleri gelemmez ve 14 yy. Memlûk Kıpçakçasına ait (91/1) no’lu örnek cümle de bunu açıkça desteklemektedir. Bu nedenden dolayı Türkçede ‘edilgen-ettirgen’ değil, ‘ettirgen-edilgen dizilişi’ vardır ve başka dillerde de bu tür biçimsel kısıtlamalar görülebilir.

<u>Öl-</u>	<u>tür-</u>	<u>ül-</u>	<u>ür:</u>
Eylem	E.E.Y.B	E.E.Y.B	Geniş zaman kip
Kökü	(Ettirgenlik B)	(Edilgenlik B)	çekim B.

Türkçede ettirgenlik eylemcil biçim birimlerinden sonra düzenli olarak edilgenlik eylemcil biçim birimleri gelir. Ettirgenlik ve edilgenlik sürecinin birlikte görülmesiyle ilgili biçimsel sınırlılık edilgenleşme sürecinin genel olarak geçişli eylemler üzerinde gerçekleşebilmesinden kaynaklanan bir sınırlılıktır. Ettirgenlik eylemden eylem yapma biçim birim eklerini alan tüm eylemler geçişlidir. *Öl-* eylemi yalın durumdayken geçişsiz bir eylemdir; ancak *-tür* ettirgenlik eylemden eylem yapma biçim biriminden sonra geçişli hale getirilmiştir. Geçişli hale getirildikten sonra ise eylem edilgenleştirilmiştir. Aynı zamanda ettirgen-edilgen dizilişine sahip cümleler her ne kadar (91/1) no’lu cümlede olmasa da öldürülme işleminin birileri tarafından gerçekleştirileceği göz önünde bulundurulacak olunursa ‘birileri tarafından’ gibi bir mantıkî özneye de ihtiyaç duymaktadır.

(91/2)

as-**ıl-ur**: yüklem, 1. sıradan önemli öge

o: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

andan songra: zarf tümlecisi, 3. sırada önemli öge

saklamak için aybdan: edat tümlecisi, 4. sıradan önemli öge

as-: eylem kökü

- ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi
 -ur: geniş zaman kip biçim birimi

(91/2) cümlesinde de ‘o’ dil bilgisisel özne konumuna yükseltilmiş bir öğedir; ancak (91/1) cümlesinde de belirtildiği gibi bu ‘asılma’ işleminin birileri tarafından yapılması gerekmektedir. Bu nedenden dolayı (91/2) cümlesi de aslında ‘birileri tarafından’ gibi bir mantıkî özneye ihtiyaç duymaktadır. Aynı zamanda her iki cümlelerin dil bilgisisel öznesinin ortak olması ve her iki cümle arasında hem anlamsal hem de söz dizimsel bağ bulunması (91/2) cümlesinin de bir mantıkî özneye ihtiyaç duyduğunu gösterir.

(91/1) ve (91/2) no’lu cümlelerde dikkati çeken başka bir nokta da edilgen yapıli eylemlerin geniş zaman kip çekim biçim birimleriyle çekimlenmiş olmasıdır. Türk dili edilgen yapıli eylemlerde genellikle işitilen ve görülen geçmiş zaman kip çekim biçim birimlerini tercih eder. (91) no’lu cümlede görüldüğü gibi Türk dilinin edilgen yapıli eylemlerde tercih ettiğı bir başka zaman kipi de geniş zamandır; çünkü geniş zaman da işitilen ve görülen geçmiş zaman kiplerinde olduğu gibi aslında bir belirsizlik ifade eder. Geniş zaman bir bakıma bütün zamanları içine aldığı için eylemin gerçekleşme zamanı aslında belirsizleşmektedir. Edilgen yapılar da bir bakıma bir belirsizleştirme işlemi olduğu için geniş zaman kipini özellikle tercih eder. Tezin malzeme külliyatı kapsamında incelenen bir çok metinde geniş zamanın edilgen yapılarla birlikte kullanılmasıyla ilgili onlarca örneğe rastlanmıştır. Bu konu tezin (3.2.1.1.) no’lu bölümünde örnekler verilerek ayrıntısıyla açıklanmıştır.

(92)

a) *Söyleyicek dürr(ü) mercân saç-ıl-ur / lâ’l içinde gevher-i kân aç-ıl-ur* / Konuşunca inci mercan saçılır, Lâ’l içinde kan mücevheri açılır (KY 1994/310).

(Kişisiz edilgen yapı)

b) *...anunıla ya’ni bugday ölç-ül-ür* / ... onunla buğday ölçülür. (KY 1994/1457).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

c) *Ben bilürem ki şehrimde dört yüz zâhid vardır ki adı an-ıl-ur* / Ben bilirim ki şehrimde dört yüz sofu vardır ve adları anılır (GTbKM 1993,28b, 164.s).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

d) *Hat hüsnini arturdı vü hiç kılmadı noksân / kâğıdka çü hatlar yaz-ıl-ur yahşı kör-ün-ür* / Yüzündeki tüyler güzelliğini artırdı ve hiç kılmadı noksan / kâğıda çünkü hatlar yazılır güzel görünür (LD 1997/730).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

e) *Yüzni bu vakt akabe sarı kılur / Taş bu hey'et bile turup at-ıl-ur* / Yüzünü bu vakit Akabe'ye doğru çevir / Taş bu heyet ile durularak atılır (MDR 2004/2099).

(Kişisiz edilgen yapı)

f) *Kim bizn üçün öltür-ül-di* / ki bizim için öldürüldü (CC/28).

(Kişisiz edilgen yapı-Ettirgen-edilgen dizilişi)

g) *Ave bahtli kimning oguli, haçda kaçan kim as-ıl-di* / selam bahtlı kimin oğlu, haçta ne zaman kim asıldı (CC/57)

(Kişisiz edilgen yapı)

3.4.1.6. Anadolu Sahası (XIV.yy)

Bu dönem Türkçesinin Eski Türkçe döneminden genel olarak farkı bazı ses değişimleri, bazı biçim birimlerindeki ses değişimleri ve bazı biçim birimlerin de birbirlerinin yerine kullanılır olmasıdır. Bu dönemde edilgen yapıli kuruluşlarının oluşumunda Türk dilinin asıl edilgenlik biçim birimi olan {-(U)l-/-(I)l-}'nin kullanıldığı görülür. Karşılaşılan edilgenlik türleri ise; 'kişisiz, durum ve oluşun bildirildiği edilgen yapılar'dır.

Ard etegi yûsufun çün yırt-ıl-ur / Yûsuf'un eteğinin arkası onun için yırtılır (KY 1994/651).

Yukarıdaki (93) no'lu cümle de Türk dilindeki 'kişisi bilinmeyen edilgen yapı' kuruluşlara bir örnek teşkil etmektedir.

yırtılır: yüklem, 1. sıradan önemli öge

ard eteği yusufun: dil bilgisisel özne, 2. sıradan önemli öge

çün: edat tümleci, 3. sıradan önemli öge

yırt-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

(93) no'lu cümlelerin yüklemi üzerinde bulunan '-ıl-' eylemden eylem yapma eylemcil biçim birimi *yırtulur* yüklemine edilgenlik işleviyle kullanılmıştır. (93) no'lu cümlede bir elbise eteğinin arkasının yırtılması olayı vardır. Eteğin arkası kendi kendine yırtılmadığı, metnin tümü göz önünde bulundurulduğunda bir başkası tarafından (Züleyha) yırtıldığı anlaşılır. Metni yazan kişi, özellikle eylemi gerçekleştiren kişiyi edilgen bir yapı kullanarak cümleden dışlamıştır; çünkü yazar edilgen bir cümle kullanarak eteğin arkasının yırtılması olayını ön plâna çıkartmak istemiştir. Eteğin arkasının yırtılması bu şekilde bir odak noktası haline getirilerek metnin devamı için bir hazırlık yapılmıştır. Metnin ileri kısımları okunduğunda eteğinin arkası yırtılan kişinin, eteğin yırtılmasından dolayı suçlanıp zindana gireceği görüleceğinden 'eteğin arkasının yırtılması' sözcük grubunun özne konumuna yükseltilmesinin nedeni daha iyi anlaşılmış olacaktır. (93) no'lu cümlelerin edilgen bir yapıda kullanılması aslında metnin ilerisinde gerçekleşecek olaylar için yapılan bir ön hazırlık olarak da düşünülebilir; çünkü kişi (Yûsuf), 'eteğin yırtılmasından' dolayı suçlanarak zindana atılacaktır. (93) no'lu cümle örneği edilgen yapıların tarihî Türk dili metinlerinde de işlevsel kullanımına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

(94)

a) *Söyleyicek dürr(ü) mercân saç-ıl-ur / lâ'l içinde gevher-i kân aç-ıl-ur* / Konuşunca inci ve mercan saçılır; dudağı içinde kan cevheri (gülleri) açılır (KY 1994/310).

(Oluş ve durum bildiren edilgenlik)

b) *Derdile yak-ıl-du-m âhir ben garib / derde derman ola mı iy lâ-yezâl* / dert ile yakıldım sonunda ben garip, ey sonsuz derde derman ola mı (KY 1994/410).

(Durum bildiren edilgenlik)

c) *Kapular aç-ıl-dı yol oldu ıyan / çıkdı yusuf yidi kapudan revân* / kapılar açıldı yol açık oldu, çıktı yusuf yedi kapıdan akarak (KY 1994/650).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

e) *Gömlegüm yar-ıl-dı uş benüm dahi / ikimüz olduk beraber iy sahi* / gömleğim yarıldı işte benim dahi, ey ikimiz beraber olduk gerçekten (KY 1994/2087).

(Durum bildiren edilgenlik)

f) *Balıkçır ve yingeç suratı bu misal üzerine yaz-ıl-dı* / balıkçı ve yengecin konuşması bu misal üzerine yazıldı (KDİM/277).

(Kişisiz edilgen yapı)

g) *Tavşan eyitdi: bir su kuyusına bırakdum kim, Kârun genci bigi dopraga yud-ıl-dı* / Tavşan söyledi: Bir su kuyusuna bıraktım ki Kârun hazinesi gibi toprağa yutuldu (KDİM/281).

(Durum bildiren edilgenlik)

3.4.1.7. Anadolu Sahası (XV.yy)

Yine bu dönemde de edilgen yapıli eylemlerin edilgenlik eylemcil biçim birimlerinden sonra, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi bazı zaman kip biçim birimlerini (işitilen, duyulan geçmiş ve geniş zaman) özellikle tercih ettiği görülmektedir. Bu yüzyılda, kişisi belirsiz, durum ve oluşu bildiren edilgen yapıli kuruluşların yanı sıra ‘kişisi belirli olmayan tam öznesiz’ edilgen kuruluşlar da

görülür. Bu yüzyılda edilgen kuruluşlarla ilgili dikkati çeken en önemli nokta ise ‘kişinin belirli olduğu’ cümlelerin görülmeye başlanmasıdır.

(95)

Esnâ-yı kelâmda yâranlar maslahatı an-ıl-dı / Konuşmalar sırasında yaranların işleri anıldı (GTbKM 1993/17b).

Yukarıdaki cümle Türk dilinde görülen ‘kişinin belirsiz olduğu’ edilgen yapıli kuruluşlara bir örnektir.

anıldı: yüklem, 1. sırada önemli öge

yaranlar maslahatı: dil bilgisisel özne, 2. sırada önemli öge

esna-yı kelimada: yer tamlayıcısı, 3. sırada önemli öge

an-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

Yukarıdaki cümlede de etken-geçişli yapıya sahip olan *an-* eylemi üzerine ‘-ıl-’ eylemden eylem yapma edilgenlik eylemcil biçim birimi getirilerek eylem, edilgen bir yapıya dönüştürülmüştür. Daha sonra ise *anıl-* eylemi üzerine belirsizlik ifade eden görülen geçmiş zaman kip biçim birimi getirilerek cümledeki özne / fail ve eylemin gerçekleştiği an iyice belirsizleştirilmiştir. (95) no’lu cümlede de anma eylemini gerçekleştiren ya da gerçekleştirenler cümleden dışlanmışır. Belirtili nesne (yaranların maslahatı-nı) üzerindeki akkuzatif isim çekim biçim birimi atılmışır. Böylece *an-* eyleminden etkilenen belirtili nesne konumundaki ‘yaranların maslahatını’ sözcük grubu, ‘yaranlar maslahatı’ sözcük grubuna dönüştürülerek dil bilgisel özne konumuna yükseltilmiştir. Bu örnekte de görüldüğü gibi edilgen yapıların Türk dili tarihi boyunca dikkati çeken en önemli işlevi; falin / öznenin cümleden dışlanarak yapılan eylemin / işin / kılışın ön plâna çıkartılmasıdır.

(96)

Kılıcun safhası üzre yazılmış âyet-i nusret / ne münkirdir ki inanmaz görüp âyât-ı Tâhâya / Kılıcın yüzeyine yardım ayeti yazılmış, Taha ayetlerine inanmayan ne kadar inkar edendir (MN 1995/28a).

yazılmış: yüklem, 1. sırada önemli öge

âyet-i nusret: dil bilgisisel özne, 2. sırada önemli öge

kılıcun safhası üze: yer tamlayıcısı: 3. sırada önemli öge

yaz-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-mış: işitilen geçmiş zaman kip biçim birimi

Yaz- eylemi bir kılış eylemidir. *Yaz-* eyleminden etkilenen mutlaka bir varlık vardır. Cümlede dil bilgisisel özne olan ‘âyet-i nusret’ aslında eylemden etkilenen varlık (nesne) olduğu halde özne konumuna yükseltilmiştir. Bu şekilde kılıç üzerine âyeti yazma işini gerçekleştiren hattat ya da kılıç ustası yerine, kılıç üzerine yazılan âyete dikkat çekilmiştir. Bu âyet kılıç üzerine özellikle yazıldığına ve yazma işini gerçekleştiren kişi cümleden edilgen bir yapı kullanılarak dışlandığına göre özelliği olan bir âyettir. Kılıç üzerine yazılan ‘âyet-i nusret’ bu cümlede büyük olasılıkla ‘fetih ya da Allah’ın yardımı’ anlamında kullanılmıştır; çünkü kılıç İslâmî inanca göre Allah yolunda kullanılan bir savaş aracıdır. Yukarıdaki (96) no’lu cümle Türk dilinde görülen ‘kişinin belirsiz olduğu’ edilgen yapı kurulumlarına bir örnektir.

(97)

a) *N’olur âhir ser-encâmun çün evvelden yaz-ıl-mış-dur / Başa gelecek son önceden yazılmıştır (MN 1995/5a).*

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

b) *Bu beyitler Firîdûn’un eyvânında yaz-ıl-mış-dur / bu beyitler Firîdûn’un sarayında yazılmıştır (GTbKM 1993/10a).*

(Kişisiz edilgen yapı)

c) *Ne ev durur düz-il-miş hûb u dilber / Ne evdir ki içinde sevgililer ve güzeller dizilmiştir* (MN 1995/101b).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

d) *Ana ol dem ver-il-miş-di nübüvvet / Ona o zaman peygamberlik verilmişti* (MN 1995/107b).

(Durum bildirme)

e) *Mutavveldür saçun vasfı yaz-il-maz kıssası anun / Saçının tasviri uzatılmıştır onun kıssası yazılmaz* (MN 1995/46b).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

f) *Fırat ırmağını geçmek istediler. Yol iz bilmezleridi. Akıbet Süleyman Şah at tepdi Fırat ırmağın geçmege, atıyile Fırata bog-ul-dı, şehid oldı / Fırat ırmağını geçmek istediler. Yol iz bilmezlerdi. Sonunda Süleyman Şah atını sürdü Fırat ırmağını geçmek (için), atıyla Fırat'ta boğuldu, şehit oldu* (TOS/330)

(Durum bildirme)

g) *Teberü eydür: “Kankı tıfl oğlancuk kim, boynına fil dışından bir kıt’a as-il-mış ola” / “Teberü söyler: “Hangi küçük oğlan ki, boynuna fil dışından bir kıta asılmış ola.”* (TUM 1999/S194-11-12).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

(98)

Bir demüri ki pas yiyüp delmiş ola, ol saykal-ıla gider-il-mez / Bir demir ki pas yiyip delmiş ola, o pas giderilemez (GTbKM 1993/7b).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum bildirme)

(99)

Tigâşî eydür: “Bunca fevayid ve havas kim zümürürdün bâbında yaz-il-dı” / Tigâşî söyler: “Bunca faydalar ve özellikler ki zümrülle ilgili bölümde yazıldı (TUM 1999/49a-5).

yazıldı: yüklem, 1. sırada önemli öge
 bunca fevayid ve havas: dil bilgisel özne
 zümürürdün bâbında: yer tamlayıcısı
 ki: cümle dışı unsur

yaz-: eylem kökü
 -ıl-: edilgenlik biçim birimi
 -dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(99) no’lu cümlede *yaz-* eylemi kök halinde iken bir kılış eylemidir ve bu eylemden etkilenen bir varlık vardır. İçsel başlatıcılı bir eylem olan *yaz-* eylemi ‘bunca fevayid-**i** ve havas-**ı**’ gibi bir belirtili nesneye (eylemden etkilenen varlık) sahipken tamlananlar üzerindeki ‘**ı / i**’ akkuzatif (tamlanan) biçim birimleri sözcük grubundan dışlanarak ‘bunca fevayid ve havas’ sözcük grubu şeklinde bir dil bilgisel özneye dönüştürülmüştür. Elbette ki bu dönüşümde temel etken *yaz-* eyleminin ‘-ıl-’ eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimiyle genişletilmesidir. *Yaz-* eylemi edilgen yapıya dönüştüğü için ‘**ı/i**’ akkuzatif (tamlanan) biçim birimleri sözcük grubundan dışlanmıştır.

(100)

*Ol kadeh üzerine **kâfir-ce** Cimşîd adı yaz-ıl-mış-ı-dı* / o kadeh üzerine kâfir dilince Cemşîd adı yazılmıştı (TUM 1999/S101-9).

yazılmışıdı: yüklem
 Cimşîd adı: dil bilgisel özne
kafirce: mantıkî özne
 ol kadeh üzerine: yer tamlayıcısı

yaz-: etken-geçişli bir eylem kökü
 -ıl-: edilgenlik eylemcil biçim birimi
 -mış: iştilen geçmiş zaman kip biçim birimi

1: ek-eylem

-dı: hikâye birleşik zaman kip biçim birimi

(100) no’lu cümle Türk dilindeki edilgenleşme sürecini tarihsel olarak göstermesi açısından önemli bir örnektir. Baasanjav; Nigmatov ve Tenişev’in açıklamalarına dayanarak (Nigmatov 1973; Tenişev 1988) “kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapıların XIV. yüzyılda, İran dillerinin etkisi altında Türkçede meydana geldiğini ve tarafından sözcüğünü alarak cümlede belirtilmeye çalışıldığını” söylemektedir (2006: 240-241). Baasanjav’ın bu açıklamasıyla ilgili ‘kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapıların’ ayrıntılı açıklaması tez çalışmasının 3.1. no’lu bölümünde verilmiştir. Bu iddia bizim tez çalışması sırasında tespit edebildiğimiz örneklerle de desteklenmektedir. Gerçekten de bu tür (kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapılar), Türkiye Türkçesi için düşünülecek olunursa Batı Türk dili sahasındaki örneklerde yaygın olarak görülür. Nitekim (100) no’lu cümle bu tezi açıkça desteklemektedir. (100) no’lu cümle alınıldığı ‘Tuhfe-i Murâdî’ adlı eser, XV. yüzyıl Anadolu sahasında yazılmış sade bir nesir örneğidir. “*Ol kadeh üzerine **kâfir-ce** Cimşîd adı yaz-ıl-mış-ı-dı.*” cümlesindeki ‘**kâfir-ce**’ mantikî öznesi, (100) no’lu cümlelerin ‘kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapıları’ bir cümle olduğunu açıkça gösteriyor.

3.4.1.8. Çağatayca (XV.yy)

15. yy. Çağataycasına ait metin örneklerinde de Türk dili, edilgen yapıların oluşturulmasında asıl olarak {-I(l)-/-U(l)-} edilgenlik eylemcil biçim birimini kullanır. Bu dönemde de edilgenlik biçim birimlerinden sonra daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi eylemlerin geniş zaman ve geçmiş zaman kip biçim birimlerini tercih ettiği görülür. Aşağıdaki örnekler de bu açıklamayı desteklemektedir:

(101)

Hat hüsnini arturdı vü hiç kılmağı noksân / kâğıdka çü hatlar yaz-ıl-ur yahşı kör-ün-ür / Yüzündeki tüyler güzelliğini artırdı ve hiç kılmağı noksan / kâğıda çünkü hatlar yazılır güzel görünür (LD 1997/730).

Yukarıdaki (101) no’lu cümlede ‘kişinin belirsiz olduğu’ ve ‘*durum tespiti*nin yapıldığı’ edilgen yapıli cümlelere örnek teşkil etmektedir.

yazılır: yüklem, 1. sıradan önemli öge

hatlar: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

kâğıdka: yer tamlayıcısı, 3. sıradan önemli öge

çü: cümle dışı unsur

‘yazılır’ çekimli eylemini yapısal olarak inceleyecek olursak;

yaz-: eylem kökü

-ıl-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

Yaz- eylemi kök durumundayken nesne alabilen geçişli bir eylemdir. (101) no’lu cümlede *yaz-* eylemi, üzerine ‘-ıl-’ edilgenlik eylemden eylem yapma biçim birimi eklenerek edilgen bir eylem durumuna getirilmiştir. (101) no’lu cümlede bir sevgilinin yüzündeki tüylerin güzelliğinden bahsedilmektedir. Önemli olan, tüylerin sevgilinin yüzüne yerleştirilmiş olmasıdır. Tüylerin kim tarafından yerleştirildiğinin önemi yoktur. Metni yazan kişi bu durumu daha iyi açıklayabilmek için ‘kâğıdka çü hatlar yazılır yahşı körünür’ karşılaştırmasını yapmıştır. Kâğıda, hat sanatıyla harfler ya da yazılar yazılması nasıl ki kâğıdı daha da güzelleştiriyorsa sevgilinin yüzüne tüyler yerleştirilmesi de sevgiliyi daha da güzel kılmaktadır. Tüylerin sevgilinin yüzüne yerleştirilmesi ile kâğıda hatlar yazılması olayında eylemi yapan kişi, arka plâna atılarak cümleden dışlanmış; çünkü her iki eylemde de önemli olan ‘yüze tüylerin yerleştirilmesi ya da kâğıda hatlar’ yazılmasıdır. Lütî Dîvânı’ndan alınan (101) no’lu örnek cümlede görüldüğü gibi 15. yy. Çağataycasına ait ilk metin örneklerinde de Türk dili edilgen yapıların oluşturulmasında asıl olarak {-I(l)-/-U(l)-} edilgenlik eylemcil biçim birimini kullanılır.

(102)

Tapukda kâğıd eger kavl yibermese ni aceb / gamıng sözın bitisem ot-ka nâmeler yak-ıl-ur / Makamda kâğıt eger söz göndermese ne aceb, gamın sözünü yazsam ateşe nâmeler yakılır (LD 1997/549).

Yukarıdaki (102) no’lu cümlede Türk dilindeki edilgenleşme ve edilgenleşmenin tarihî süreci içerisindeki edilgen yapıları türler bakımından dikkat çekici bir örnektir. Bu cümle şartlı birleşik bir cümledir. ‘Kişisi belirli olmayan’ edilgen yapıları cümlelere bir örnek teşkil eder.

Gaming sözün bitisem ot-**ka** nameler yak-**ıl-ur**.

yakılır: yüklem

nameler: dil bilgisel özne

otka: yer tamlayıcısı

gaming sözün bitisem: zarf tümleci

yakılır: edilgen-geçişsiz bir eylem

yak-: etken-geçişli bir eylem

-ıl-: edilgenlik eylemcil biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

(102) no’lu cümlede *yak-* eylemi, ‘-ıl-’ edilgen biçim birimi ile genişletilmiştir. Daha sonra edilgenlik biçim birimi ile genişletilen bu eylem gövdesine ‘-ur-’ geniş zaman kip biçim birimi getirilerek *yakıl-* eylemine her zaman gerçekleşen bir alışkanlık durumu bildiren bir ifade kazandırılmış ve böylece bir genelleme yapılmıştır. (102) no’lu cümlede dikkati çeken bir özellik de ‘ot / ateş’ sözcüğü üzerine, ‘+KA’ isim durum biçim birimi getirilerek ‘ot-ka’ şeklinde bir yer tamlayıcısı oluşturulmasıdır. Bu tür yapıları, Çağatay sahasında 15. yy. Osmanlı Türkçesine oranla daha çok rastlanmaktadır. Aşağıdaki cümlelerde benzer örnekler verilmiştir.

(103)

a) *Sening kading-ga biç-il-miş tur-ur cefâ tonı / sini zamane müselleme tutar bu ayinde / Senin boyuna biçilmiştir cefa elbisesi, seni zamane gerçekçi tutar bu ayinde* (LD 1997/219).

(Kişisiz edilgen yapı-durum tespiti)

b) *Çün tişlese irnin körünür şivesi şirin / süt birle çü şeker kat-il-ur yahşı körünür / Eger dişlese dudağın görünür konuşması güzel, süt ile çünkü şeker katılır güzel görünür* (LD 1997/728).

(Kişisiz edilgen yapı-durum tespiti)

(104)

(1) *Mîve yıgaçı-ga sîm ük-ül-ür* / (2) *andak ki direm ara köm-ül-ür* / Meyve ağacına gümüş eğilir (veya yığılır / dökülür) / Öyle ki dirhem arasında gömülür (ALM 1996/835).

Yukarıdaki (104) no'lu cümle dil bilgisel öznesi ortak olan bağımlı bir sıralı cümledir. Her iki cümlede de 'sim' sözcüğü, dil bilgisel özne konumundadır. İki cümle de 'kişisi belli olamayan' edilgen yapı cümlelere örnek teşkil eder. Özellikle (104/1) no'lu cümlede 'mîve yıgaçı-ga' yer tamlayıcısı dikkat çekmektedir. 'Arkaik' edilgen yapı cümlelerde olduğu gibi 'mîve yıgaçı-ga' yer tamlayıcısı ile *ükülür* edilgen eylemi arasında bir anlamsal ilişki kurulmuştur. 'Mîve yıgaçıga', 'sim' dökülmesi ağacın kendisinin istemediği, dışarıdan başına gelen dışsal bir eylem sonucu gerçekleşmiştir.

(104/1)

Mîve yıgaçı-ga sîm ük-ül-ür.

ükülür: yüklem, ük- geçişli eylem; ükül- edilgen-geçişsiz eylem

sîm: dil bilgisel özne

mîve yıgaçıga: yer tamlayıcısı

(105)

(1) *Kim bagrı sipiharning teş-**il-di*** / (2) *ol nâle okı güzâre kıldı* / Ki gökyüzünün bağı (göğsü) yarıldı / o iniltinin oku (bunu) tabir etti (açıkladı) (ALM 1996/3262).

(105) no'lu cümle bağımsız bir sıralı cümledir. İki cümlede her hangi bir cümle ögesi ortak olarak kullanılmamıştır. (105/1) no'lu ilk cümleyi daha ayrıntılı incelemek gerekir:

teşildi: yüklem

bagrı sipiharning: dil bilgisel özne

ki: cümle dışı unsur (bağlaç)

teş-: etken-geçişli bir eylem

-il-: edilgenlik eylemcil biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(105/1) no'lu ilk cümle 'kişisi belli olmayan' edilgen yapıli cümle türüne bir örnek teşkil etmektedir. Aslında bu cümle 'kendiliğinden oluşu bildiren' edilgen yapıli bir cümle örneğı gibi de durmaktadır; ancak bu cümlede gökyüzünün bağırının delinmesi ifadesi bu delinme işleminin bir doğa olayı olan yıldırım ya da şimşek tarafından yapıldığı anlamını içermemektedir. Bu bir şiir cümlesidir ve şiirin tamamından gökyüzünün bağırının delinmesi işleminin sevgilinin iniltileriyle, ah çekmeleriyle gerçekleştiğı anlaşılıyor.

(106)

*Her bâbıda yaz-**ıl-ıp** hisâbı* / *gam derside bir belâ kitabı* / gam dersinde bir belâ kitabının her bâbında (bölümünde) hesabı yapılarak (yazıldı) (ALM 1996/1508).

(Kişisiz edilgen yapı-durum tespiti)

(107)

*Çün bu maksûdka biti-**l-di**, anı sikkiz kısım it-**il-di**.* / Çünkü bu amaçla yazıldı, kendisi sekiz kısım düzenlendi (MECN/SF-658a/5)

(Kişisiz edilgen yapı)

(108)

Mecâlisü'n-nefâ'is at koy-ul-di. / Mecâlisü'n-nefâ'is adı koyuldu (MECN/SF-658a/6)

(Kişisiz edilgen yapı)

(109)

Teberrük cihetidin ikki matla biti-l-ür / Teberrük tarafından iki doğuş beyiti yazılır (MECN/ T6/16).

(109) no'lu cümle Türk dili tarihindeki 'kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapı' kuruluşlara bir örnek teşkil etmektedir.

biti-**l-ür**: yüklem (biti- geçişli-etken bir eylem; bitil- geçişsiz-edilgen bir eylem)

ikki matla: dil bilgisel özne

Teberrük cihetidin: mantıkî özne

(109) no'lu cümlede yer alan 'Teberrük cihetidin' mantıkî öznesi bu cümleyi 'kişinin belirli olduğu / yeni edilgen yapı' bir kuruluş haline getirmektedir. Bu tür edilgen yapılar Türk dili tarihinde 15. yüzyılda görülmeye başlanmıştır.

(110)

Sâhib-kırân târîhin anga buyur-ul-di. / Sâhib-kırân târîhi ona buyuruldu (MECN/T54/10).

(Kişisiz edilgen yapı)

(111)

Işk bu hengâmede virdi nidâ, Gayb u şehâdetka yay-ul-di sadâ / Aşk bu kargaşalıkta seslendi ve görünmeyenle görülene ses yayıldı (BTK III.: 70)

yayıldı: yüklem

sadâ: dil bilgisel özne

gayb u şehâdetka: yer tamlayıcısı

Yukarıdaki (96) no'lu cümle, durum tespitinin yapıldığı 'kişisiz edilgen yapı' cümlelere bir örnek teşkil etmektedir.

(112)

a) *Bağrım iz-**il-di** köydi tenim kitti tâkatım, bî-çâre hasta cânıma andak azâbdur /* Bağrım ezildi, tenim yandı, tâkatım gitti; zavallı canıma böylesine azaptır (BTK III.: 82).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Yık-**ıl-dı** dip zelîlî bî-aded şâd olmağıl hergiz /* (Bir) zelil yıkıldı diyerek sonsuz mutlu olma (BTK III: 83).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Tüşse müşgîn saçlarınğ bâd-ı sabâdın yüz üze, saç-**ıl-ur** gül-berg üstinde aceb sünbül lâtîf /* Sabah rüzgârından misk gibi kokan saçların yüz üzerine düşse, sanki gül yaprağı üzerinde sünbül tatlılıkla saçılmış olur (BTK III: 96).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Sâyebân zülfî kim ay tig yüzige geh yap-**ıl-ur**, sarsar-ı âhımdan ol geh yap-**ıl-ur** geh aç-**ıl-ur** /* Gölgelek olan saç ay gibi yüzüne bazen örtülür; âhımın gürültüsünden de o (saç) bazen örtülür, bazen de açılır (BTK III: 104).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

e) *Her kaçan köz salsa ol gül-çihre ayn-ı reşkdin, könglüme her kirpiki veh kim tiken dik sanç-**ıl-ur** /* Her ne zaman o gül yüzlü sevgili baksa, kıskançlık sebebiyle her kirpiği gönlüme diken gibi saplânır (BTK III: 104).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.4.1.9. Çağatayca (XVI.yy)

Bu dönemde de edilgen çatılı kuruluşların {-(U)l-/(I)l-} eylemcil biçim birimleriyle yapıldığı görülmektedir. Bu dönemle ilgili incelenen metinlerde genel olarak ‘kişisiz edilgenlik, durum ve oluş bildiren’ edilgen yapıları türlerle karşılaşmıştır.

(113)

Yüzni bu vakt akabe sarı kılur / Taş bu hey’et bile turup at-ıl-ur / Yüzünü bu vakit Akabe’ye doğru çevir / Taş bu heyet ile durularak atılır (MDR 2004/2099).

atılır: yüklem, 1. sırada önemli öge

taş: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

durularak: zarf tümlecisi, 3. sırada önemli öge

bu heyet ile: edat tümlecisi, 4. sırada önemli öge

at: eylem kökü

-ıl-: edilgenlik biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

(113) no’lu cümlemin yüklemine oluşturan *atıl-* eylemi kök halindeyken (*at-*) bir kılış eylemidir ve *at-* eyleminden etkilenen bir varlık vardır. Bu cümlede bu varlık ‘taş’tır; ancak eylem edilgenleştirildiği için eylemden etkilenen ‘taş’ nesnesi özne konumuna yükseltilmiştir. Metin, hacıların şeytan taşlamasıyla ilgili olduğu için aslında *at-* eylemini gerçekleştiren hacılardır. ‘Hacılar’ öznesi cümleden dışlanmış yerine ‘taş’ dil bilgisel öznesi yerleştirilmiştir. Bu durum daha önceki örnek cümlelerde de belirtildiği gibi edilgen yapıların işlevselliği ile ilgili bir özelliktir; çünkü önemli olan Hac sırasında hacılar tarafından gerçekleştirilmesi gereken ‘şeytan taşlama’ olayıdır. Yazar, metnin devamında ‘şeytan taşlama’ olayının nasıl gerçekleştirildiğini anlattığı için (113) no’lu cümleyi edilgen yapıyı kullanmayı tercih etmiştir. ‘Hacılar’ öznesini cümleden dışlayarak yüzey yapıda ‘taş’ nesnesini dil bilgisel özne konumuna yerleştirmiş ve ‘şeytan taşlama’ olayının ayrıntılı anlatımına bir hazırlık yapmıştır. 16. yüzyıl Çağataycasına ait olan bu metinde de edilgenlik biçim birimlerinin yanında belirsizlik ifade eden geniş ve geçmiş zaman kip biçim birimlerinin kullanıldığı görülür:

(114)

a) *Yittidin taşnı kem at-ıl-mas, bil* / Yediden az taş atılmaz, bil. (MDR 2004/2103).

(Kişisiz edilgen yapı-durum tespiti)

b) *Ton, ki ayt-ıl-dı, setr-i avrattur, / farzdur, bilmegi zarûrattur* / Elbise, söylenildi ki mahremiyet içindir / farzdır, bilinmesi zorunluluktur (MDR 2004/374).

(Durum tespiti)

c) *Bu sunı her tilekke kim iç-il-ür, tilegin Tingri müstecâb kılır* / Bu su her dileğe ki içilir, dileğini Tanrı gerçekleştirir (MDR 2004/2158).

(Kişisiz edilgen yapı-durum tespiti)

(115)

Cangdavul yok, gafıl yat-ıl-ıp i-di / Artçı-bekçi yok, gafıl yatılmıştı.(BN214/106b-1)

(Durum tespiti)

(116)

Dost Naşir 'ning atı zaiıfrak idi yık-ıl-dı. / Dost Naşir'in atı zayıfça idi yıkıldı (BN 217/107b).

(Durum tespiti)

(117)

a) *Işk sırrın her kişi sindin burun bilmes idi, ışk ehliga yay-ıl-dı defteringdin bir varak* / Aşk sırrını senden önce hiç kimse bilmez idi, âşıklara senin defterinden birer yaprak yayıldı (BTK IV: 345).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(118)

a) *Her yerde bargan körge nökerlerim yığ-ıl-dı-lar.* Here yere varan (her yeri) gören askerlerim yığıldılar (BN 225/120a-1). (Durum tespiti)

b) *Işk bâzârı içinde Yûsuf sat-ıl-dı irse, andın kıssalar içre ahsen kısas kaldı ya / Aşk pazarı içinde Hz. Yûsuf satıldı ise ondan kıssalar içinde en güzel kıssa kaldı ya* (BTK IV: 351).

(Kişisiz edilgenlik)

c) *Mining çâderim vâlidemga tik-il-ür i-di / Benim çadırım anneme tahsis edilmişti* (BTK IV: 358).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Bu fırsatta Mollâ Baba Peşâgârî kim Husrev Şâh'a ilçilikke yiber-il-ip i-di, kildi. / Bu sırada Mollâ Baba Peşâgârî ki Husrev Şâh'a elçi olarak gönderilmişti, geldi.* (BTK IV: 358).

(Kişisiz edilgenlik)

e) *İlek'tin üç dört köç bile Hisâr nevâhîsige Hâce İmâd digen yirge kilip tüş-ül-di / İlek'ten üç dört defa konakladıktan sonra Hâce İmâd denilen yere gelinip inildi* (BTK IV: 358).

(Tam öznesiz edilgenlik)

tüş-ül-di: yüklem

İlek'ten üç dört defa konakladıktan sonra: zarf tümleci

Hâce İmâd denilen yere: yer tamlayıcısı

gelinip: zarf tümleci

Yukarıdaki (118e) no'lu cümlelerin yüklemine oluşturan *tüşüldi* eylemi kök durumundayken (*tüş-*) geçişsiz bir eylemdir. Geçişsiz eylemlerden genişletilen edilgen eylemler tam öznesiz edilgen yapıya sahiptirler. (118e) no'lu cümlede '*tam öznesiz edilgen yapıya*' sahip bir cümledir. Bu cümlede hiçbir şekilde özne / fail merak edilmemekte ve araştırılmamaktadır.

f) *Gül bile sünbül tilep ırmag ara kizdim besî, ârızing dik gül saçıng dik sünbülî tap-ıl-ma-dı* / Gül ile sünbül dileyip ırmak boyunca pek çok gezdim; fakat yanağın gibi bir gül, saçın gibi de bir sünbül bulunmadı (BTK IV: 362).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

g) *Yüz gül açtı yüzüing mey tâbıdın ey muğ-beçe, turfarak bu kim yüzüing dik bir gülî aç-ıl-ma-dı* / Ey genç güzel yüzün şarap yakıcılığından yüz tane gül açtı; fakat tuhafı şu ki senin yüzün gibi bir gül açılmadı (BTK IV: 362).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.4.1.10. Anadolu Sahası (XVI.yy)

Bu dönem Türkçesinde, sözcük hazinesi dışında Modern dönem Türkiye Türkçesi arasında ses ve şekil olarak büyük farklılıklar yoktur. “Bu dönemde de {-(U)l-/(I)l-} eylemcil biçim birimleri edilgen yapıların oluşumunda ağırlıklı olarak kullanılmış; kullanılmadığı yerlerde {-(U)n-/(I)n-} eylemcil biçim birimleri tercih edilmiştir.” (Ergin 1975: 203)

(119)

a) *Şimdiki mahalde ol cânibe gid-il-mez.* / Şimdiki yerde o yöne gidilmez (MM 1999/ T-30-b).

gidilmez: yüklem, 1. sırada önemli öge

şimdiki mahalde: yer tamlayıcısı, 2. sırada önemli öge

ol canibe: yer tamlayıcısı, 3. sırada önemli öge

git-: eylem kökü

-il-: edilgenlik biçim birimi

-mez: geniş zaman (olumsuz) kip biçim birimi

(119a) no’lu cümlemin yüklemine oluşturan *gidil-* eylemi kök halindeyken (*git-*) geçişsiz bir durum eylemidir. *Git-* eylemi her hangi bir hareket, kılış ve iş

bildirmemektedir. (119a) no'lu cümlenin 'tam öznesiz bir edilgenlik' göstermesi de bunun açık bir kanıtıdır; çünkü 'tam öznesiz edilgenlik' ancak geçişsiz eylemlerin üzerlerine edilgenlik biçim birimlerinin getirilmesiyle sağlanabilmektedir. Zeynep Korkmaz gibi bazı araştırmacılarımız 'tam öznesiz edilgenliği', 'meçhûl çatı' adı altında ayrı bir çatı başlığı açarak incelemişlerdir. (119a) no'lu cümle 'tam öznesiz edilgenliğe' tarihi açıdan çok iyi bir örnektir. Mir'âtü'l-Memâlik, yaklaşık olarak 1557 yılında, yani 16. yüz yılın ikinci yarısında yazılan bir eserdir ve dil itibariyle sade nesir örneğidir. Gramer şekilleri bakımından Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi arasında belirli bir ayrılık yoktur. İki dönem arasında ancak çok küçük şekil ayrılıklarından bahsedilebilir. Türkiye Türkçesinde sıklıkla görülen 'tam öznesiz edilgen' yapılara 16. yüzyılın ikinci yarısına ait olan bu metin örneğinde rastlamak çok doğaldır. 16. yy. Anadolu sahasına ait olan bu metinde de edilgenlik biçim birimlerinin yanında belirsizlik ifade eden geniş ve geçmiş zaman kip biçim birimlerinin kullanıldığı görülüyor..

b)

Ol gün ki şehre gir-il-di. / O gün ki şehre girildi (KÜNA/147).

Yukarıdaki (119b) no'lu cümle de 16. yy. eserlerinden 'Künhü'l-Ahbâr'dan alınmıştır. Bu cümle de 'tam öznesiz edilgenliğe' örnek teşkil etmektedir. Bu tür tam öznesiz yapılar Türk dilinin daha geç dönemlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaya başlamıştır.

c) *Lâkin izz-i huzûr-ı şehryâriden aslâ iltifât olunmayup menzil be-menzil üstine var-il-di* / Fakat padişahın mevcut gücünden asla endişe edilmeyip menzilden menzile varıldı (KÜNA/279).

Bu cümle de 'tam öznesiz edilgenliğe' örnek teşkil etmektedir. Tez çalışması içerisinde incelenen daha önceki yüzyıllara ait eserlerde 'tam öznesiz edilgenliğe' ait örneklerle, nadiren rastlanılmıştı. 16. yüzyıldan sonraki eserlerde daha sık rastlanıldığı tespit edilen örneklerden anlaşılıyor. Bununla birlikte incelenen / taranan metinlerin manzûm ya da nesir olması karşılaşılan edilgen yapıların sıklık derecesini

etkilemektedir. Manzûm eserlerde edilgen yapıyla ilgili daha az örnek tespit edilmiştir.

(120)

a) ...çekilen şedâyide nisbet “Mihnetnâme” olup, ammâ, her vilâyetün ahvâli andan nümâyân olmağın ismi “Mir’âtü’l-Memâlik” olmak müvecceh gör-**il-di** / ... çekilen zahmetlere oranla “Mihnetnâme” adı düşünülüp, ammâ, her vilayetın durumları onun içinde görüldüğü için ismi “Mir’âtü’l-Memâlik” olması uygun görüldü. (MM 1999, P-4a, 71.s).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum tespiti)

b) Elimüzde pâdişâhunuzun fermân-ı şerîfi vardır; diyü bin dürlü tazarru ve niyâz olunup âhir i’timâd idüp icâzet vir-**il-di**. / Elimizde pâdişahın kutsal fermanı vardır, diyerek bin çeşit hürmet ve dua da bulunularak güvenilip izin verildi. (MM 1999/R2-25b / K-29a).

(Kişisiz edilgen yapı-Durum tespiti)

(121)

Anatolî câniblerinde gâret ü hasâretlerini eksük itmeyüp cümleden evvel anuñ üstine asker çek-**il-di**. / Anadolu taraflarında yağma ve zararlarını eksik etmeyip herkesten evvel onun üstüne asker çekildi (gönderildi) (KÜNA/130-131).

(Kişisiz edilgen yapı)

(122)

Cümlesinün yollarda ahvâline vâkıf olduk, diyü şahâdet itdiler ve bir murabba dinilüp şâha gönder-**il-di**. / Hepsinin yollarda durumlarını öğrendik, diye şahitlik ettiler ve bir murabba denilip şâha gönderildi. (MM 1999/P-78a).

(Tam öznesiz edilgenlik)

(123)

Bu minvâl üzre kal’a yap-**ıl-di**. / Bu fayda üzerine kale yapıldı (KÜNA/184).

(Kişisiz edilgen yapı)

(124)

Ol keştîler ki, kerâmet-i rüzgârile geçerdik küffâr-ı hâksârıñ gözlerine karşı hâlâ Kâsım Paşa nâm kasaba hüveydâ olduğu vâdiden deryâyâ indür-il-di. / O gemiler ki, rüzgârın yardımıyla geçerdik, kâfirlerin perişan bakışları altında hâlâ Kâsım Paşa adıyla bilinen vadiden denize indirildi (KÜNA/265- 266).

(Kişisiz edilgen yapı)

(125)

Anun ile dahı niçe def'a müşâ'are olunup münâsebeti ile iki gazel dahı din-il-di / Onunla bir çok defa karşılıklı şiir söylenildiği için iki gazel daha söylenildi (MM 1999/K-43b).

(Kişisiz edilgen yapı)

(126)

Bi'l-âhire boynu ur-il-di. / Bir müddet sonra boynu vuruldu (KÜNA/564).

(Kişisiz edilgen yapı)

3.4.1.11. Anadolu Sahası (XVII.yy)

Bu yüzyıl metinlerinde, 'tam öznesiz, kişisiz, kişinin belirli olduğu, bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapı' türler daha çok görülür. Edilgenliğe oluşturmada bu yüzyılda da asıl edilgenlik eylemcil biçim birimi olarak {-(I)l- ve -(U)l-} biçim birimi kullanılmıştır.

(127)

Tersâne-i gayr-ı gâmirden Mudanya iskelesine gönder-il-miş / Harap olmamış tersane malından Mudanya iskelesine gönderilmiş (HBT/428).

(Tam öznesiz edilgenlik)

Tam öznesiz edilgen yapılar 17. yüzyılda daha çok görülür.

(128)

Magalgaraya iclâ ile matrûd u mahzûl kılınup, mühr-i hümayûn ve hâtem-i meymenet-makrûn, ol gice Lâlâ Mehmed Paşaya vir-il-di. / Magalkara'ya sürgün ile uzaklaştırılıp perişan olunup, devlet ve hükümet mührü Lâlâ Mehmed Paşa'ya verildi (HBT/470).

(Kişisiz edilgen yapı)

(129)

Re'y-i savâb olduğında irtiyâb olmamağın, fi'l-hâl, mezbûr Lâlâ Mehmed Paşaya buyur-ul-di. / Doğru görüş bildirildiğinde hiç tereddüt edilmeden, derhal, adı geçen Lâlâ Mehmed Paşa'ya buyuruldu (HBT/516).

(Tam öznesiz edilgenlik)

(130)

Ta'âmları imâretten vir-ül-ür. / Yiyecekleri imâretten verilir (TELKA/6b).

(Kişisiz edilgen yapı)

(131)

Ol meydan başında büyük mihrâblı taş kon-ul-muş-tur. / O meydan başına büyük mihrâblı taş konulmuştur (TELKA/9a).

(Kişisiz edilgen yapı)

(132)

Ayasofya mihrâbı önüne aç-ul-ur. / Aysofya mihrâbı önüne açılır (TELKA/10a).

(Tam öznesiz edilgen yapı)

Yukarıdaki (132) no'lu cümle, 17. yy. eserlerinden 'Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn Âl-İ Osman'adlı eserden alınmıştır. Bu cümle de 'tam öznesiz edilgenliğe' örnek teşkil eder. (119a, b, c) no'lu örnek cümlelerde belirtildiği gibi 'tam öznesiz edilgen' yapılara 15. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Aslında (132) no'lu cümlenin alındığı metnin bağlamından mihrâbın önüne açılan varlığın (dil bilgisel öznenin) 'Bâb-ı Hümayûn' olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en önemli göstergesi yüklem için kullanılan aç- eyleminin etken-geçişli bir yapıya sahip olmasıdır. 'Tam öznesiz edilgen' yapılar genellikle edilgen-geçişsiz eylemlerden kurulur. Bununla beraber

cümle içerisinde ‘Bâb-ı Hümâyûn’ kullanılmamıştır. Bundan dolayı (132) no’lu cümleyi ‘tam öznesiz edilgen’ bir cümle gibi kabul etmek daha doğru olacaktır.

(133)

Hilâl-i senede ba’zı eyyâm nazarlarına getürüp kemâl-i tebcîl ile takbîlden sonra, bir köşesini mâ-i tâhire gams ile teşrîf, ba’dehu tecfîf edip mahalline ko-n-ul-ur. / Aralık ayında bazı günlere dikkat edip olgun bir yücelikle öpüldükten sonra bir köşesini temiz su ile çalkalayıp ve şereflendirip, ondan sonra kurutularak yerine konulur (TELKA/11a).

(133) no’lu cümlede de (133) no’lu cümlede olduğu gibi neyin açıldığı ya da konulduğu anlaşılamamaktadır. Başka bir ifadeyle eylemden etkilenen varlık hiçbir şekilde bilinmemektedir. Cümlelerin alındığı metnin bağlamından yerine konan bu varlığın, bir cübbe ya da mihrâp perdesi olduğu tahmin edilebilir. Bundan dolayı (133) no’lu cümleyi de ‘tam öznesiz edilgen’ bir cümle gibi kabul etmek durumundayız. (133) no’lu cümlelerin yüklemine oluşturan eylem kök halindeyken (ko-) etken-geçişlidir. Daha sonra ‘-n-’ eylemcil biçim birimi ile geçişsiz hale getirilmiştir. En son olarak üzerine ‘-ul-’ eylemden eylem yapma biçim birimi getirilerek edilgenleştirilmiş ve cümle ‘tam öznesiz edilgen’ yapıya dönüştürülmüştür.

(134)

Taşra Kâğıd emîninden ayda altışar akçe vir-il-ür. / Taşra Kâğıd emîninden ayda altışar akçe verilir (TELKA/11a)

(Kişinin belirli olduğu edilgen yapı)

virilür: yüklem

altışar akçe: dil bilgisel özne

ayda: zarf tümleci

Taşra Kâğıd emîninden: mantıkî özne

(135)

Der-i Devlet'den odun mühimmâtın İstanbul Ağası görüp Bâb-ı Hümayûn kurbünde Cebhâneye mülâsık odun anbarına zikrolunan odun gelüp dağlar gibi yığ-il-ur. / Devlet kapısından odun ihtiyacını İstanbul Ağası görüp Topkapı Sarayı yakınındaki Cephâneye bitişik odun anbarına belirtilen odun gelip dağlar gibi yığılır (TELKA/13a).

(Kişisiz edilgen yapı)

3.4.1.12. Anadolu Sahası (XVIII.yy)

Bu yüzyıl metinlerinde ‘tam kişisiz, kişinin belirli olduğu, bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapılı türler görülür.

(136)

Ol vechile meclise hitâm ver-il-di / O nedenle toplântıya son verildi (MAHA/82).
(Tam öznesiz edilgen yapı)

(137)

a)

Dostlarımızın ma'lûmları olmak için taraf-ı Saltanat-ı seniyyeden işbu takrîr-i dostâne ver-il-miş-tir. / Dostlarımızın bilgileri olması için Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu dostça karar verilmiştir (MAHA/15).

Yukarıdaki cümle Türk diline 15. yüzyılda İran dillerinden geçmiş olan ‘kişisi belirli edilgen yapılı’ cümle türüne iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Karar verilmiştir: yüklem

işbu takrîr-i dostâne: dil bilgisel özne

taraf-ı Saltanat-ı seniyyeden: mantıkî özne

dostlarımızın ma'lûmları olmak için: edat tümleci

(137a) no'lu cümlede ‘işbu takrîr-i dostâne’ gibi bir dil bilgisel özne olmasına rağmen ‘taraf-ı Saltanat-ı seniyyeden’ mantıkî öznesi cümlede eylemi gerçekleştiren varlığı açıkça hissettirmektedir. Bu nedenden dolayı 18. yüzyıla ait olan

‘Mehâsinü’l-Âsâr Ve Hakâikü’l-Ahbâr’ adlı eserden alınan bu cümle ‘kişisi belirli edilgen yapı’ cümle türüne bir örnek teşkil etmektedir. Aynı eserin (15) no’lu satırının devamında ‘kişisi belirli edilgen yapı’ benzer bir cümle örneği farklı bir ifadeyle aşağıdaki cümledeki gibi kullanılmıştır.

b) ...*izn-i hümayûn erzânî kılındıkta cânib-i saltanat-ı seniyyeden bu vechile takrîr ver-**il-di**.* / ...sarayın izni layık görüldüğünde Topkapı Sarayı tarafından bu nedenle karar kılındı (MAHA/15).

(137b) no’lu cümlelerin (137a) no’lu cümleden tek farkı, *mantıkî özneyi* oluştururken ‘taraf’ sözcüğü yerine ‘cânib’ sözcüğünün kullanılmış olmasıdır. (137b) no’lu cümlede ‘kişisi belirli edilgen yapı’ bir cümledir.

(138)

*Kırım keyfiyeti elçileri tarafından Fransa ve İngiltere, devletlerine yaz-**ıl-di**.* / Kırım’ın durumu elçileri tarafından Fransa ve İngiltere devletlerine yazıldı (MAHA/84).

(kişisi belirli edilgen yapı)

3.4.2. {-(I)n- / -(U)n-} Eylemcil Biçim birimi İle Kurulan Edilgen Yapılar

{-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimi, Türk dilinin asıl edilgenlik biçim birimi değildir; ancak Türk diline ait metinler incelendiğinde {-(I)n-/-(U)n-} biçim biriminin de edilgen eylemlerin oluşumunu ve dolayısıyla edilgen çatının kurulumunu sağlamada kullanıldığı görülür. Araştırma sırasında incelenen metinlerde {-(I)n-/-(U)n-} biçim biriminin de {-(I)l-/-(U)l-} biçim biriminin yaptığı gibi edilgen çatının oluşumunda, görülen ve duyulan geçmiş zaman kip biçim birimlerini özellikle tercih ettiği görülmüştür. Türk diline ait tarihî metinler incelenirken {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimi ve bu biçim birimle birlikte sıklıkla kullanılan diğer biçim birimler **koyu** karakterlerle gösterilmiştir.

3.3.2.1. Türk Runik Harfli Metinler (VII.-X.yy)

İncelenen Türk Runik harfli metinlerde edilgen yapılı cümle örneklerine çok az sayıda rastlanmıştır. {-(I)l-/-(U)I-} edilgenlik eylemcil biçim birimleriyle yapılan edilgen yapılarda olduğu gibi az sayıda örnek cümlede {-(I)n-/-(U)n-}li edilgen yapılı örnekler görülür.

(139)

Yırçı yir yangılıp boguzla-n-di. / Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı. (Tekin 1988, 1.T K2)

boğazlandı: yüklem, 1. sırada önemli öge

yırçı: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

yir yangılıp: zarf tümleci, 3. sıradan önemli öge

boğaz: isim kökü

-la-: isimden eylem yapma biçim birimi

-n-: edilgenlik biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

Boguzla- eylemi geçişli-etken yapılı bir kılış eylemiyken ‘-n-’ edilgenlik eylemcil biçim birimiyle edilgenleştirilmiştir. *Boguzla-* eylemi dışsal başlattırıcılı bir eylem olup bu eylemden etkilenen bir varlık olması gerekir ve bu varlık aslında ‘yırçı’dır. (139) no’lu cümlede *boguzla-* eylemine *öldürül-* anlamı yüklenmiştir. ‘Yırçı’, *boguzla-* eyleminden etkilenen, bu eyleme maruz kalan varlık olduğu halde yukarıdaki cümlede eylemi gerçekleştiren öge konumuna yükseltilmiştir. Cümlede yeri şaşırtma işini bizzat yerci (kılavuz) yaptığı için cümle dönüşlü bir yapı gibi duruyor; ancak yercinin kendisini boğazlayıp öldüremeyeceği düşünülecek olunursa (139) no’lu cümleyi edilgen yapılı bir cümle olarak kabul etmek gerekir. Cümle, ‘birileri yırçıyı boğuzladı.’ şeklinde düşünülürse cümledeki edilgenlik açıkça görülür.

boguzladı: yüklem, 1. sıradan önemli öge

birileri: 2. sıradan önemli öge

yirçiyi: belirtili nesne, 3 sıradan önemli öge

Aynı cümlede yer alan 'boguzla-' eylemi 'boguzlan-' şeklinde edilgenleştirildiğinde söz diziminde yer alan öğelerin önem sırası aşağıdaki gibi değişmektedir:

boğazlandı: yüklem, 1. sırada önemli öge

yirçi: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

Anlatıcı, bu şekilde cümledeki öğelerin önem sırasıyla oynayarak 'yirçiyi' kimin öldürdüğünün önemli olmadığını, asıl önemli olanın 'yirçinin' öldürülmesi olduğunu vurgulamak istemiştir. (139) no'lu cümle 'kişisiz edilgen yapı' bir cümledir. Aynı zamanda bu cümlede özne merak edilip sorgulanmadığı için sadece bir durum tespiti yapılmaktadır.

(140)

Togan kuş tengriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırngakı suçul-un-miş yana tıt-in-miş. Togan kuşung tırngakı ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi üngüşüpen yügürü barmış. Antag tir. / Bir şahin (İşte) bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor. (Tekin 2004/IB-44).

suçulunmuş: yüklem, 1. sırada önemli öge

titinmiş: yüklem, 1. sırada önemli öge

togan kuş tırngakı: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

yana: cümle dışı unsur

suçul-: eylem kökü

-un-: edilgenlik biçim birimi

-miş: iştirilen geçmiş zaman kip biçim birimi

Von Gabain *suçulun-* eyleminin kökünü *suçul-* olarak almakta ve *soyun-* olarak anlamlandırmakta; Malov aynı eylemi *suçul-* olarak almakta ve *çekil-* olarak anlamlandırmakta; Caferoğlu ise *suçulun-* olarak almakta ve *soyun-* olarak anlamlandırmaktadır. Eylemin kökü *suçul-* anlamı da ‘*soyul-* / *yolun-*’ olarak kabul edilecek olunursa eylemin ‘-un-’ eylemcil biçim birimiyle tekrar edilgenleştirilmiş olduğunu kabul etmek gerekecektir. Türkçede katmerli edilgenlik durumu çok az görünen bir yapıdır ve dil bilgisi kitaplarında genellikle stilistik bir yaklaşımla açıklanmaktadır. Banguoğlu ‘de-, ko-, ye-’ gibi bazı tek heceli eylemlerin, edilgenlik ekini iki kez aldıklarını belirtmekte, bu durumu “sesçe bütünleşme eğilimi” olarak açıklamaktadır (1990: 414). Banguoğlu, başka bir ifadeyle katmerli edilgenliği bir ek yığılması olarak düşünmektedir. Ergin, iki edilgenliğin eylemde bir anlam farkı yaratmadığını, bu iki ekin eylem üzerinde “tek” olarak görünen edilgenlik eki ile aynı işlevi üstlendiğini söylüyor (1984: 205). Açıklamalardan da anlaşıldığı gibi geleneksel dil bilgisi, *ikili edilgenliği* daha çok sesbilim-anlambilim koşutluğunda ele almaktadır. Bu tür bir yapı ağızlarda kabul edilebilir görünse de Türkçede, edilgen-edilgen dizilişi sorunlu bir yapı gibi durmaktadır. Edilgenlik süreci bir öge silme işlemidir; *ikili edilgenlikte* iki silme işleminin olması gerekir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Türkçede ikili edilgenlik yukarıda da belirtildiği gibi çok tercih edilen ve kullanılan bir yapı olmadığı için, ikili silme işlemini tüm eylemlere uygulamanın mümkün olmadığı görülecektir.

(140) no’lu cümlede yer alan *suçulun-* ve *titin-* eylemi kendiliğinden gerçekleşen dışsal başlatıcılı birer eylem de olabilir. Nitekim şahinin pençesi ya da tavşanın derisi bir yere çarpma sonucu kendiliğinden de yolunup sıyrılabilir. Ancak metindeki anlamsal bağlamdan, şahinin pençelerinin tavşan tarafından yolunduğu ve sıyrıldığı anlaşıyor. Metinde edilgen bir yapı kullanılarak eylemi gerçekleştiren varlık olan ‘tavşan’ öznesi söylenmemiştir. Bu cümle de bir olayın tespitinin yapıldığı ‘kişisiz edilgen yapılı’ bir cümledir.

(141)

a)

K(a)p(a)g(a)n (e)lt(e)r(i)ş k(a)g(a)n (e)l(i)ne kıl-(ı)n-d(ı)-m. / Kapagan Elteriş hakan ülkesine tayin olundum (Ongin/4).

kılındım: yüklem, 1. sıradan önemli öge

ben: dil bilgisel özne, 2. sıradan önemli öge

kapagan elteriş kagan eline: yer tamlayıcısı, 3. sıradan önemli öge

'*kılındım*' çekimli eylemini yapısal olarak inceleyecek olursak;

kıl: eylem kökü

-ın-: eylemden eylem yapma edilgenlik biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kipi

-m: I. teklik kişi biçim birimi

(141a) no'lu cümle orjinal haliyle dönüşlü çatıya sahip bir cümle gibi dursa da '*durum tespitinin yapıldığı edilgen*' yapılı bir cümledir. Cümle, Türkiye Türkçesine aktarılırken cümlelerin orjinalinde olmayan 'tayin' sözcüğü eklenerek 'tayin olundum' şeklinde bir ifadeye başvurulmuştur. Cümlelerin eylemi, 'tayin olundum' şeklinde alınacak olunursa yüklemi oluşturan eylemin edilgen çatılı olacaktır. *Kıl-* eylemi Eski Türkçe döneminde çok işlek olan etken-geçişli bir kılış eylemidir ve genellikle '*ol-* / *kıl-* / *yap-* / *et-*' gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu nedenden dolayı (141a) no'lu cümlede *kıl-* eylemini Türkiye Türkçesine aktarırken '*atan-* / *tayin olun-*' gibi serbest bir şekilde yeni anlamlar yüklemeye aslında gerek yoktur. Bunun en güzel kanıtı Orhun Abidelerinde yer alan "Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kılındım." cümlesidir. Gerek Ergin gerekse Tekin, bu cümleyi günümüz Türkçesine "Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kılındım. (1.TB1)" şeklinde aktarmışlardır. Doğru olan da budur. *Kıl-* eylemini olduğu gibi Modern dönem Türkiye Türkçesine aktarmak ve eylemin çatısını *bir durum tespitinin yapıldığı edilgen* yapılı bir cümle olarak yorumlamak gerekir. {-I(n)-/-U(n)-} eylemcil biçim birimleri Eski Türkçeden itibaren genellikle dönüşlülük işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenden dolayı runik harfli metinlerle Uygur sahasına ait diğer

metinlerde {-I(n)-/-U(n)-} eylemcil biçim birimlerinin çok az olarak edilgenlik işleviyle kullanıldığı görülür.

b) *Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kıl-in-dı-m.* / Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kıldım (TB/1).
(Durum tespiti)

(142)

Turnya kuş tüşnekinge konmuş. Tuymatın tuzak-ka il-in-miş. Uça umatın olurur tir / Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış, uçamadan oturuyor, der (Tekin, 2004/IrqB-61).

(142) no'lu cümle, Türk dili tarihinde yer alan 'arkaik gerçek edilgen' yapıli cümlelere net bir örnek teşkil eder. Türkçede sözcüklere yönelme hâli '+y(A)' biçim birimleri getirilerek cümlede belirtilen 'arkaik edilgen gerçek' yapı, Türk dilinin tarihî seyri içinde vardır. Bu tür edilgen yapılarda özne ya bir eyleme maruz kalmakta ya da dıştan gelen bir eyleme karşı koyamayarak bir durum içine düşmektedir. Bu yönüyle 'durumu bildiren edilgen yapılara' benzemektedir. Yukarıdaki (142) no'lu cümle örneğinde de 'turna kuşu', (tuymatın) farkına varmadan tuzağa yakalanmış ve istemediği bir eyleme marûz kalmıştır. 'Turna kuşu' istemediği bir eyleme marûz kalarak istemediği bir durum içine düşmüştür. 'Arkaik gerçek edilgen yapılarda' da özne istemediği bir eyleme marûz kalmaktadır. (142) no'lu cümlede de 'tuzak (tuzakka)' yer tamlayıcısı, turna kuşunu yakalayan bir varlık gibi durmaktadır. (142) no'lu cümle 'arkaik gerçek edilgen' yapılarla ilgili aşağıdaki söz dizimine uymaktadır.

Turna kuşu-Özne (eylemden istemeden etkilenen) + **tuzak-ka-Yer Tamlayıcısı** (eylemi yapan/özneyi etkileyen) +y(A) Yönelme Durum İsim Biçim birimi + **il-in-miş- Edilgen Eylem**

(143)

üze kök : t(e)ñri (a)sra : y(a)g(ı)z : y(e)r : kıl-(ı)n-tukda : (e)kin (a)ra : kişi oğlu : kıl-(ı)n-m(ı)ş / Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış (BKD2).

(Durum tespiti)

3.4.2.2. Uygur Sahası Metinleri (VII.-XI.yy)

Uygur sahasıyla ilgili metinlerde (n)li edilgen yapılar araştırılırken Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi {-I(n)-/-U(n)-} eylemcil biçim birimlerinin daha çok dönüşlülük işleviyle kullanıldığı görülmüştür. İncelenen örnek metinlerde ‘kişisiz edilgenlikle bir durumun ve oluşun bildirildiği’ edilgen yapılar tespit edilmiştir.

(144)

*Azu karı başları ärsär, iyinür bas-**ın-ur** / veya ihtiyar başları ise zulüm görür, ezilir* (Türkische Turfan-Texte/6-10).

Yukarıdaki (144) no’lu cümle yüklemeleri ortak olan bağımlı bir sıralı cümledir.

zulüm görür: yüklem

ezilir: yüklem

ihtiyar başları: dil bilgisisel özne

veya : cümle dışı unsur

ez-: etken-geçişli bir eylem

-il-: edilgenlik eylemcil biçim birimi

-ir: geniş zaman kip biçim birimi

(144) no’lu cümle ‘kişisi belli olmayan edilgen yapı’ cümlelere bir örnek teşkil etmektedir. Bu cümlede ‘ihtiyar başları’ kimin ezeceği merak edilmemekte, sadece bazı şartların yerine getirilmediği zaman ihtiyar başların ezileceği vurgulanmaktadır.

3.4.2.3. Karahanlı Sahası Metinleri (XI.-XII.yy)

Edilgen yapılı kuruluşların oluşturulmasında genel olarak {-(U)l/- (I)l-} eylemcil biçim birimleri kullanılmış; kullanılamayan yerlerde {-(U)n/- (I)n-} eylemcil biçim birimlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu dönem eserlerinde ‘arkaik edilgen’ yapılarla ilgili birkaç örneğe rastlanmıştır. Bunun dışında ‘kişisiz, durum ve oluşun’ bildirildiği edilgenlik örneklerine rastlanmıştır.

(145)

(1) ...*bu kitâb Çin hukemalarının emsalleri birle beze-n-miş*, (2) *maçin ulemalarının eşarları birle araste kıl-in-miş turur* / Çin hakimlerinin hikmetleri ile bezenmiş ve Maçin âlimlerinin şiirleri ile süslenmiştir (KB 1991/A2, 9-10).

(145) no’lu cümle öznesi ortak olan bağımlı bir sıralı cümledir ve iki ayrı cümleden oluşmaktadır.

(145/1) *Bu kitâb Çin hukemalarının emsalleri birle beze-n-miş*.

bezenmiş: yüklem, 1. sırada önemli öge

bu kitâb: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

Çin hukemalarının emsalleri birle: zarf tümleci

beze-: eylem kökü

-n-: edilgenlik biçim birimi

-miş: işitlen geçmiş zaman kip biçim birimi

(145/2) *Maçin ulemalarının eşarları birle araste kıl-in-miş turur*.

araste kılınmış turur: yüklem, 1. sırada önemli öge

bu kitâb: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

Maçin ulemalarının eşarları birle: zarf tümleci, 3. sırada önemli öge

(145) no'lu bağımlı sıralı cümleyi oluşturan iki cümle de edilgen yapıli birer cümledir. Eylemler yapısal olarak incelendiğinde bu yaklaşımın doğru olduğu görülecektir. Hem *bezenmiş* hem de *kılınmış* eylemleri üzerinde edilgenlik eylemcil biçim birimi olan '-n-'nin açıkça edilgenlik işlevinde kullanıldığı görülüyor. *Beze-*'eylemi etken-geçişli bir eylemdir ve '-n-' edilgenlik biçim birimiyle edilgen hale getirilmiştir. *areste kıl-* eylemi de etken-geçişli bir eylemdir ve bu eylem de '-n' edilgenlik biçim birimiyle edilgen hale getirilmiştir. (145) no'lu sıralı cümleyi oluşturan her iki cümlede de süsleyen varlık cümleden özellikle dışlanmışlır. Bu iki cümlede de önemli olan süsleme işini gerçekleştiren varlık değildir. Önemli olan süsleme işinin nasıl ya da neyle yapıldığıdır. Bu iki cümlede de süsleme işinde kullanılan malzeme ön plâna çıkartılarak okuyanların dikkatine sunulmuştur. (145) no'lu cümlede de edilgenliğin işlevsel olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir. Yazar (Yusuf Has Hacıp), kendisini cümleden dışlayarak yazdığı kitabı (bu kitap) özne konumuna yükseltmiştir. Bunun iki işlevsel nedeni olabilir. (145) no'lu cümle edilgen yapıli bir cümle olduğu için ilk akla gelen, öznenin cümleden dışlanarak kitabın ön plâna çıkartılıp kitaba özel bir önem yüklenmesidir. İkincisi ise zarf tümlecininin bir basamak önem sırası artırılarak kitabın ne şekilde süslendiğinin yazıldığıının ön plâna çıkartılmasıdır. (145) no'lu cümle 'kişisiz edilgen yapıli' cümlelere bir örnek teşkil etmektedir.

(146)

Yıgaç buta-n-dı / ağaç budandı (Adam ağacı budar gibi görüldüğünde de böyle söylenir; DLT 1998 II: 141).

butandı: yüklem, 1. sırada önemli öge

yıgaç: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

buta-: eylem kökü

-n-: edilgenlik biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(146) no’lu cümlelerin yüklemine oluşturan *butan-* eylemi kök halindeyken *butı-* / *buta-* bir kılış eylemidir ve bu eylemden etkilenen bir varlık vardır. (146) no’lu cümlede ‘yığaç’ budanma eyleminden etkilenen varlık olduğu halde ‘*buta-* / *butı-*’ etken-geçişli eylemi ‘-n-’ edilgenlik eylemcil biçim birimiyle geçişsiz hale getirilmiş ve ‘yığaç’ dil bilgisel özne konumuna yükseltilmiştir. Cümleye dil bilimsel açıdan bakıldığında açıkça görülmektedir ki önemli olan ağacın kimin tarafından budandığı değildir. Önemli olan ‘ağacın’ budanmış olmasıdır. Özne bir öge silme işlemine uğratarak cümleden dışlanmıştır. Bu nedenden dolayı (146) no’lu cümle ‘kişisiz edilgen yapı’ bir cümle örneğidir. Karahanlı sahası metinlerinde de {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin genellikle dönüşlülük işleviyle kullanıldığı incelenen örneklerden anlaşılmaktadır. Nitekim (I)li yapıların onlarca örneği bulunduğu *Dîvânü Lûgati’t-Türk*’te (n)li yapılarla ilgili edilgenlik örnekleri sınırlı sayıda tespit edilmiş; *Atabetü’l-Hakâyık*’ta hemen hemen hiç tespit edilmemiş; *Kutadgu Bilig*’de ise yine sınırlı sayıda tespit edilmiştir. Karahanlı sahasına ait olan bu eserlerdeki örneklerin hemen hepsinde (I)li edilgen yapılarda olduğu gibi (n)li edilgen yapıların da belirsizlik ifade eden işitilen, görülen geçmiş ve geniş zaman kip biçim birimlerini tercih ettiği görülmektedir:

(147)

a) *Er tokı-n-dı* / adam döğüldü (Oğuzca) (DLT 1998 II: 147).

(Kişisiz edilgenlik)

b) *Bitik oku-n-du* / kitap okundu (DLT 1998 I: 202).

(Kişisiz edilgenlik)

c) *Ton bogla-n-dı* / elbise bohçalandı (DLT 1998 II: 239).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Et tuzlandı* / et tuzla-n-dı (DLT 1998 II: 243).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.4.2.4. Harezmi Türkçesi Metinleri (XII-XIV.yy)

Harezmi sahası metinleriyle ilgili olarak dikkati çeken en önemli nokta; ‘-n-’ edilgenlik eylemcil biçim birimiyle oluşturulan edilgen yapıların daha çok görülmesidir. Diğer yüzyıllardan örnek metinler incelenirken ‘-n-’li edilgen yapılar bu kadar çok görülüyordu. Bu durum, seçilen metinlerin yazarların üslûbuyla ilgili olmalıdır; çünkü Harezmi Türkçesinin dil özellikleri, Karahanlı ve Kıpçak sahası dil özelliklerinden çok farklı değildir.

(148)

Âzarla-n-dı anıng birle / Azarlandı onun ile (ME/191-5).

(Kişisiz edilgenlik)

azarlandı: yüklem, 1. sırada önemli öge

O: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

anıng birle: zarf tümlecisi, 3. sırada önemli öge

azarla-: eylem kökü

-n-: edilgenlik eylemcil biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(148) no’lu cümlede ‘-n-’ eylemcil biçim birimi cümlemin anlamından anlaşıldığı üzere açıkça edilgenlik işleviyle kullanılmıştır. Bu cümlede *azarlamak* eylemi başka biri tarafından gerçekleştirilmiştir. (148) no’lu cümle ‘kişisiz edilgen yapı’dır.

(149)

Batıl birle beze-n-miş sözler / Batıl ile süslenmiş sözler (ME/84-7).

(Kişisiz edilgenlik)

(150)

Dokala-n-dı kapug / Kilitlendi kapı (ME/160-1).

(Kişisiz edilgenlik)

(151)

Bölük bölük kılı-n-dı mal / Bölük bölük yapıldı mal (ME/159-4).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(152)

Kıyas kılı-n-dı nerse / Kıyas edildi nesne (ME/161-3).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(153)

Şehîd kılı-n-dı / Şehîd edildi (ME/209-3).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(154)

Kıyukla-n-dı nerse / Kıymıklandı nesne (ME/192-2).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(155)

Şi'rne oku-n-muş / Şiiri okunmuş (ME/11-7).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(156)

Nişânlığ boldı ol neme birle, nişânla-n-dı anıng birle / İşaret oldu o şey ile, işaretlendi onun ile (ME/147-1).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(157)

Qayu yerde kim Hak teâlânın zikri yâd qıl-ın-sa senin zikring tagı yâd qıl-ın-gay / Herhangi bir yerde ki Hak teâlânın ismi yâd edilse senin ismin dahi yâd edilecek (NF/10-7).

(Kişisiz edilgenlik)

(158)

*Bir yıldın song beş namâz farîza qıl-**ın-dı** / Bir yıldan sonra beş (vakit) namâz farz kılındı (NF/13-14).*

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(159)

*Bir taht ıddı, güher birle murassa kıl-**ın-mış** / Bir taht gönderdi, mücevher ile donatılmış (KE/7r-7).*

(Kişisiz edilgenlik)

(160)

*On yıgaçlık yer harâm ata-**n-dı** / On ağaçlık yer harâm edildi (KE/7r-11).*

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.4.2.5. Kıpçak Sahası Metinleri (XIV.yy)

İncelenen bu dönen metinlerinde ‘tam öznesiz, kişisiz edilgenlik, bir oluşu ve durumu bildiren edilgen’ yapılar görülür.

(161)

*Takı ayıttı İmam Şâfi’i: namas kıl-**ın-mas** şehidler öze. Takı kefen kıl-**ın-ur** tonı içinde takı iksüt-**ül-ür** takı arıtur-**ul-ur** yani eger / İmam Şâfi’i yine dedi ki: şehitlerin (şehitler üzerine) namazı kılınmaz. Hatta elbiseleriyle kefenlenirler, içinde eskir ve temizlenir (İMS 1992/242b86).*

(161) no’lu söylem iç içe bir birleşik cümlelerden oluşuyor.

ayıttı: yüklem

İmam Şâfi’i: özne

namas kılınmas şehidler öze, kefen kılınur tonı içinde, takı iksütülür takı arıturulur:

belirtisiz nesne

takı: zarf tümleci

İçteki cümleler:

(a)

namas kılınmas şehidler öze

namas kılınmas: yüklem

şehidler öze: yer tamlayıcısı

(161a) no'lu cümlede özne (namazı kılacaklar olanlar) tamamen cümleden dışlanmıştır. Sadece önemli bir durum tespiti yapılmıştır. Bu da 'şehidler üzerine namaz kılınmasının' gerekli olmadığıdır. İslâmi inanca göre şehidler cenazesi melekler tarafından yıkanmakta, namazları kılınmakta ve kaldırılmaktadır. Bu cümle '*durum tespitinin*' yapıldığı 'tam öznesiz edilgen yapılı' cümlelere bir örnek teşkil etmektedir.

b)

kefen kılınur tonı içinde

kefen kılınur: yüklem

tonı içinde: yer tamlayıcısı

(161b) no'lu cümlede de özne tamamen cümleden dışlanmıştır. Bu nedenden dolayı (161b) no'lu cümle '*durum tespitinin*' yapıldığı 'tam öznesiz edilgen yapılı' cümlelere bir örnek teşkil etmektedir.

c) takı iksütülür takı arıturulur

iksütülür: yüklem

arıturulur: yüklem

takı: zarf tümleci

(161c) no'lu cümlede 'eskiyen ve temizlenen' varlık (dil bilgisel) özne verilmese bile metnin bağlamından eskiyen ve temizlenen varlığın 'şehitlerin giysileri' olduğu anlaşılmaktadır. Ancak cümle içinde bu varlık verilmediği için (161c) no'lu cümlede de '*durum tespitinin*' yapıldığı 'tam öznesiz edilgen yapılı' cümlelere bir örnek teşkil ettildiği söylenebilir.

(162)

Kaçan boguzla-n-sa tesmiye birle arı-n-mas / Boğazlandığında (boğazı kesilerek öldürüldüğünde) besmele çekilerek ile temizlenmez (İMS 1992/135b-4).

(Durum tespiti)

(163)

Takı her yir kim müslüman boldı anıng ehli kahr birle takı kismet kıl-ın-dı / Yine her yerde kim müslüman oldu onun yakınlarına o yer üzerine kismet kılındı (İMS 1992/433b-6).

(Durum tespitinin yapıldığı tam öznesiz edilgenlik)

3.4.2.6. Anadolu Sahası (XIV.yy)

14. yy. Doğu Anadolu sahası metinlerinden Erzurumlu Darîr'in Kıssa-i Yûsufunu inceleyen Leyla Karahan, bu eserde “*bulın-* fiili dışında ‘-(I)n- ve -(U)n-’ eylemcil biçim biriminin dönüşlülük görevini üstlendiğini ve ‘-(I)l- ve -(U)l-’ biçim biriminin ise pasif ve meçhûl fiiller yaptığını” demiştir. (KY 1994: 68). İncelenen metinlerde edilgen yapıli cümleler kurmada asıl olarak ‘-(I)l- ve -(U)l-’nin tercih edilmesi bu açıklamayı destekliyor.

(164)

Ömür düken-di ve tecribeden ve iş görmekten artuk elde nesne kalmadı / ömrü tükendi, tecrübeden ve iş görmekten başka elinde bir şey kalmadı (KDİM/277).

(Durum tespitinin yapıldığı edilgen yapı)

(165)

Kamu geyüklerüñ caneverlerüñ dirliğı ve bakası meliküñ ömri dayımlığına bagla-n-muş-dur / Bütün geyiklerin ve canavarların canlılığı ve devamı melikin ömrünün devamlılığına bağlanmıştır (KDİ/282).

(Durum tespitinin yapıldığı edilgen yapı)

3.4.2.7. Anadolu Sahası (XV.yy)

Bu yüzyılda edilgen yapıların oluşturulmasında asıl olarak {-(U)l-/(I)l-} edilgenlik eylemcil biçim birimlerinin kullanıldığı görülür. ‘Kişisiz edilgenlik, bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen’ yapıları cümle örnekleri görülür.

(166)

Mısır’dan bir günlük yolda Taran adlı bir yerde yakût ma’dini bul-un-di / Mısır’dan bir günlük uzaklıkta Taran adlı bir yerde yakût madeni bulundu (TUM 1999/H73a-7).

bulundu: yüklem, 1. sırada önemli öge

yakût madeni: dil bilimsel özne, 2. sırada önemli öge

Mısır’dan bir günlük yolda Taran adlı bir yerde: yer tamlayıcısı, 3. sırada önemli öge

bul: eylem kökü

-un-: edilgenlik biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

Bul- eylemi etken-geçişli çatılı bir kılış eylemidir. ‘-un-’ edilgenlik eylemcil biçim birimi ile edilgen bir hale getirilmiştir. Bu cümlede de diğer edilgen cümlelerde olduğu gibi dil bilimsel olarak bir öge silme işlemine başvurulmuştur. Bunun en önemli nedeni ‘yakût madeni’ sözcük grubunun ön plâna çıkartılmak istenmesidir. Bu cümlede önemli olan ‘yakût madeni’nin kim ya da kimler tarafından bulunduğu değildir. Önemli olan böyle bir madenin bulunmuş olmasıdır. Hatta bu cümlede yer alan ‘Mısır’dan bir günlük yolda Taran adlı bir yerde yer tamlayıcısı cümleden dışlanan öznenin daha da önemli bir konumdadır. (167) no’lu cümlede üzerinde durulan nokta ‘yakût madenin bulunması ve bulunduğu yer’dir. *Bul-* etken-geçişli çatılı eylemi, edilgen bir şekle dönüştürülmüştür. (167) no’lu cümle durum tespiti yapıldığı ‘kişisiz edilgen yapıları’ cümlelere örnek teşkil etmektedir.

(167)

Bu vâ'izlerün meclisi bezzâz dükkânına benzer; nakd vermeyince kumâş al-in-maz /
 Bu nasihat edenlerin meclisi tacir dükkânına benzer; nakit verilmeyince kumaş alınmaz (GTbKM 1993/29b).

alınmaz: yüklem, 1. sırada önemli öge

kumâş: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

nakd vermeyince: zarf tümleci, 3. sırada önemli öge

al-: eylem kökü

-in-: edilgenlik biçim birimi

-maz: geniş zamanın olumsuz kip biçim birimi

Al- eylemi etken-geçişli bir kılış eylemidir ve *al-* eyleminden etkilenen bir varlık olması gerekir. *Al-* eylemi üzerine ‘-n-’ edilgenlik biçim birimi getirilerek *al-* eyleminden etkilenen varlık (kumaş) dil bilgisel özne konumuna yükseltilmiştir. Bu cümle de ‘kişisiz edilgen yapılı’ cümlelere bir örnek teşkil etmektedir. Elbetteki metinde ‘kumaş’ mecazi olarak kullanılmıştır. ‘Kumaş’tan kastedilen anlam ‘vâ’izlerün nasihatleridir. ‘kumaş’ ile ‘nasihat’ arasında bir benzetme yapılmıştır.

Edilgen yapılarla ilgili olarak 15. yy. Anadolu sahasında dikkati çeken bir diğer nokta da edilgenlik işleviyle kullanılan {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin bu yüzyılda da belirsizlik ifade eden zaman kiplerini tercih etmesidir.

(168)

a) *Mülki eydür: “Sakankûrun fayidesi oldur ki: irkek ola ve heyca vaktında-kim rebi durur avla-n-mış ola ve avlanduğı gün bogazla-n-mış ola ve bogazla-n-dugından sonra başın ve ayakların ve kuyrugın bogunına dek kesmişler ola /* Mülki söyler: “Sakankurun (bir çeşit Mısır kertenkelesi) faydası odur ki: erkek ola ve baharda çoştuğı zaman avlanmış ola ve avlandığı gün boğazlanmış ola ve boğazlandıktan sonra başını ve ayaklarını kuyruğına kadar kesmişler ola (TUM 1999/S18912-13).

Yukarıdaki (168) no’lu cümlede ‘avlanmak, boğazlanmak’ ve ‘kesilmek’ eylemlerinden etkilenen varlık aslında bir çeşit Mısır kertenkelesi olan

‘Sakankûr’dur. Bu ‘sakankur’ dil bilgisisel öznesi metnin bağlamından çıkartabilmek mümkündür; ancak cümle içerisinde bu dil bilgisisel özne doğrudan verilmediği için bu cümleyi durum tespiti yapıldığı ‘tam öznesiz edilgen’ yapı cümle olarak kabul etmek gerekecektir.

b) *En eyüsi ol durur kim, nâfe geyigün göbeğinde tamama irişdüğinden sonra al-ın-mış ola* / En iyisi odur ki misk kokusu geyiğin göbeğinde tamamlandıktan sonra alınmış ola (TUM 1999/S19911).

(Kişisiz edilgenlik)

(169) *Tuz bul-un-ma-dı* / Tuz bulunmadı (GTbKM 1993/3a,146.s).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

a) *Bu bir zîşt hatdur ki altun-ıla tahrîr ol-un-mış-dur* / Bu bir çirkin yazıdır ki altın ile yazılmıştır (GTbKM 1993/40a).

(Kişisiz edilgenlik)

b) *Oruç bin Âdil el Kazzaz kâtib el-Edirnevî gördü kim her kıssada dürlü hikâyeler söyle-n-miş-dür* / Oruç bin âdil el Kazzaz kâtib el-Edirnevî gördü ki her kıssada çeşitli öyküler söylenmiştir (TOS/328).

(Kişisiz edilgenlik)

3.4.2.8. Çağatayca (XV.yy)

Günay Karaağaç, János Eckmann’dan yaptığı ‘Çağatayca El Kitabı’ adlı çeviri eserin ‘fiilden fiil yapan’ ekler bölümünde, {-(I)n-/(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin bu yüzyıl Çağataycasında genellikle dönüşlülük işleviyle kullanıldığını ve sık olmasa da meçhûllük işleviyle de kullanıldığını söylemekte ve incelediği çalışmada (Çağatayca El Kitabı) ‘*tile- ile yasa- (giydir-)*’ eylem örneklerini sadece edilgenlik kullanımına örnek olarak vermektedir (Karaağaç, 1998: 48). Tez için

incelenen Çağatayca örneklerde {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin edilgenlik işleviyle kullanıldığı örneklerle çok az rastlanması bu açıklamayı desteklemektedir. Çağatayca sahası ile ilgili aşağıdaki eserler taranmış; ancak {-(I)n-/-(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin edilgenlik işleviyle kullanıldığı çok az örnek tespit edilmiştir.

- I. Babur-Nâme (Belli bir kısmı)
- II. Ferhâd Ü Şîrîn-Alî-Şîr Nevâyî (Tamamı)
- III. Mecâlisü'n-Nefâyis-Alî-Şîr Nevayî (Tamamı)
- IV. Lutfî Divanı (Tamamı)
- V. Leyli Vü Mecnûn- Alî-Şîr Nevâyî (Tamamı)
- VI. Muhâkemetü'l-Lugateyn- Alî Şîr Nevâyî (Tamamı)
- VII. Mübeyyen Der Fıkh (Tamamı)
- VIII. Çağatayca Kur'an Tefsiri-Şeybânî Han (Tamamı)

(170)

Ve ol hicvni çün meşhûr irdi, bitimek münâsib kör-ün-me-di. / Ve o hicvi meşhur idi, yazması münasip görülmedi (MECN/T25/13-1).

münasip görülmedi: yüklem

yazması: dil bilgisel özne

Yukarıdaki (170) no'lu cümlede hiciv yazmasıyla ünlü bir şairin, hiciv yazması ülkeyi yöneten idareciler tarafından uygun görülmemektedir. Bu uygun görülmemeye, edilgen bir ifadeyle verilmiştir. Bu cümle bir durum tespitinin yapıldığı 'kişisiz edilgen yapılara' örnek bir cümledir.

(171)

andak kelâm sürer irdi kim dahl kılmak yolu bagla-n-ur ir-di / Onun gibi söz söylerdi ki dahil olması (meclise alınması) için yolu bağlanırdı (MECN/ L594b/19).

Yukarıdaki (171) no'lu cümlede de bir şairin (170) no'lu cümlede belirtilen şair gibi hiciv şiirleri söylediği ve bunun için meclise girmesinin önünün kesildiği anlatılıyor. Meclise girmesinin yasaklanması da edilgen bir ifadeyle anlatılmıştır. 'dahil olması' dil bilgisel öznesi kullanılarak durum tespiti yapıldığı 'kişisiz edilgen' bir cümle oluşturulmuştur.

3.4.2.9. Çağatayca (XVI.yy)

Bu yüzyıl Çağataycasında da genellikle {-(I)l-/(U)l-} eylemcil biçim birimlerinin edilgen çatılı eylemlerin oluşturulmasında kullanıldığı görülür. 'Kişisiz edilgenlikle bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapıların Çağatayca döneminde de ön plânda olduğu görülür.

(172)

a) *Yana ihrâm vakti baş yapsun, kiyse câyiz-turur tik-il-gen ton* / Yine ihram vakti baş ertsün, dikilmiş elbise giyse caizdir (MDR 2004, 2169).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Saçingning zulmeti içre yaş-ın-di bil Hızır suyu, ne leblerdür nişânı yok ne şerbetdür bu ne Kevser* / Bil ki saçının karanlığı içine gizlendi Hızır suyu, ne dudaktır ki izi yok, bu ne şerbettir ne Kevser (BTK IV: 346).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Ay gül vefâ nişânı kör-ün-mes yüzüng üze, nidin ezeldin yitmegen ikin vefâ sanga* / Ey gül, yüzünün üzerinde vefa izi görünmez; neden sana ezelde vefa erişmemiştir (BTK IV: 348).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Farz kılındı sizlerge rûze tutmaknı andak kim biti-l-ip ir-di* / Farz kılındı sizlere oruç tutmak orada ki yazılmışdı (ÇKT/25b21).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

e) *Song tâmları anga yık-ıl-dı* / Sonra damları orada yıkıldı (ÇKT/42b7).
(Durum tespiti)

3.4.2.10. Anadolu Sahası (XVI.yy)

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu yüzyılda da edilgen yapıları kuruluşların oluşturulmasında {-(U)l-/(I)l-} eylemcil biçim birimleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. ‘Tam öznesiz ve kişisiz edilgenlik, bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapılar görülür.

(173)

Şeyh Ahmed Mağribi ziyâret ol-in-dı. / Şeyh Ahmet Mağribi ziyaret edildi (MM 1999/T-23-b).

ziyaret olındı: yüklem, 1. sırada önemli öge

Şeyh Ahmet Mağribi: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

ziyaret: isim kökü

ol-: yardımcı eylem

-in-: edilgenlik biçim birimi

-dı: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

‘*Ziyaret ol- ya da ziyaret et-*’ birleşik eylemi, etken-geçişli bir eylemdir. (173) no’lu cümlede *ziyaret ol-* birleşik eylemi ‘-n-’ edilgenlik eylemcil biçim birimiyle edilgen bir duruma getirilmiştir. *Ziyaret ol-* eyleminden etkilenen varlık ön plâna çıkartılarak özne konumuna yükseltilmiştir. Dil bilgisel bir yaklaşımla cümleyi yorumlamak gerekirse şunu söylemek mümkündür: Anlatıcı, Şeyh Ahmet Mağribi’nin kim ya da kimler tarafından ziyaret edildiğini önemsememektedir. Anlatıcı için önemli olan nerenin ziyaret edildiğidir. Şeyh Ahmet Mağribi mutlaka ziyaret edilmesi gereken bir yerdir ve buranın ziyaret edilmiş olması kimin ziyaret ettiğinden daha önemlidir. Bu cümle ‘kişisiz edilgenliğe’ örnek bir cümledir.

(174)

Mîrzânun pervânesi hâce-i Behre'ye göster-il-üp Va'llâhü'l-azîm halkdan mâl al-in-ma-di / Mirzanın pervanesi Hoca Behre'ye gösterilip Aziz Allah adına yemin olsun ki halktan mâl alınmadı (MM 1999/R1-47a / P-52b).

alınmadı: yüklem, 1. sırada önemli öge

mâl: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

halktan: yer tamlayıcısı, 3. sırada önemli öge

al-: eylem kökü

-in-: edilgenlik biçim birimi

-ma-: olunsuzluk biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

(174) no'lu cümle yine edilgen yapıların işlevsel olarak kullanımına yönelik çok net bir örnektir. *al-* eylemi etken-geçişli bir kılış eylemidir. Yazar, metinde Allah üzerine yemin eden kişinin 'halktan mal almadığını' ön plâna çıkartmak için edilgen yapıyı kullanmayı tercih etmiştir. Metinde yemin eden kişi bir bakıma 'mal almakla' suçlanmakta ve bu kişi de kendini savunmak durumunda kalmaktadır. Bu nedenden dolayı malı alan ya da almayan kişi cümleden dışlanmış 'mal almama' olayı ön plâna çıkartılmıştır.

(175)

a) *Tecessüs olındukda, yâ ebnâ-i mülûkden, yâhûd i'lâm-ı hâl itmekle ri'âyeti metrûk olan ehl-i sülûkden bul-in-ur-di* / Araştırıldığında, ya hükümdar oğullarından, yahud durumlarını anlatmakla saygıyı terk etmiş olan gruba dahil olurlardı. (KÜNA/59)
(Tam öznesiz edilgenlik)

b) *Emmâ ol târihde yiği-çeri agası olan kazâncı Togân muhkem dög-il-üp azl ol-in-di*; ağalığı, *Mustafâ Aga nâm merd-i âkıla virilmesi münâsib gör-il-di* / Ama o tarihte yeniçeri ağası olan Kazancı Togan iyice dövülüp azl olındı (görevden alındı); ağalığı Mustafa Ağa adıyla tanınan mert kişiye verilmesi uygun görüldü (KÜNA/152-153).

azl olındı: yüklem

ol târihde yiñi-çeri agası olan kazâncı Togân: dil bilgisel özne

muhkem dögilüp: zarf tümleci

emmâ: cümle dışı unsur

(175b) no’lu cümlede görevden alınma eyleminden etkilenen ‘Kazancı Doğan’, dil bilgisel özne konumuna yükseltilmiştir; çünkü cümlede asıl vurgulanmak istenen ‘Kazancı Doğan’ adlı yeniçeri ağasının kazan kaldırması nedeniyle görevden alınmasıdır. Görevden alınış biçimi de edilgen bir anlatımla verilmiştir (muhkem döğ-il-üp). 148b) no’lu cümle ‘kişisiz edilgen yapılı’ bir cümle örneğidir.

(176)

a) *Yine elli birinci günde gücile al-ın-dı.* / Yine elli birinci günde güçle alındı (KÜNA/378-379).

alındı: yüklem

yine: zarf tümleci

elli birinci günde: zarf tümleci

gücile: zarf tümleci

(176a) no’lu cümle yukarıdaki şekliyle tam öznesiz edilgen yapılı bir cümle gibi durmaktadır. Ancak metnin bağlamından, alınan varlığın (dil bilgisel öznenin) bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen cümle içerisinde bir dil bilgisel özne yer almadığı için bu cümleyi ‘tam öznesiz edilgen yapılı’ bir cümle gibi kabul etmek daha doğru olacaktır.

b) *Rebiu’l-evvelinüñ yigirmi birici günü ki rûz-i se-şenbih idi, kuşluk vakti feth ol-ın-dı.* / Sekiz yüz elli yidi senesinin birinci günü Perşembe idi , kuşluk vakti feth olındı (KÜNA/381-382)

(176b) no'lu cümlede de fethedilen varlığın kale olduğu ancak bağlamdan anlaşılabilir. Bu cümleyi de dil bilgisel özne verilmediği için 'tam öznesiz edilgen yapılı' bir cümle olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

c) *lafz-ı âhirûn, ol feth-i cemîle târîh bul-**ın-mış*** / Sonraki sözler, güzel fethetme tarih bulunmuş (KÜNA/421).

(Kişisiz edilgenlik)

(177)

a) *...ve Aya-Sofya civârında bir medrese dahi inşâ ol-**ın-dı*** / ...ve Ayasofya civârında bir medrese dahi inşâ olundu (KÜNA/487).

(Kişisiz edilgenlik)

b) *Her biriniñ sahasında yüz bin atlu sığınmak mümkün olsun diyü ısmarla-**n-dı*** / Her birinin sahasında yüz bin atlı sığınması mümkün olsun diye ısmarlandı (KÜNA/824).

(Tam öznesiz edilgenlik)

3.4.2.11. Anadolu Sahası (XVII.yy)

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu yüzyılda da edilgen yapılı kuruluşların oluşturulmasında {-(U)l-/(I)l-} eylemcil biçim birimleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İncelenen metinlerde 'tam öznesiz, kişisiz ve kişinin belirli olduğu edilgenlikle bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapılı cümleler tespit edilmiştir.

(178)

*Ayasofya kurbında, ta'yîn eyledükleri gülzârda, hafr u ihzâr olınan mezârında defn ihtiyâr ol-**ın-dı*** / Ayasofya yakınlarında belirledikleri gül bahçesinde, kazılan ve hazır edilen mezarında defnedilmesi kararlaştırıldı (HBT/431).

(Kişisiz edilgenlik)

(179)

a) *Pâdişâh-ı zamân dahi, iktidâ eylemekle, rızâ-yı sa'âdet-irtizâları bile olmuş diyü cevâb vermekle, i'âde ol-**ın**-ma-**dı*** / Pâdişah zamanında dahi, tâbi olmakla , mutlulukla rıza göstermiş diyerek, iâde olunmadı (HBT 432).

(Tam öznesiz edilgenlik)

b) *Ataları Pâdişâh-ı merhûmun ayağı ucunda defn ol-**ın**-**dı**-lar* / Ataları merhûm pâdişahın ayak ucunda defn olundular (HBT 434)i

(Kişisiz edilgenlik)

c) *Civâr-ı kuds-i sa'âdet-me'nûsa rihlet eylemiş bul-**ın**-**dı*** / Alışılmış kutsal saadet yöresine göç etmiş (ölmüş) olundu (HBT 437).

(Tam öznesiz edilgenlik)

(180)

a) *Çıkan ekâbir-i enâm, ikrâm-ı tâmm ile ziyâfet ü it'âm ol-**ın**-**dı**-lar* / Çıkan büyük canlılar (ileri gelenler), tam bir ikramla, ziyâfetle doyuruldu (TELKA/455).

(Kişisiz edilgenlik)

b) *Ömr-i azîzleri altmış dokuz seneye vardıkda, yedi yüz tarihinde Söğütçük nâm kasabada fevt olup meyyiti Bursaya nakl olunup anda defn ol-**un**-**du*** / Aziz ömürleri altmış dokuz yaşına ulaştığında, yedi yüz tarihinde Söğütçük olarak bilinen kasabada ansızın ölüp cenazesi Bursa'ya nakledilip orada defn olundu (TELKA/39-40, 2a).

(Kişisiz edilgenlik)

c) *Konstantiniyye hüsn-i ta'bir ile Şehir binâsı Vizantiyon'un yerine yapılması dahi münâsip gör-**ün**-**ür*** / Konstantiniyye güzel tabiriyle (bilinen) şehir binası Vizantiyon'un yerine yapılması dahi uygun görünür (TELKA/46, 5b).

(Kişisiz edilgenlik)

d) *Kürsünün etrâf-ı erba'asında mezkûr Arkadyus'un ünvân-ı dîvânı ve erkân-ı devleti mücessem tasvîrleri ile hafr ol-**un**-**muş**-dur* / Kürsünün dört tarafında adı

anılmış olan Arkadyus'un unvan meclisi ve devlet erkanının cisimleşmiş tasvirleri ile kazılmıştır (TELKA/6a).

(Kişisiz edilgenlik)

(181)

a) ...ve birer şerefeli iki minâre vaz ol-**un-muş-dur** / ... ve birer şerefeli iki minâre konulmuştur (TELKA/6b).

(Kişisiz edilgenlik)

b) Ta'âmları **imâret tarafından** ta'yin ol-**un-muş-dur** / Yiyecekleri imâret tarafından verilir (TELKA/6b).

ta'yin olunmuştur: yüklem

ta'âmları: dil bilgisel özne

imâret tarafından: mantikî özne

(181b) no'lu cümle '*kişisi belirli olan edilgen yapı*' bir cümle örneğidir. Bu tür yapılar Türkçede 15. yüzyıldan sonra sıklıkla görülmeye başlanmıştır. Cümlede yer alan 'imâret tarafından' mantikî öznesi bu cümleyi açıkça 'kişisi belirli olan edilgen yapı' bir cümle örneği yapmaktadır.

(Kişisiz edilgenlik)

c) *İki Tezkireci ve Çavuş-başı ve Kapucular Kethüdâsı ve Muhzır Ağa, vüzerâ önünde durup arz-ı hâlleri oku-n-ur* / İki tezkireci, Çavuşbaşı, Kapıcılar Kethüd'ası ve Muhzır Ağa, vezirler önünde durup durumları okunur (TELKA/18a).

(Kişisiz edilgenlik)

d) *Meblağ-ı mezbûrdan sefer-i hümayûn mühimmâtı için feth-i Varat'a Serdar Köse Ali Paşa tarafından yüz otuz üç yük, seksen iki bin yüz doksan akçası masraf ol-un-du* / Yukarıda söylenilen paradan padişâhın sefer malzemeleri için Varat'ın fethine Serdar Köse Ali Paşa tarafından yüz otuz üç yük, seksen iki bin yüz doksan akçası masraf olundu (TELKA/29b).

masraf olundu: yüklem

yüz otuz üç yük, seksen iki bin yüz doksan akçası: dil bilgisel özne

Serdar Köse Ali Paşa tarafından: mantıkî özne

Meblağ-ı mezbûrdan sefer-i hümayûn mühimmâtı için: zarf tümleci

feth-i Varat'a: yer tamlayıcısı

(181d) no'lu cümlesinde yer alan 'Serdar Köse Ali Paşa tarafından *mantıkî* öznesi bu cümleyi 'kişisi belli olan edilgen yapı' bir cümle örneği yapmaktadır.

3.4.2.12. Anadolu Sahası (XVIII.yy)

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu yüzyılda da edilgen yapı'lı kuruluşların oluşturulmasında $\{-(U)l/- (I)l-\}$ eylemcil biçim birimleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Bu yüzyılda edilgen yapı'lı kuruluşların oluşturulmasında $\{-(U)l/- (I)l-\}$ eylemcil biçim birimleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İncelenen metinlerde 'tam öznesiz, kişisiz ve kişinin belirli olduğu edilgenlikle bir durumun ve oluşun bildirildiği edilgen yapı'lı cümleler tespit edilmiştir.

(182)

a) *Fesâd ve zarar mülâhaza olunup akd-i sulha adem-i i'tibâr ve muhârebe tercîh ve ihtiyar ol-un-muş i-di* / Bozukluk ve zarar iyice düşünülüp barış antlaşmasına önem verilmeyip savaşmak tercih edildi ve savaşmaya karar verildi (MAHA/9)

(Kişisiz edilgenlik)

b) *Bâbîâlî'ye ref' ü takdîm etmeleriyle takrirlerinin tercümesi bu mahalle ayniyle tahrîr ol-un-du* / Devlet binasına yüceltme ve sunmalarıyla kararlarının tercümesi bu yerde aynen yazıldı (MAHA/12).

(Kişisiz edilgenlik)

c) *Hatt-ı hümayûn mûcibince zikr olunan konsolosluk berâtı i'tâ ol-un-du* / Padişâh kararına uygun olarak adı geçen konsolosluk nişânı verildi (MAHA/17).

(Kişisiz edilgenlik)

(183)

a) *A'd'aya ser-rişte verilmemek üzere ahd ü peymân ol-un-du* / Düşmana tutunacak yer verilmemek üzere and ve yemin edildi (MAHA/29).

(Tam öznesiz edilgenlik)

b) *Vâridât-ı hâtırdan olmağla beyân-nâmelerine tezyîl ol-un-du* / Devlet gelirlerinden olmakla beyânâmelerine eklendi (MAHA/29).

(Tam öznesiz edilgenlik)

c) *Ol vakit voyvodolara tenbîh ol-un-muş i-di* / O zaman voyvodolara tenbîh olunmuştu (MAHA/42).

(Tam öznesiz edilgenlik)

3.5. Türk Dili Tarihinde Farklı Edilgenlik Stratejileri

Türk dili tarihine ait çeşitli metinler incelendiğinde {-(I)l/- (U)l- ve -(I)n/- (U)n-} eylemcil edilgenlik biçim birimlerinin yanı sıra edilgen yapıli cümleler oluşturmada farklı stratejilerin de yer yer kullanıldığı görölmektedir. Bu bölümde farklı edilgenlik stratejilerinin metinlerden seçilen örnek cümlelerle açıklanılmasına çalışılacaktır.

3.5.1. Türk Dili Tarihinde Biçim birimsiz Edilgenlik (Sıfırlı Yapılar)

Türk diline ait metinler incelediğinde geniş zamanın olumsuz çekimlerinde kullanılan {-mas/-mes} biçim birimlerinin Türk dilinde cümlelere edilgenlik-meçhûlluk anlamı kazandırmada da sıklıkla kullanıldığı görölr. {-mas/-mes} biçim birimleriyle yapılan edilgen yapıli cümle örneklerine 'Dîvânü Lügât-İt-Türk'te çok miktarda bulunur. Araştırma sırasında örnek metinler incelenirken dikkati çeken bu edilgenlik stratejisine, Besim Atalay, 'Dîvânü Lügât-İt-Türk'te "imlemes fiiline

malûm olduğu halde, metinlerde (örneklerde) *işaret edilmez* anlamı verilerek meçhûllük anlamı verildiği görülmektedir.” şeklinde bir açıklama getirerek Türkçede malûm fiil sıygalarının meçhûl yerine dahi kullanıldığını belirtir (1998 I: 83). Bu ifadeden Dîvânü Lûgati’t-Türk yazılmadan çok önceki yıllarda kalıplaşmış savlarda mâlûm ve meçhûl eylemlerin birbirlerinin yerlerine kullanılabildikleri anlaşıyor. “etli tırnğaklı edhirmes / et tırnaktan ayrılmaz (DLT 1998 I.: 177) ve “otuğ odhguç birle öçürmes / ateş alevle söndürülmez” (DLT 1998 I: 176-177) cümleleri bunun en güzel örneklerinden bazılarıdır.

Önemli olan bir nokta da {-mas/-mes} biçim birimlerinin kalıplaşmış bir söz dizimi ve anlamsallığına sahip olan ‘sav’larda daha çok kullanılıyor olmasıdır. Bunun nedeni ‘sav’ların sözlü edebiyat geleneğinin ilk örneklerini oluşturması sebebiyle Türk dilinin çok eski çağlarına ait olması ve aynı zamanda anlamsal yönden kalıplaşmış olmasıdır. Kalıplaşmış bu sözler kullanım alanı ve işlevselliğine göre edilgenlik anlamı içerdikleri için tekrar {-(I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n-} biçim birimlerinin kullanımına gerek duyulmamış olabileceğidir. Karahanlı sahası öncesi görülen edilgenlik biçim birimlerini taşımayan edilgen ifadeler aslında çok nadirdir. Genellikle biçim birimsiz edilgen yapı olarak kabul ettiğimiz yapılar, Türkiye Türkçesine aktarma problemlerinden, eylemlerin zaman içerisinde gösterdiği anlamsal kullanım alanı değişikliklerinden ve eylemlerin kullanıldıkları zaman dilimlerindeki anlamsal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenler aşağıdaki örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır. Şunu da belirtmek gerekir biçim birimsiz edilgen yapı cümle olarak kabul edilebilecek örneklerin aslında Türkiye Türkçesine aktarılırken serbest bir yöntem izlenmesinden ya da kullanılan eylemlerin zaman içerisinde gösterdikleri anlamsal değişimlerden kaynaklandığı anlaşıyor.

(184)

Öd t(e)ñri : (a)ys(a)r : kişi oğlu : kop : ölg(e)li : törim(i)ş / Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış (KTK/10).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki cümleyi Muharrem Ergin ve Şinasi Tekin Türkiye Türkçesine edilgen bir yapıda aktarmışlardır; ancak bu cümle, Türkiye Türkçesine ‘Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü türemiş.’ şeklinde de aktarılabilir. Bu nedenden dolayı bu cümlemin yazıldığı zaman diliminde edilgen bir anlamda kullanılıp kullanılmadığını söyleyebilmek çok mümkün değildir. Von Gabain *törü-* eyleminin anlamını ‘*türemek, husule gelmek*’ olarak açıklamaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise aynı eylem ‘oluşmak, ortaya çıkmak, meydana çıkmak, çoğalmak ve bir kökten çıkmak’ olarak açıklanmaktadır. Türk Runik harfli metinlerde *yarat-* eylemi ise daha çok düzenlemek, teşkilatlandırıp toparlamak anlamlarıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesine aktarmada cümlemin edilgenlik anlamı verilerek kullanılması, aslında ‘*törü- / türe-*’ eyleminin zaman içerisinde anlamsal olarak gösterdiği kullanım değişikliğinden kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar (184) no’lu cümleyi günümüz Türkçesine ‘Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.’ şeklinde aktarırken aslında günümüz İslâmî bakış açısını tercih etmişlerdir. Bununla birlikte (184) no’lu cümlemin 7. yüz yıl İslamiyet öncesine ait bir metin olduğu göz önünde bulundurulacak olunursa (184) no’lu cümleyi günümüz Türkçesine edilgen bir yapıda aktarmanın da pek doğru olmadığı söylenebilir. (184) no’lu cümleyi biçim birimsiz bir edilgen cümle olarak kabul etmek doğru olmayacaktır; çünkü bu cümle rahatlıkla ‘Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü türemiş.’ şeklinde Modern dönem Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Nitekim benzer bir ifade Dîvânü Lügât-İt-Türk’te ‘yalnğuk törüdi: insan yaratıldı’ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Eseri inceleyen Besim Atalay da burada *törü-* eylemini yaratılmak şeklinde edilgen olarak Modern dönem Türkiye Türkçesine aktarmıştır; ancak bu cümle yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Türkiye Türkçesine ‘insan türedi’ şeklinde de aktarılabilir. Yine İyi ve Kötü Prens Öyküsünde yer alan ‘*Süz kelti. kentü tuğmuş kıl-in-mış* / Söz geldi, kendi doğmuş yaratılmış’ (İKPÖ, II, D. 178, iv, 2.) cümlesi bu iddiayı desteklemektedir.

(184) no’lu cümlede dikkat çeken diğer bir nokta da işitilen geçmiş zaman kipiyle ‘*töri-*’ eylemin çekimlenmiş olmasıdır. Bu kip, Türk dilinin edilgen yapıların kullanımında sıklıkla tercih ettiği bir zaman kipidir. Yukarıdaki cümlemin eksiz olarak bir edilgenlik ifade etmesinde işitilen geçmiş zaman kipinin kullanılmasının

önemli bir rolü vardır. Bununla birlikte anlatılan ‘ölüm’ kavramının da genel bir kural olması ve bu kuralın kim tarafından zaten konulduğunun bilinmesinden dolayı dinî bir ritüel olarak kabul edilmesinin de payı olabilir.

(185)

B(e)ş b(a)lık : (a)nı üç(ü)n : ozdı / Beşbalık onun için kurtuldu (BKD28).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki (185) no’lu cümleyi de Muharrem Ergin ve Şinasi Tekin Modern dönem Türkiye Türkçesine edilgen bir yapıda aktarmışlardır. Araştırmacıların buradaki yaklaşımı (185) no’lu örneğin aksine doğru bir yaklaşımdır; çünkü (185) no’lu örnekte *törü-* eyleminin zaman içerisindeki anlamsal kullanım farklılığından kaynaklanan bir durum söz konusuydu. Burada ise ‘oz- / os-’ eyleminin kendisi, ‘*kurtulmak*’ anlamında kullanılmıştır. Bu anlamsal kullanım da (185) no’lu cümleyi Türkiye Türkçesine aktarmada ister istemez edilgen bir yapı tercih edilmesini zorunlu kılmaktadır.

(186)

B(a)rdukl : yirde : (e)dgüg : ol (e)r(i)nç : k(a)n(i)ñ : subça : yüg(ü)rti : süñükün : t(a)ğça : y(a)tdı : / Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı (KTD/24)

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki cümle de aynı araştırmacılar tarafından edilgen bir yapıda Türkiye Türkçesine aktarılmıştır; ancak bu cümle metne bire bir bağlı kalınarak ‘Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yattı.’ şeklinde de Türkiye Türkçesine aktarılabilir; çünkü *yat-* eylemi, zaman içerisinde anlamsal genişlemeye uğrasa da bir edilgenlik ifade etmemektedir.

k(a)n(i)ñ : subça : yüg(ü)rti

yüg(ü)rti: yüklem, 1. sırada önemli öge

k(a)n(i)ñ: özne, 2. sırada önemli öge

subça: zarf tümleci, 3. sırada önemli öge

süňüküň : t(a)gça : y(a)tdı

y(a)tdı: yüklem, 1. sırada önemli öge

süňüküň: özne, 2. sırada önemli öge

t(a)gça: zarf tümleci, 3. sırada önemli öge

Yukarıda da görüldüğü gibi (186) no’lu cümlede yer alan iki cümleinin de açık-gerçek birer öznesi vardır ve cümleyi Türkiye Türkçesine aktarırken edilgen bir şekilde ifade tercih etmek pek doğru değildir. Peki araştırmacılarımız (186) no’lu cümleyi Türkiye Türkçesine niçin edilgen bir yapıda aktarmışlardır? Bunun nedeni yine edilgen yapıların kullanım işlevselliğiyle ilgilidir. Edilgen yapılar, olay ya da durum ön plâna çıkartılmak istendiğinde kullanılan bir yapıdır. (186) no’lu cümlede de Türk milletine bir ders verilmesi amaçlandığı için eylemin kim tarafından yapıldığı değil Türk milletinin kağanlarını dinlemediği zaman gerçekleşecek olan eylemlerin ön plâna çıkartılmak istenmesi söz konusudur. Bu nedenden dolayı araştırmacılar bu cümleyi Türkiye Türkçesine edilgen bir yapıda aktarmışlardır. ‘Kemiklerin yatması / yığılması’ ön plâna çıkartılmak istenerek Türk milletine bir ders / öğüt verilmesi amaçlanmıştır.

(187)

Adıging karnı yar-ıl-mış, tonguzung azıgı sınmış tir / Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der (Irk Bitig/6).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıda dolaylı anlatıma sahip (187) no’lu cümle, sıralı iki cümleden meydana gelmektedir. İlk cümleinin eylemi, *yarılmış*, üzerinde bir edilgen biçim birimi taşıırken ikinci cümleinin eylemi ‘sınmış’ üzerinde bir edilgenlik biçim birimi taşımamaktadır; ancak eylem, Türkiye Türkçesine *kırılmış* şeklinde edilgen bir ifadeyle aktarılmıştır. Bu durum yine eylemin kullanıldığı zaman dilimindeki

anlamsal özelliğinden kaynaklanıyor; çünkü *sın-* eylemi Eski Türkçede ‘*kırmak, parçalanmak, sınımak*’ anlamlarında kullanıldığı için eylemin üzerinde zaten edilgenlik anlamı vardır. Sıralı yan yana bu iki cümlede, edilgenlik biçim birimli ve edilgenlik biçim birimsiz iki farklı eylemin kullanılması biçim birimsiz yapıların neden Türkiye Türkçesine edilgen bir yapıda aktarıldığı açıklanmasını da doğrudan destekliyor.

(188)

Söğüşüp uruşur, otra ton titişür / söğüşerek vuruşulur, arada elbise yırtılır (DLT 1998: II.Cilt, titişdi maddesi 89.s).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki örnek cümledeki edilgen yapı daha önce verilen ilk dört örnekten farklı bir nitelik taşımaktadır. Önceki örnekler de biçim birimsiz edilgenlik anlamı kazanan cümlelerdi; ancak bununla beraber ilk dört cümledeki edilgenlik anlamı daha çok eylemlerin tarih içindeki anlamsal ve yapısal kullanımlarındaki işlevsel özelliklerinden ve değişimlerinden kaynaklanmaktaydı. (188) no’lu cümledeki edilgenlik ise tam olarak bir biçim birimsiz edilgen yapı kullanımına örnektir; çünkü cümle üzerinde edilgenliği kazandıran her hangi bir edilgenlik biçim birimi olmadığı gibi ‘urmak ve titmek’ eylemlerinin anlamsal özelliklerinden kaynaklanan bir edilgenlik de söz konusu değildir. Gerçi Dîvânü Lügât-İt-Türk’te ‘*titişmek*’ eylemi Besim Atalay tarafından doğrudan ‘*vuruşulur*’ anlamıyla edilgen olarak verilmektedir. Bu anlama göre cümleleri ‘*söğüşerek döğüşür / ortada elbise yırtılır*’ şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmak gerekir. Oysaki bu kalıplaşmış bir savdır, sözdür. Bu nedenden dolayı iki cümlede de edilgen ya da işteş yapılması gerekir. Bu savda ikinci cümle birinci cümleyi açıkça etkilemektedir. Diğer önemli nokta ise ‘tit-’ eylemi üzerinde ‘-iş-’ işteşlik eylemcil biçim biriminin açık bir şekilde görülüyor olmasıdır.

ur-**u**ş-ur: yüklem, 1. sırada önemli öge

o : (gizli) özne, 2. sırada önemli öge

sög-**ü**ş-üp: zarf tümlecisi, 3. sırada önemli öge

ur-: eylem kökü

-uş-: işteşlik eylemcil biçim birimi

-ur: geniş zaman kip biçim birimi

tit-**iş**-ir: yüklem, 1. sırada önemli öge

ton: dil bilgisel özne, 2. sırada önemli öge

otra: yer tamlayıcısı, 3. sırada önemli öge

tit-: eylem kökü

-iş-: işteşlik eylemcil biçim birimi

-ir: geniş zaman kip biçim birimi

Eğer *titişmek* eylemi doğrudan *yırtılır* anlamıyla alınırsa ‘ton’ sözcüğünü, ‘dil bilgisel özne’ olarak kabul etmek gerekir. Bu savda, amaç elbisenin kişileştirilerek didişmesini anlatmak değil, eylemden etkilenen nesnenin elbise olduğunu verip nesneyi ön plâna çıkartmaktır.

(189)

ıgaç kutı ulıyur tiyür.

Köni buyruk közüngü- çe közünüpen

Tanmış üz-ütüg tutupan.

Tarazuk içinte olgurtur tiyür.

T[arazu]k ag[sar] k[ıl]ınçı aytıg bolur

(70) *irinçü kılınmış kılınçı iştig bolur*

ot ve ağaç saâdeti inler derler.

âdil buyruk, aynadaki akis gibi, ortaya çıkıp

inkârcı rûhu yakalayıp,

terâzi içine oturtur derler.

terâzi yükselirse, yaptığı işlerden dolayı sorguya çekilir

yapmış olduğu kötülükleri dinlenir. (R.R.Arat, (1991), ETŞ, Maniheist Şiirler, 10).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

(189) no’lu cümlede “T[arazu]k ag[sar] k[ıl]ınçı aytıg bolur” ifadesi Türkiye Türkçesine ‘terazi yükselirse, yaptığı işlerden dolayı sorguya çekilir’ şeklinde edilgen bir yapıyla aktarılmıştır. Eski Türkçede *ag-* daha çok çıkmak, binmek; ‘*ayıt-*’ ise sormak, söylemek anlamıyla kullanılmaktaydı. Görüldüğü üzere cümle Türkiye Türkçesine aktarılırken tamamen serbest bir yöntem izlenmiştir. Bu cümleyi ‘terazi çıksa, kötülükleri sorulur’ şeklinde aktarmak da mümkündür. Cümle, Türkiye Türkçesine nasıl aktarılırsa aktarılsın cümledeki edilgenlik anlamı metnin tümüne bağlı kaldığı takdirde değişmemektedir. Metinde, dinî (Maniheist) çevreye aittir ve inkârcı bir ruhun yakalanıp nasıl sorguya çekileceği anlatılmaktadır. Bu dinî cümlede önemli olan ruhu sorguya çeken değil, ruhun nasıl sorguya çekileceğidir. Bu nedenden dolayı aslında *aytma* eylemi anlamsal olarak doğrudan bir edilgenlik ifade etmediği halde metnin anlamsal yapısından dolayı cümleyi Türkiye Türkçesine aktarırken edilgen bir yapının tercih edilmesi doğrudur. Aynı şekilde, aynı metni takip eden diğer cümlede de ‘irinçü kılmış kılınçı iştig bolur’ ifadesi ‘yapmış olduğu kötülükleri dinlenir’ şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu cümlede dikkati çeken bir başka nokta dinlemek eylemi yerine işitmek eyleminin tercih edilmiş olmasıdır. Eski Türkçede her iki eylemde runik harfli metinlerden itibaren kullanılmaktaydı; ancak yazılı metinlerde dinlemek eylemi yerine genellikle işitmek eyleminin tercih edildiği görülmektedir. Bu tercih, elbetteki eylemin o devirdeki anlamsal kullanımından kaynaklanıyor. Türkiye Türkçesine aktarmada ise eylemin anlamsal değişiminden dolayı doğal olarak ‘dinlemek’ eyleminin edilgen biçimi tercih edilmiştir.

(190)

Bitikler yodluşdı / kitaplar silindi (DLT 1998 III: 105).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki (190) no’lu cümlede ‘yodluş-’ eylemi metnin yazıldığı dönemde *silin-* anlamında kullanılmıştır. Bu cümlede de görülen biçim birimsiz edilgenlik aslında bu bölümün başlığı altında incelenen diğer örnek cümlelerin bir çoğunda olduğu gibi *yodluş-* eyleminin zaman içerisinde anlamsal kullanım özelliğinden kaynaklanmaktadır. Günümüz Türkçesinde *yodluş-* eylemi yerine *sil-* eylemini kullandığımız için *sil-* eylemi üzerine [-(I)n-/-(U)n-] edilgenlik eylemcil biçim birimleri getirilerek eylem edilgen bir biçime getirilmiştir.

(191)

Bir sultan bir esirni öldürmege buyurdu / Bir sultan bir kölesinin öldürülmesini buyurdu (SGT 1989/16/8b-8).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki cümle Seyf-i Sarâyî’nin 14. yüzyılda Sadi’nin *Gülistan* adlı eserinden Kıpçak Türkçesine yaptığı aynı adlı çeviri eserinden alınmıştır. Eseri günümüz Türkçesine A.Fehmi Karamanlıoğlu aktarmıştır; ancak Karamanlıoğlu eserin bir çok bölümünü oldukça serbest bir tarzda günümüz Türkçesine aktarmıştır. Aslında yukarıdaki (191) no’lu cümle günümüz Türkçesine ‘Bir sultan bir esirini öldürmeği buyurdu.’ şeklinde bire bir aktarılabilir. Görüldüğü gibi Karamanlıoğlu (191) no’lu cümleyi günümüz Türkçesine aktarırken aslında ‘esirni ve öldürmege’ sözcüklerini şekil olarak oldukça değiştirmiştir. Bununla birlikte şunu da unutmamak gerekir ki (191) no’lu cümle anlamsal olarak 14. yüzyıl Memluk Kıpçakçasına ait bir cümledir ve cümleyi anlamsal değişimler nedeniyle günümüz Türkçesine edilgen bir yapıda aktarmak çok da yanlış değildir.

3.5.2. Sıfat Tamlaması ve Sıfat-fiil Grubu Stratejisi

Türk dilinde, cümlelere ve sözcük gruplarına edilgenlik anlamı kazandırmanın bir yolu da sıfat tamlamalarından ve sıfat-fiil gruplarından yararlanmaktır. Kaşgarlı Mahmut, ‘*Dîvânü Lügât-İt-Türk* adlı eserinde tamlamaların genellikle “mazi sıgali” yapılmasına rağmen bazen de “mazi sıgasız” da yapıldığını belirterek “sıfatlanan şeylerin mef’ûl anlamına” geldiğini söylemekte ve konuyla ilgili onlarca örneği peş

peşe sıralamaktadır (DLT 1998 I:140). Sıralanan örnekler sıfat tamlaması gruplarından oluşmaktadır.

(192)

İt-in-di nenğ / itilmiş nesne (DLT 1998 I: 140).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

itindi nenğ: sıfat tamlaması grubu

itindi: tamlayan (sıfat)

nenğ: tamlanan (isim)

it-: eylem kökü

-in-: eylemden eylem yapma biçim birimi

-di: görülen geçmiş zaman kip biçim birimi

‘it-’ eylemi bir kılış eylemidir ve bu eylemden etkilenen bir varlık vardır; ancak üzerine edilgenlik biçim birimi geldiği için ‘itme’ işini yapan varlık ya da varlıklar sözcük grubundan dışlanmışlardır. Bunun yerine ‘itme’ işinden etkilenen varlık bir sıfat tamlaması grubu şeklinde ön plâna çıkartılmıştır.

Sıfat tamlaması şeklinde ‘mef’ûl’ olarak gerçekleştirilen öznenin dışlanmasıyla ilgili Türk diline ait örneklerde de {-(I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n-} eylemcil biçim birimlerinin belirsizlik ifade eden kipleri tercih ettiği görülür.

(193)

a) *Ög-ün-di kişi* / öğülen kimse (DLT 1998 I: 140).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Ür-ün-dü er* / sürülen kişi (DLT 1998 I: 449).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Kaz-in-di toprak* / kazılmış toprak (DLT 1998 I: 449).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Sal-in-di nenğ* / atılan nesne (DLT 1998 I: 449).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Örnekler dikkatle incelendiğinde tamlamaların aynı 'sav'lar gibi günlük konuşma kalıplarında sıklıkla kullanılan varlık nitelemelerine ait olduğu göze çarpıyor.

(194)

a) *Başlağ nenğ* / bırak-ıl-mış şey (DLT 1998 I.: 461).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Kartal et* / parçala-n-mış et (DLT 1998 I: 483).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Kedrim et* / derisi yüz-ül-müş et (DLT 1998 I: 485).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Awınçu nenğ* / avun-ul-an, alışılan şey (DLT 1998 I: 134).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

e) *Katma yuga* / ufala-n-mış ekmek (DLT 1998 I.:433).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

f) *Utunç iş* / utan-ıl-acak iş (DLT 1998 I:131).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Diğer bir sıfat tamlaması stratejisi de {+IIg / +IUg} biçim birimleri öncesine {(I)k} biçim birimlerinin getirilerek sıfat tamlaması oluşturulması ve sözcük gruplarına edilgenlik anlamı kazandırılmasıdır. Kaşgarlı “lığ” eki mef’ûl fonksiyonunda kullanılabilir dedikten sonra aşağıdaki örnekleri vermektedir (1998: 500).

(195)

a) *Kurug-luğ yay* / kur-**ul-muş** yay (DLT 1998 I: 500).
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Tikikliğ ton* / dik-**il-miş** don (DLT 1998 I: 509).
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Yadhığlığ töşek* / yay-**ıl-mış** döşek (DLT 1998 III: 50).
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Yazığlığ at* / çöz-**ül-müş** at (DLT 1998 III: 50).
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

Yukarıdaki örneklerde, Türk dilinin çok işlek biçim birimlerinden biri olan ve asıl işlevi ad ve ad soylu sözcüklerin üzerlerine gelerek onlara sıfat anlamı kazandıran {+IIg / +IUg} biçim biriminin, sözcük gruplarına edilgenlik anlamı kazandırmada kullanıldığı görülüyor ve anlaşılıyor. Yukarıdaki dört örnekte de {+IIg / +IUg} biçim birimleri, etken yapılı kılış eylemlerine gelerek edilgen yapılı sıfat tamlamaları oluşturuyor.

Sıfat tamlaması oluşturarak mef'ûllük ve edilgenlik sağlamada kullanılan bir başka biçim birim de {-mİş} biçim birimidir. {-mİş} biçim birimlerinin sıfat tamlamalarına mef'ûllük ve edilgenlik anlamı kazandırması işlevine, araştırma sırasında incelenen örnek metinlerde sıklıkla karşılaşılmıştır.

(196)

a) *Udhgurmış ol* / uyar-**ıl-mış** adam (DLT 1998 II:257).
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

b) *Todhgurmış ol* / doyur-**ul-muş** adam (DLT 1998 II: 257)
(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

c) *Bititmiş bitik* / yaz-**ıl-mış** kitap (DLT 1998 II: 320).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

d) *Közetmiş* / gözet-il-miş (DLT 1998 II:320).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

e) *Tawratmış* yıp / kıvrat-il-miş ip (DLT 1998 II: 362).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

f) *Tepretmiş* neng / depret-il-miş nesne (DLT 1998 II: 362).

(Kişisiz edilgenlik-Durum tespiti)

3.6. Çağdaş Türk Lehçelerinde Edilgen Çatının Görünümü

Günümüz Türk dünyası Çin sınırlarından başlayıp Avrupa sınırlarına kadar uzanan çok geniş bir coğrafyaya yayılmış durumdadır. Çin, Moğolistan, Rusya, Ukrayna, Almanya, Moldavya, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Litvanya gibi yabancı ülkelerde dahi geniş anlamda bir Türk nüfusu vardır ve bu ülkelerde Türkçenin değişik şive ve lehçeleri konuşulmaktadır. “Siyasî anlamda bağımsız olarak Türk dilini konuşan ülkeler ise Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistandır.” (Buran 2001) XIII. Yüzyıla kadar tek yazı dili halinde gelişen Türk dilinin, bu yüzyıldan sonra göçler, savaşlar, siyasî-sosyal olaylar neticesinde birbirlerinden uzaklaşan Türk boylarının kendi ağız özelliklerine dayalı yeni ve farklı yazı dilleri oluşturduğu görülmektedir. XV. Yüzyıldan itibaren Türk dili bu farklılaşma neticesinde Kuzey (Kıpçak), Doğu (Çağatay) ve Batı (Osmanlı) olarak üç ana kol halinde gelişimini sürdürmüştür.

Bugün Çağdaş Türk Lehçeleri / Yeni Türk Yazı Dilleri deyince genel olarak yedi Çağdaş Türk lehçesi anlaşılmaktadır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi Oğuz; Özbek ve Uygur Türkçeleri Çağatay; Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçeleri de Kıpçak grubunu temsil etmektedirler. Bu bölüm içerisinde elden geldiğince yukarıda sayılan Çağdaş

Türk lehçelerinin yedi tanesindeki edilgen çatılı kuruluşların genel görünümüne özet olarak yer verilecektir.

3.6.1. Türkmen Türkçesi

“Edilgen çatı (gaydım dercesi), Söyegöv, Niyazov ve Balıyev tarafından ‘başka biri tarafından edilyen gımıldı-hereketiň sözleyje (eye) gaydıp gelyendigini görkezyen işlikler” olarak tanımlanmaktadır (Köseoğlu, 2002: 96). Türkmen Türkçesinde edilgen çatılar basit ya da türemiş eylemlerin sonuna bazı biçim birimler getirilerek kurulmaktadır. Bu biçim birimler {-ıl/-il/-ul/-ül- ve -l-} dir. “Bu biçim birimler dışında Türkmen Türkçesinde edilgen çatıyı oluşturmaya yarayan diğer biçim birimler [-ık/-ik/-uk ve -ük]tür; ancak bu biçim birimelerin kullanımı, bugünkü Türkmen yazı ve konuşma dilinde yaygın değildir.” (Köseoğlu, 2002: 98). Bu ekin bu işlevini, {-ıl- ve -il-} eylemcil biçim birimlerine bıraktığı anlaşıyor.

(197)

a) *Zorubazlık birle kılma ser belend / Bol haberdar kim, **kuruklıkdır** kemend / Zorbalıkla yükselme çıkma, Bil ki **kurulmuştur** kemend* (Köseoğlu 2002: 99)

Türkmen Türkçesinde anlamsal olarak da cümlelerde edilgenlik anlamı görülebilmektedir.

b) *Ol özüniň şeyle gizlin tutyan **sırlarının** bu yere **yetenligine** hayran galdı / O bu kadar gizli tuttuğu sırlarının buraya ulaşmasına hayret etti* (Köseoğlu 2002: 99).

(197b) nolu cümlede ‘sırların’ bir yere ulaşması başka biri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde cümleye bir edilgenlik anlamı kazandırılmaktadır.

9. Tablo Türkmençe ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Türkmençe	Türkiye Türkçesi
Agdar-ıl-	Aktar-ıl-
Artdır-ıl-	Arttır-ıl-
At-ıl-	At-ıl-
Dan-ıl-	Tan-ın-
Belle-n-	Belle-n-
Gutla-n-	Kutla-n-
Depele-n-	Tepele-n-
Ogurla-n-	Uğurla-n-
Goy-ul-	Kov-ul-
Görkez-il-	Göster-il-
(Köseoğlu 2002: 131)	

3.6.2. Tatar Türkçesi

“Fiillerden pasiflik ve meçhûllük ifade eden gövdeler yapan {-l- ve -n-} eylemcil biçim birimleri ile edilgen çatılı kuruluşlar oluşturulur ve ‘töşém yünelése (geliş yönelişi) olarak adlandırılır (Öner 1988: 97) Tatar Türkçesinde de asıl edilgenlik eylemcil biçim birimi olarak diğer Çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi {-l-} nin kullanıldığı araştırmacılar tarafından verilen örneklerden anlaşılıyor. Buran, Tatarcada kullanılan asıl edilgenlik biçim birimlerinin {-ıl-/-él-/-l-} olduğunu bunun yanısıra {-ın-/-én-/-n-} dönüşlülük biçim birimlerinin de kullanıldığını söylemektedir (2001: 185).

10. Tablo Tatarca ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Tatarca	Türkiye Türkçesi
Irgıl-	Yırtılmak
Uval-	Ufalanmak
Yonçıl-	Yorulmak
Kuzgal-	Davranmak
Añlaşıl-	Anlaşılmak
Yoklanıl-	Uyanmak
Yörél-	Yürünmek
Tözél-	Kurulmak
Söyél-	Sevilmek
Ukıl-	okunmak
(Öner 1988: 97)	

3.6.3. Kazak Türkçesi

“Fiillerden pasiflik ve meçhûllük ifade eden gövdeler yapan {-l- ve -n-} eylemcil biçim birimleri ile edilgen çatılı kuruluşlar oluşturulur ve ‘ırksız etis (kendiliğinden-pasif fiil)’ olarak adlandırılır (Öner 1988: 97). Öner, Kazakça’da kullanılan asıl edilgenlik biçim birimlerinin {-ıl-/-il-/-l-} olduğunu bunun yanısıra {-ın-/-in-/-n-} dönüşlülük biçim birimlerinin de kullanıldığını söylemektedir (2001: 217). Bunun yanısıra bazı eylemlerden sonra hem ‘-l-’ hem de ‘-n-’ edilgenlik biçim birimi arka arkaya aynı anda kullanılabilir. “Bu tür örnekler ünlüyle biten fiillerden sonra kullanılıp kullanım alanı tamamen kalıplaşmış fiillerle sınırlıdır: ‘jelin- / yenil-, izdelin- / aran-, baylanıl- / bağlan-, delin- / denil-’” (Koç, 2004: 246).

“Kazak Türkçesinde, Modern dönem Türkiye Türkçesinden farklı olarak herhangi bir edilgenlik eki taşımadıkları halde sıfat-fiil eklerini alarak sıfat tamlamaları kuran fiiller de edilgen çatılıdır: tuwğan jer / doğulan yer, barğan üy / gidilen ev, oqıytın kitap / okunan kitap, jaqsı körmeytin tamaq / seilmeyen yemek, barar jer / gidilecek yer” (Koç, 2004: 246). Türk dilinde edilgenlik yapmada sıfat-fiil stratejisinin kullanıldığı tezin 3.4.2. no’lu bölümünde ayrıntısıyla anlatılmıştır.

11. Tablo Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Kamal-	Çevrilmek
Üzil-	Koparılmak
Juvıl-	yıkanmak
Kürel-	Kürekle temizlemek
Baylanıl-	Bağlanılmak
Tazartıl-	Temizlenmek
Şeşil-	Çözülme
Jıynal-	Toplanmak

Sabaktal-	İğneden geçirilmek
Alın-	Alınmak
(Öner 1988: 97)	

3.6.4. Kırgız Türkçesi

“Fiillerden pasiflik ve meçhûllük ifade eden gövdeler yapan {-l- ve -n-} eylemcil biçim birimleri ile edilgen çatılı kuruluşlar oluşturulur ve ‘tuyuk mamile (kapalı bağlanış, çıkmaz gövde)’ olarak adlandırılır (Öner 1988: 97).

12. Tablo Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Cazıl-	Yazılmak
Aydal-	Sürülmek
Cabıl-	Örtülmek
Çalın-	Takılmak
Tögül-	Dökülmek
Beril-	Verilmek
Çabıl-	Dinbinden kesilmek
Koşul-	Katılmak
Suranıl-	Sorulmak
Dayındal-	Açılmak
(Öner 1988:98)	

3.6.5. Özbek Türkçesi

“Özbek Türkçesinde edilgen eylemler, ‘machul nisbatdagi fe’l’ olarak adlandırılmaktadır.” (Naskali 1997: 37). Özbek Türkçesinde, ilk heceden sonra gelen

ünlülerin değişkenlik göstermesi, ‘a/ä; ı/i; o/ö; u/ü’ ünlülerinin kalın ünsüzlerden ‘x, q, ğ’ye göre değişiklik göstermesi ve eklerin genellikle tek şekilli olmaları edilgenlik eylemcil biçim birimi olan ‘-l-’ yanındaki ünlü kullanımına da sınırlılık getirmiştir. Bu nedenden dolayı Özbek Türkçesinde edilgenlik eylemcil biçim birimi sadece {-l- ve -il-}dir. Edilgenlik biçim birimi yanına sadece ince, düz-dar olan ‘i’ ünlüsünü alabilmektedir.

Tablo 13 Özbek ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Özbek Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Soräl-	Sorulmak
Aytil-	Söylenmek
qâmäl-	tutuklanmak
Kütil-	beklenmek
Päqlän-	temizlenmek
Yuvın-	yıkanmak
Körgäzil-	gösterilmek
Bitkizil-	bitirilmek
Yediril-	yedirilmek
Seviritiril-	sevindirilmek
(Buran 2001: 123)	

3.6.6. Uygur Türkçesi

“Batı Uygur Türkçesinde edilgen eylemler, ‘özgä däricä’; Doğu Uygur Türkçesinde ise ‘mächul däricä’ olarak adlandırılmaktadır.” (Naskali 1997: 37). ‘Uygur Türkçesinde toplam sekiz ünlü bulunur. ‘a, e, é, i, o, ö, u, ü’ sesi ve ‘e’ sesi Türkiye Türkçesindeki ‘e’den daha açık ve geniş söylenir. ‘é’ ile gösterilen ikinci ‘e’ ise Türkiye Türkçesinden daha kapalı ve dardır. Uygur Türkçesinde ‘ı’ sesini gösteren bir harf yoktur. Bütün ‘ı’lar ‘i’leşmiş olduğundan, alfabede ‘ı ve i’ harfleri tek bir işaretle gösterilir. Aynı zamanda Uygur Türkçesinde küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesindeki kadar sağlam değildir. Bu nedenlerden dolayı edilgenlik eylemcil

biçim birimi genellikle {-l/-il-} olarak kullanılır. Bazı örneklerde ise {-ul/-ül-} olarak kullanıldığı da görülür.

14. Tablo Uygur ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Kétıl-	Gidilmek
Déyil-	Denilmek
Köpeytil-	Çoğaltılmak
Atal-	Ad verilmek
Qaçurul-	Kaçırılmak
(Buran 2001: 154)	

3.6.7. Azerbaycan Türkçesi

“Azerbaycan Türkçesinde edilgen eylemler, ‘mächul fe’l’ olarak adlandırılmaktadır.”(Naskali 1997: 37). Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatılı kuruluşlar Türkiye Türkçesinde olduğu gibi {-ıl/-il-/-ul/-ül} eylemcil biçim birimlerinin dördünün de kullanımıyla sağlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde küçük ve büyük ünlü uyumunun sağlam olması bu dörtlü kullanıma olanak sağlamaktadır. Bunun yanı sıra genellikle dönüşlü yapıların teşkilinde kullanılan {-(I)n-;-(U)n-} eylemcil biçim birimleri edilgen yapıların kuruluşlarında da yer yer kullanılmaktadır.

15 . Tablo Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Yazıl-	Yazılmak
Çekil-	Çekilmek
Düzül-	Düzülmek
Yorul-	Yorulmak
Vurul-	Vurulmak
Yolun-	Yolunmak
Silin-	Silinmek

3.6.8. Gagavuz Türkçesi

“Gagavuz Türkçesinde edilgen eylemler ‘çekimlik işlii’ olarak adlandırılmaktadır” (Naskali 1997: 37). Özkan, Gagavuz Türkçesinde edilgen çatılı eylemlerin “{-(I)l- ve -(I)n-}” biçim birimleriyle yapıldığını söylemektedir (1996:142). Yine Özkan’a göre Gagavuz Türkçesinde asıl edilgenlik biçim birimi ‘-(I)l-’dir. ‘l’ ünsüzüyle biten eylemlere ise ‘-(I)n-’ biçim birimi getirilir (1996:143). Gagavuz Türkçesinde edilgen yapıları eylemler pasif ya da meçhûl eylemler olarak adlandırılır (pasiv işlii; çekimlik işlii). ‘-(I)n-’ getirilen eylemlerin dönüşlü çatılı eylemlerle karışmaması için bu biçim birimlerden sonra ‘-(I)l-’ biçim birimi de getirildiği görülmektedir (yaşa-n-ıl-; bil-in-il- gibi).

16. Tablo Gagavuz ve Türkiye Türkçesinde Edilgen Çatılı Eylemlere Örnekler

Gagavuz Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Sarılár	Sarılr
Satılırmış	Satılırmış
İşidiler	İştir
İyilderim	Eğiltirim
Kesilmez	Kesilmez
Büülder	Büyütülür
(Özkan 1996: 143)	

Yukarıdaki açıklamalarda ve örneklerde görüldüğü gibi Çağdaş Türk dillerinde edilgenlik ifadesini sağlamada kullanılan temel eylemcil biçim birimin ‘-l-’ olduğu ve genel olmasa da ‘-n-’ eylemcil biçim biriminin de kullanıldığı görülmektedir. Edilgenlik eylemcil biçim birimlerinin Çağdaş Türk dillerindeki kullanımıyla ilgili temel fark {-l- ve -n-} eylemcil biçim birimlerinin bünyesine aldığı ünlülerin durumuyla ilgilidir. Örneğin {-l- ve -n-} eylemcil biçim birimleri Kazakça ve Tatarca’da yalnızca dar-düz ünlüler (Kazakça’da ı/i; Tatarca’da é) ile kullanılırken

Kırgızca ve Azerbaycan Türkçesinde dudak uyumu gerçekleşerek dar-düz ve dar-yuvarlak ünlüler de kullanılabilmektedir.

17. Tablo (ünlü) + edilgen biçim birimlerinin Çağdaş Türk Dillerindeki Durumu

Ek	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Kazak Türkçesi	Tatar Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Uygur Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Özbek Türkçesi
-l-	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/	é/ı	ı/i/u/ü	Genellikle ‘i’ bazen u/ü	ı/i/u/ü	ä/i
-n-	ı/i/u/ü	ı/i/u/ü	ı/i/	é/ı	ı/i/u/ü	Genellikle ‘i’ bazen u/ü	ı/i/u/ü	ä/i

17. tablo Çağdaş Türk dillerindeki ünlü değişimlerini göstermektedir.

SONUÇ

VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türk diline ait çeşitli sahalardan ve dönemlerden metinler taranmış ve incelenmiştir. Bu taranan metinler bilgisayar ortamında gruplandırılarak fişlenmiştir. Tezin ana omurgasını oluşturan 3. bölümde, fişleme sırasında tespit edilen cümlelerden 250 tanesi öğeleri ve söz dizimsel bağıntıları dikkate alınarak üretici-dönüşümsel dil bilim kuramından yaralanılarak ayrıntılı olarak incelenmiştir. İncelenen cümlelerden Türk dili tarihi boyunca edilgen yapının türleri ve kullanımıyla ilgili olarak aşağıdaki sonuçlar çıkartılmıştır:

1. $\{-(I)l/- (U)l-\}$ eylemcil biçim birimleri Türk dilinin asıl edilgenlik biçim birimleridir ve $\{-(I)n/- (U)n-\}$ edilgenlik biçim birimlerine göre edilgen yapıların oluşturulmasında daha fazla tercih edildiği görülmüştür. $\{-(I)l/- (U)l-\}$ eylemcil biçim birimleri ünlüyle veya (l) ile biten eylem kök ve gövdelerine getirilemiyor, böyle eylemlerin edilgenlik şekilleri $\{-(I)n/- (U)n-\}$ edilgenlik biçim birimleri ile yapılıyor. $\{-(I)l/- (U)l-\}$ eylemcil biçim biriminin bir başka özelliği de, öteki çatı biçim birimleriyle birlikte kullanılırken, diğer çatı biçim birimlerinden sonra gelmesi gerektiğidir. Bu eylemcil edilgenlik biçim birimlerinin Türk dili tarihi boyunca bütün Türk dünyasındaki kullanımıyla ilgili tek fark; bu eylemcil edilgenlik biçim birimlerinin bünyelerine almış oldukları ünlü seslerin çeşitliliği ile ilgili olmuştur.
2. $\{-(I)n/- (U)n-\}$ eylemcil biçim birimleri genellikle dönüşlülük işleviyle, nadir olarak ise edilgen yapıların oluşturulmasında kullanılır.
3. Türk dili, edilgen çatı kategorisiyle ilgili yapılarda ve ifadelerde bağlamdan her zaman yardım almak zorunda kalmadan eylemlerin üzerlerine getirilebilen çatı kategorisi eylemcil biçim birimleriyle eylem ve özne arasındaki ilişkileri ve durumları belirleyebilme olanağına sahiptir. .
4. Türk dilinde edilgen yapılar, eylemlerde kılınıp, görünüş ve kip kategorileriyle anlamsal ve şekilsel olarak belirgin bir bağlantıya sahiptir. $\{-(I)l/- (U)l-\}$ ve $\{-(I)n/-$

(U)n-} eylemcil edilgenlik biçimleri belirsizlik içeren bazı kipleri özellikle tercih etmektedirler. Bunlar; işitilen, görülen geçmiş ve geniş zaman kipleridir.

5. Edilgen yapılar konuşma dilinden çok yazı dilinde kullanılmaktadır.

6. Türk dili tarihinde edilgenlik biçim birimi almamış, durumu ve oluşu bildiren eylemler genel olarak ‘edilgen (pasif) eylem’ olarak nitelendirilir ve kullanılır. Edilgenlik eylemcil biçim birimlerini alıp edilgenlik anlamı kazanan ve edilgenlik ifade eden eylemler ise ‘edilgen eylem’ olarak nitelendirilir ve kullanılır.

7. Edilgen eylemler, gerçek özneleri / failleri olmayan eylemlerdir. Bu eylemleri gerçekleştiren özne ya da özneler cümlede yoktur. Bu tür çatılı cümlelerde nesneler (eylemden etkilenen öğeler) *özne* görünümü kazanırlar. Bu özneler *etken* olmayıp *etkilenen* yani *edilgen* öznelerdir. Türk dili edilgen çatılı yapılarda dil bilgisel özne ya da mantıkî özne kullanmıştır. Bazı durumlarda ise Türk dili özneyi tamamen cümleden dışlayarak tam öznesiz edilgen yapıları tercih etmiştir. 15. yüzyıldan itibaren öznenin cümlede belirli olduğu edilgen yapıları da kullanmıştır.

8. Türk dili tarihinde Türk runik harfli metinlerden itibaren edilgen yapılar genel olarak iki grup altında karşımıza çıkar. Bunlar:

I. Eylemi yapan kişinin belirli olduğu edilgen yapılar

II. Eylemi yapan kişinin belirsiz olduğu edilgen yapılar

9. Türk dili tarihine ait metinler incelendiğinde Türk dilindeki edilgenleştirme sürecinin aşağıdaki gibi işlediği görülür:

I. basamak: Öncelikle olayın ve durumun edilgen cümlelerde belirtilmesi, özneye / faile ihtiyaç duyulmaması, sadece bir durum tespitinin yapılması

II. basamak: İlerletme yöntemiyle öznenin / failin konumunun etkilenen nesne tarafından doldurulması

III. basamak: Öznenin / failin ‘tarafından ya da+CA’ biçimleriyle cümleye sokulması; öznenin / failin cümlede dolaylı da olsa hissettirilmesi (15. yüzyıldan başlayarak)

IV. basamak: Geriletme işlemiyle birlikte öznenin / failin cümleden tamamen silinmesi (faisizleştirme / öznesizleştirme).

10. Türk dilinin en eski edilgen yapıları kuruluşlarının ‘arkaik edilgen yapılarla bir durumun bildirilmesi ve kendiliğinden oluşun gerçekleşmesini ifade eden edilgen yapılar’ olduğu görülmektedir.

11. Türk dilinde ‘kişinin belirli olduğu’ edilgen yapılar, XIV. yüzyıldan sonra, genellikle ‘tarafından’ sözcüğünü alarak cümlelerde belirtilmiştir.

12. Türk dili tarihinde cümlelere edilgenlik ifadesi kazandırmada biçim birimsiz edilgenlik, sıfat tamlamaları ve sıfat-fiil grubu şeklinde farklı stratejilere de başvurulmuştur.

13. Türk dili tarihinde edilgen yapıları türlerin dönemlere göre genel kullanımı ise aşağıdaki tabloyla özetlenmiştir.

18. Tablo Türk Dili Tarihinde Edilgen Yapılı Türlerin Genel Görünümü

Edilgen Yapı Türleri	Eski Dönem/Eski Türkçe (Runik, Maniheizt, Budist)	Orta Dönem/Orta Türkçe	Günümüz Türkiye Türkçesi
Arkaik Edilgen Yapı	Kullanımı var (+) <i>Metin örneklerinde yok</i>	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Kendiliğinden Oluşu Bildiren Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Durumu Bildiren Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)
Şahıssız Edilgen Yapı	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)

	<i>Çok Az Örneği Var</i>		
Yeni/Kişinin Belirli Olduğu Edilgen Yapı	Kullanımı Yok (-)	Kullanımı var (+)	Kullanımı var (+)

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan. 1995. **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dil bilimi-III. Cilt.** Ankara: TDK.

_____. 2004, **Dil bilim ve Türkçe Yazıları**. İstanbul: Multilingual.

_____. 1997, **Dil bilim Araştırmaları**. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

_____. 1997, **Türkçenin Gücü**. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Alpay, Gönül. 1994. **Alf-Şîr Nevâyî-Ferhâd ü Şîrîn** Ankara: TDK,.

_____. 1991. **Kutadgu Bilig-I. Cilt-Metin**. Ankara: TDK.

_____. 1992. **Atabetü'l-Hakâyık**. Ankara: TDK.

Argunşah, Mustafa. 1999. **Tuhfe-i Murâdî**. Ankara: TDK.

Ata, Aysu, 1997. **Kısasü'l-Enbiyâ-I (Rabgûzî-Peygamber Kıssaları) (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)**. Ankara: TDK.

Atalay, Besim. 1945. **Et-tuhfetü'z-Zekiye fi'l-lugati't Türkiye**. Ankara: TDK.

_____, 1998. **Dîvânü Lûgati't-Türk-I-II-III. Cilt**. Ankara: TDK.

Baasanjav, Terbish. 2006, “Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı”, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bang, W. 1996. **Köktürkçeden Osmanlıcaya** (Çeviren: Tahsin Aktaş). Ankara: TDK.

Banguoğlu, Tahsin. 1974. **Türkçenin Grameri**. İstanbul: Baha Matbaası.

_____. 1995. **Türkçenin Grameri**. Ankara: TDK.

Bilgegil, Kaya. 1984. **Türkçe Dil bilgisi**. İstanbul: Dergah.

Bilgin, A. Azmi. 1996. **Nazmü'l Hilafiyat Tercümesi**. Ankara: TDK.

Bilgin, Muhittin. 2000. **Anlamdan Anlatıma Türkçe**. Ankara: Ercan Kitapevi.

Bozkurt, Fuat, 2000. **Türkiye Türkçesi Grameri**. Ankara: Hatiboğlu Yayınları.

Buran, Ahmet. 2001. **Çağdaş Türk Lehçeleri**. Ankara: Akçağ.

Caferoğlu, Ahmet. 1968. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. İstanbul: TDK.

Canpolat, Mustafa. 1995,. **Mecmûatü'n-Nezair**. Ankara: TDK.

Çağatay, Saadet. 1963. **Türk Lehçeleri Örnekleri**. Ankara: TDK.

Çelik, Ülkü. 1996. **Alî-Şîr Nevâyî-Leyli vü Mecnûn**. Ankara: TDK.

Coq, Albert Von Le . 1911. **Huastuanift**, (Türkçeye tercümesi: S. Himran). Ankara: TDK.

Comrie. Bernard. 1976, Aspect, Cambridge: Cambridge University Pres.

Demir, Nurettin, Emine, Yılmaz. 2003. **Türk Dili El Kitabı**. Ankara: Grafiker Yayınları.

Demircan, Ömer, 2003, **Türk Dilinde Çatı**, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Deny, Jean. 2004. **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)**. Ankara: TDK.

Devellioğlu, Ferit. 1993. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Ankara: Aydın Kitabevi.

Dizdaroğlu, Hikmet. 1963. **Türkçede Fiiller**. Ankara: TDK.

Ediskun, Haydar. 1985. **Türk Dil bilgisi**. İstanbul: Remzi Kitap Evi.

Eraslan Kemal. 1986. **Büyük Türk Klasikleri**. İstanbul: Ötüken.

_____. 1996. **Ali Şir Nevayî'nin Nisaimü'l Mahabbe min Şemaimil Fütüvve**. Ankara: TDK.

_____. 2001. **Alî-Şîr Nevayî-Mecâlisü'n-Nefâyis**. Ankara: TDK.

Ercilasun, Ahmet Bican. 2004. **Türk Dili Tarihi**. Akçağ, Ankara.

_____. 1993. **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ediskun, Haydar. 1996. **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ergin, Muharrem. 1975. **Orhun Yazıtları**. İstanbul: MEB Yayınları.

_____. 1992, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Yayınları.

_____. Ergin Muharrem 1988), **Azeri Türkçesi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Erkman-Akerson, Fatma. 2000,. **Dile Genel Bir Bakış**. İstanbul: Multilingual.

Ertaylan, İsmail. 1949. **Maarifname (Sinan Paşa)**. İstanbul: İÜEF Yayınları.

Gabain, Annemarie Von. 1988. **Eski Türkçenin Grameri** (Çeviren:Mehmet Akalın). TDK, Ankara.

Genjan, Tahir Nejat. 1978. **Dil bilgisi.**, İstanbul: Kanaat Yayınlar.

Grönbech, K. 2000. **Türkçenin Yapısı** (Çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: TDK.

Guiraud, Pierre. 1999. **Anlambilim (La Sémantique)**. (Çeviren:Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.

Gülensoy, Tuncer. 2000. **Türkçe El Kitabı**. Ankara: Akçağ.

Güzel, Abdurrahman. 1983. **Kaygusuz Abdal'ın Budalanamesi**. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.

Hatipoğlu, Vecihe 1982. **Türkçenin Söz dizimi**. Ankara: DTCE.

Hamilton, James Russell. 1971. **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**. (Türkçeye tercümesi Vedat Köken), Ankara: TDK.

Hengirmen, Mehmet. 1999. **Dil bilgisi ve Dil bilim Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Engin Yayıncılık.

İlgürel, Sevim. 1998. **Telhîsü'l-Beyân F'i Kavânîn-i âl-i Osmân**. Ankara: TTK.

Johanson, Lars. 2002. **Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler** (Çevirenler:Nurettin Demir-Emine Yılmaz). Ankara: Grafiker Yayınları.

Karaağaç, Günay. 1997. **Lutfî Divanı**. Ankara: TDK.

Karabacak, Esra. 2002. **Bergamalı Kadri-Müessiretü'l-Ulûm**. Ankara: TDK.

Karahan, Leyla. 1994. **Erzurumlu Dar'ir-Kıssa-i Yûsuf**. Ankara: TDK.

Karamanlioğlu, Ali Fehmi. 1989. **Seyf-i Sarayı-Gülistan Tercümesi**. Ankara: TDK.

_____. 1994. **Kıpçak Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK.

Kaya, Ceval. 1994. **Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)**. Ankara: TDK.

Kilisli, Rıfat. 1928. **El-Kavanin el-küllîye li zabtü'l-lugati't-Türkiye. Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul.**

Kiremit, Mehmet. 1999. **Mir'âtü'l-Memâlik**. Ankara: TDK.

Koç, Kenan, Oğuz Doğan. 2004. **Kazak Türkçesi Grameri**. Ankara: Gazi Kitabevi.

Korkmaz, Zeynep. 2003. **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**. Ankara: TDK.

_____. 1992. **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara: TDK.

Koşaner, Özgün. 2005. “Türkçede Dönüştü Yapıların Biçim-Söz dizimsel Özellikleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Buca-İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Köseoğlu, Işıl. 2002. “Türkiye Türkçesi Ve Türkmen Türkçesinde Çatı Kavramı” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Kurt, Cemil, 2002, “Türkçede Çatı Ve Çatı Görünümleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Kürkçüoğlu, Kemal Edip. 1951. **Tercüme-i Hadis-i Erbain (Fuzuli)**. İstanbul.

Mazioğlu, Hasibe. 1974. **Kitab u Evsafi Mesacidi's Şerife** (Ahnet Fakih). Ankara: TDK.

Nakipoğlu, Mine. 1998. **Dil bilim Araştırmaları**. Bizim Büro Basımevi, İstanbul: MEB.

Naskali-Gürsoy, Emine. 1997. **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**. Ankara: TDK.

Orkun, H.Namık. 1994. **Eski Türk Yazıtları**. Ankara: TDK.

Oya, Adalı. 1979. **Türkiye Türkçesinde Biçim birimler**. Ankara: TDK.

Ölmez, Mehmet. 1994. "Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü, VI. Bölüm" Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Öner, Mustafa. 1998. **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**. Ankara: TDK.

Özkan, Mustafa. 1993. **Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs'ın Gülistan Tercümesi**. Ankara: TDK.

Özkan, Nevzat. 1996. **Gagavuz Türkçesi Grameri**. . Ankara: TDK.

Özönder, Fatma Sema Barutçu. 1996. **Alî Şîr Nevâyî-Muhâkemetü'l-Lugateyn**. . Ankara: TDK.

_____. 1998, **Üç İtigsizler**. . Ankara: TDK.

Öztürk, Necdet. 2001. **Selâtin-Nâme**. TTK, Ankara.

Öztürk, Mürsel. 2003, **İki Dilin Karşılaştırılması (Mukayesetü'l-Lügateyn)**. . Ankara: TDK.

Saussure, Ferdinand. 1998. **Genel Dil bilim Dersleri** (Çeviren Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.

Seyhan, Tanju Oral. 2004. **Mübeyyen Der Fıkh**. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Şentürk, Hüdei. 2003. **Kühü'l-Ahbâr**. TTK, Ankara.

Siewierska, Anna. 1986. **The Passive (A.Comparative Linguistic Analysis)**. Australia: Croom Helm Pty. Ltd..

Tekin, Şinasi. 1988. **Orhon Yazıtları**. . Ankara: TDK.

Tekin Talat. 2003. **Makaleler-1** (Yayıma Hazırlayanlar:Emine Yılmaz-Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.

_____. 2004. **Makaleler-II** (Yayıma Hazırlayanlar:Emine Yılmaz-Nurettin Demir). Ankara: Öncü Kitap.

_____. 2004. **İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**. Ankara: Öncü Kitap.

Toparlı, Recep. 1992. **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin**. . Ankara: TDK.

_____. 1999. **El-Kavânînu'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiye**. . Ankara: TDK.

Tören, Hatice. 2001. **Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî**. Ankara: TDK.

Tulum, Mertol. 1971. **Tazarruname(Sinan Paşa)**. İstanbul: MEB.

Türk Dil Kurumu. 1980. **Dil bilim ve Dil bilgisi Konuşmaları**. . Ankara: TDK.

_____. 1986. **Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)**. . Ankara: TDK.

_____. 1988 **Türkçe Sözlük(I-II)**.. Ankara: TDK.

_____. 1996. **İmlâ Kılavuzu**, Ankara. TDK

Üçok, Necip. 2004. **Genel Dil bilim (Lengüistik)**. İstanbul: Multilingual.

Vardar, Berke. 2002. **Açıklamalı Dil bilim Terimleri Sözlüğü**. İstanbul: Multilingual.

Vygotsky, Lev Semenovich. 1998. **Düşünce ve Dil**. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Yavuz, Kemal. 2001. **Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri**. İstanbul: Bayrak.

Yavuz, Orhan. 1988. **Anonim Tezkiretü'l Evliya**. Ankara: Kültür Turizm Bak.Y..

Yüce, Nuri. 1993. **Mukadimetü'l Edep**. Ankara. TDK

Yücel, Bilâl. 1999. Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, Türk Gramerinin Sorunları-II, 128-145. Ankara: TDK

ÖZGEÇMİŞ

Adı: Mehmet Özgür

Soyadı: DURU

Doğum yeri: Gülnar-MERSİN

Doğum Tarihi: 22.04.1971

Öğrenim Durumu:

1. Mersin Abdülkadir Perşembe İlkokulu (5 yıl)
2. Mersin Ortaokulu (3 yıl)
3. Mersin Tevfik Sırrı Gür Lisesi (3 yıl)
4. KTÜ Orman Endüstri Mühendisliği (4 yıl)
5. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (4 yıl- Bölüm Birincisi)

Yüksek Lisans:

1. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Halen öğrenim görmektedir.)

İş tecrübeleri:

1. Çeşitli özel dershaneler
2. MEB Gebze Mimar Sinan İÖO
3. MEB Gebze Anadolu Lisesi
4. MEB Sinop Durağan Lisesi
5. MEB Sinop Atatürk Lisesi
6. MEB Sinop Fen Lisesi
7. Sinop Eğitim Fakültesi (Kurumlar arası nakil-4yıl)

İngilizce Bilgisi: OYDEM 55 puan

Bilgisayar Bilgisi: Çok iyi derecede Donanım, Word, Excel ve Powerpoint kullanım bilgisi, MEB onaylı bilgisayar kullanım sertifikası

Aldığı Ödüller:

1. Teşekkürname- 2 adet MEB
2. Takdirname-1 adet MEB

3. Aylıkla Ödüllendirme- 1 adet MEB
4. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Birinciliği Belgesi

Medeni Durumu: Evli

Askerlik: Yapıldı

İlgi Alanları:

1. İnsan ilişkileri
2. Bilgisayar
3. Şiir
4. Tiyatro
5. Satranç

İş tel: 0 368 271 55 26 / 1225

Ev tel: 0 368 260 34 40

E-posta: ozgurdu33@gmail.com

İş adresi: Sinop Eğitim Fakültesi Korucuk / SİNOP

